

Міністерство освіти і науки України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

АНДРУЩАК РОМАН ІВАНОВИЧ

УДК 94: 272(477.43/.44)''192''(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ПОДІЛЛІ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ
РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У 20-Х РР. ХХ СТ.

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати
власних досліджень.
Використання ідей, результатів і
текстів інших авторів мають
посилання на відповідне джерело

_____ **Р. І. Андрущак**

Науковий керівник:

Мельничук Олег Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

Вінниця - 2018

АНОТАЦІЯ

Андрущак Р. І. Римо-католицька церква на Поділлі в умовах радянської релігійної політики у 20-х рр. ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – Історія України (032 Історія та археологія). Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2018. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018.

Наукова робота присвячена комплексному вивченню становища Римо-католицької церкви на Поділлі в умовах радянської релігійної політики у 20-х рр. ХХ ст.

У ході історіографічного аналізу проблеми Римо-католицької церкви на Поділлі у визначених хронологічних межах визначено два історіографічні етапи наукового дослідження, а саме: радянський період (1920-ті – 1980-ті рр.) та пострадянський (початок 1990-х – сьогодні). Вивчення стану наукової розробки теми другого періоду передбачає формування трьох історіографічних напрямків: 1) вітчизняні науковці, для яких Римо-католицька церква 20-х рр. ХХ ст. була окремим предметом дослідження; 2) закордонні дослідники, які торкалися проблеми історії РКЦ у зазначений період; 3) науковці, котрі вивчали питання релігії в контексті державно-церковних відносин 20-х рр. ХХ ст. З'ясовано, що становище Римо-католицької церкви суто на території Подільського регіону є малодослідженим. Дана тема знайшла своє відображення в науковій літературі, проте ці дослідження мають фрагментарний характер, розглядаються в переважній більшості через призму релігійного життя в Україні, не маючи при цьому комплексного характеру.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на аналізі широкого кола архівних джерел, більша частина яких введена до наукового обігу вперше. Джерельну базу

дослідження склав комплекс різних за походженням і функціональним призначенням неопублікованих та опублікованих джерел, що класифікується на три основні групи – архівні документи і матеріали, опубліковані джерела (збірники оприлюднених документів) та матеріали місцевої преси. В роботі використані матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та органів державного управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву у м. Києві, Державного архіву Вінницької області та Державного архіву Хмельницької області. Доведено, що використання цієї джерельної бази слугує достатньою репрезентативною основою дисертаційної роботи.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є загальноприйняті принципи наукового дослідження, як, наприклад, принцип історизму, об'єктивності, наукового плюралізму та розвитку. Вказані принципи історичних досліджень реалізуються за допомогою конкретних наукових методів дослідження, як загальнонаукових, так і спеціально-історичних. Серед загальнонаукових методів варто виокремити аналіз, синтез, індукцію та дедукцію. Із переліку спеціально-історичних методів використано історичний, ретроспективний, конкретно-історичний аналіз, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, системно-структурний та статистичний.

У дисертаційній роботі визначено організаційну структуру Римо-католицької церкви на Поділлі та подано кількісну характеристику духовного кліру та костельної мережі в межах Проскурівської, Кам'янецької, Вінницької, Могилівської, Тульчинської та Гайсинської округ. З'ясовано, що після утвердження більшовицької влади позиції Римо-католицької церкви значно послабились в усіх сферах суспільного життя. Її ієрархічна структура не була стабільною, а спроби Ватикану її реорганізувати не принесли успіху. Кам'янець-Подільська дієцезія була позбавлена свого головного ієрарха, що, безумовно, позначилось на її подальшій функціональності. Намагання радянської влади поставити Римо-католицьку церкву в повну залежність від держави за допомогою

системи брудних прийомів та заходів призвело до вимушеної еміграції подільського духовенства до Польщі.

На основі широкого спектру матеріалів статистики радянських установ досліджується чисельність віруючого римо-католицького населення через призму польської національної меншини, що проживало на території Поділля в 1920-х рр. З'ясовано, що у зв'язку з відсутністю єдиного критерію щодо визначення «польського» чи «католицького» населення на Поділлі радянська влада не могла здійснити його точний облік, плутаючи етнічний та конфесійний аспекти. Здійснені владними структурами різноманітні статистичні маніпуляції, на зразок свідомого заниження кількості польського населення за допомогою суперечливої диференціації «католик» і «поляк» та виокремлення третьої категорії «українців-католиків», кардинально ускладнили визначення точної чисельності римо-католиків, що мешкали на Поділлі в 20-х рр. XX ст. У ході аналізу різноманітних статистичних джерел доведено існування двох статистичних проблем, а саме: питання загальної чисельності польського населення та загальної кількості «українців-католиків».

Досліджено, що, за теоретичними положеннями більшовиків, пропаганда атеїзму мала здійснюватися без порушення прав чи образи почуттів віруючих. Однак такий демократичний принцип свободи совісті залишався лише на папері. Після утвердження комуністичної диктатури «войовничі атеїсти» одразу відмовились від тієї частини теоретичних основ своєї релігійної політики, що не допускала застосування агресивних методів щодо релігії та церкви. Радянська влада одразу приступила до дій, спрямованих на знищення організаційної структури Римо-католицької церкви та підриву її соціально-економічного базису.

У дисертації досліджено особливості та механізм здійснення радянською владою антирелігійної пропаганди щодо Римо-католицької церкви на Поділлі у 20-х рр. XX ст. Враховуючи всі особливості римо-католицького релігійного світогляду, така антирелігійна робота мала забезпечити формування стійкого антирелігійного активу, що в особі партійних працівників, вчителів, лікарів та простих людей мав виховати «ідейних рабів» та закласти основи нового

«безрелігійного суспільства». Втілити в життя дану ідею були покликані «безбожні» антирелігійні формування, яким відводилась роль організаційних антирелігійних центрів. Проаналізовано радянську інтерпретацію змісту християнства та релігійних свят і обрядів. Охарактеризовано антиріздвяну та антипасхальну кампанії, що здійснювались владою на Поділлі упродовж 1920-х рр. Завдяки численним прорахункам в здійсненні антирелігійної пропаганди та недооцінюванню реальних можливостей Римо-католицької церкви в боротьбі за віру більшовикам не вдалось в повній мірі виконати ці завдання. Водночас негативний досвід антирелігійної пропаганди проти Римо-католицької церкви дозволив більшовикам змінити невдалу політичну лінію 20-х рр. в бік кривавої репресивної кампанії 30-х рр. ХХ ст.

Розкрито процес запровадження революційно-атеїстичної альтернативи, що полягала у впровадженні радянської імітації церковних свят та обрядів. Простежено втручання радянської влади в різноманітні форми самодіяльної організації римо-католицьких релігійних позацерковних практик – участь у релігійних гуртках, паломництва до релігійних «чудес» та дотримання церковної обрядовості. Незважаючи на жорстку релігійну політику владних структур у 20-х рр. ХХ ст., що здійснювалась з метою знищення релігійного мікросередовища, духовенство та віруючі не зрадили догматів своєї церкви.

Відображено умови існування та динаміку чисельності римо-католицьких громад Поділля в 20-х рр. ХХ ст. У ході аналізу документів та матеріалів архівних фондів радянських установ, які в 1920-х рр. займались реєстрацією та контролем за діяльністю римо-католицьких громад, визначено антикатолицький характер реєстраційної кампанії. Державна реєстрація римо-католицьких релігійних громад здійснювалась з метою встановлення радянською владою жорсткого контролю над церковним життям віруючих, про що свідчить практика формування наглядових справ на всі релігійні організації. Доведено, що наприкінці 1920-х рр. заходи з цілеспрямованого обмеження функціональної здатності римо-католицьких релігійних громад остаточно перетворились у жорстку

антикатолицьку кампанію, що, зрештою, призвела до ситуації, в якій їх легальне існування було практично неможливим.

У дисертаційному дослідженні розкрито аморальний характер дискредитаційної політики більшовиків, яка поєднувала в собі антиклерикальну агітацію, нагляд над окремими священиками, створення штучних фактів їх антирадянської і контрреволюційної діяльності та пред'явлення духовенству різноманітних звинувачень. Виявлено, що в ході проведення кампанії з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих у 1922 р. на Поділлі було реквізовано чимало костельного майна та заарештовано ксьондзів, що активно чинили опір грабунку церкви. Вилучення цінностей здійснювалось далеко не заради благородної мети – допомоги голодуючим, а задля послаблення економічних основ РКЦ та збагачення партійної номенклатури. Доведено, що репресії відносно католицького духовенства призвели до катастрофічного зменшення їх чисельності, що в подальшому унеможливило повноцінне функціонування всіх інституцій Римо-католицької церкви на Поділлі.

Ключові слова: Римо-католицька церква, релігія, Поділля, атеїзм, римо-католицьке духовенство, костел, антирелігійна пропаганда, римо-католицька громада, релігійна обрядовість, реквізиція церковного майна.

ANNOTATION

Andrushchak R. I. The Roman-catholic church in Podillya region in the soviet religious policy in the 20-ies years of the twentieth century - Manuscript.

Thesis for Candidate of Historical Sciences Degree (Doctor of Philosophy), speciality 07.00.01 – History of Ukraine (032 History and archeology). Vinnytsya State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsubynsky. Vinnytsya, 2018. Ivan Ohienko Kamianets-Podilsky National University. Kamianets-Podilsky, 2018.

The scientific work is devoted to the comprehensive study of the position of the Roman-catholic church in Podillya Region in the conditions of Soviet religious policy in the 1920s.

Historiographical analysis of the Roman-catholic church in Podillya of the mentioned chronological period helps to define two historiographical stages in scientific research, namely: the Soviet period (1920s-1980s) and the post-Soviet (beginning of the 1990s - present). Study of the scientific development level of the second period involves formation of three historiographical directions: 1) national scholars who regarded the Roman-catholic church of the 1920s as a separate subject of research; 2) foreign researchers who wrote on the problems of the RCC history in the specified period; 3) scholars who studied the issues of religion in the context of state-church relations in the 1920s. The position of the Roman-catholic church in Podillya region is scantily investigated. The topic has been researched in the scientific literature, however, these studies have a fragmentary nature and are mostly considered through the prism of religious life in Ukraine thus lacking a complex character.

The dissertation is based on the analysis of a wide range of archival sources, most of which were introduced into the scientific research for the first time. The research source basis consists of a complex of unpublished and published sources of different origin and functional purposes, classified under three main groups – archival documents and materials, published sources (collections of published documents) and materials of the local press. The research required the use of materials from Central State Archives of the Supreme Bodies of state power and Bodies of State Administration of Ukraine,

Central State Archives of Public Associations of Ukraine, Central State Historical Archives in Kyiv, State Archives of Vinnytsia Region and State Archives of Khmelnytskyi Region. It has been proved that the use of this source base serves as a sufficiently representative basis for the dissertation work.

The methodological basis of the dissertation research is formed on the generally accepted principles of scientific research, such as the principles of historicism, objectivity, scientific pluralism and development. The indicated principles of historical research are realized with the help of specific scientific methods of research, both general scientific and special historical. Among the general scientific methods, there should be singled out such as analysis, synthesis, induction and deduction. From the list of special historical methods there has been used historical, retrospective, concrete historical analysis, problem-chronological, historical-comparative, historical-typological, system-structural and statistical.

The dissertation defines the organizational structure of the Roman-catholic church in Podillya and offers quantitative description of the spiritual clergy and churches network in Proskurivtsi, Kamianetsk, Vinnytsya, Mogyliv, Tulchyn and Haisyn districts. It specifies that after the strengthening of bolshevik power, position of the Roman-catholic church significantly weakened in all spheres of public life. Its hierarchical structure was not stable, and Vatican's attempts to reorganize it did not succeed. Kamianets-Podilskiy diocese was deprived of its main hierarch, which definitely affected its further functionality. The attempts of the Soviet authorities to put the Roman-catholic church in complete dependence on the state through the system of dirty techniques and measures led to the forced emigration of Podilsky clergy to Poland.

A wide range of statistics materials of Soviet institutions was used to investigate the number of the Roman-catholic believers through the prism of the Polish national minority living on the territory of Podilya in the 1920s. It was found out that in connection with the lack of a single criterion for the definition of «polish» or «catholic» population in Podillya, the Soviet authorities could not carry out their accurate accounting, confusing ethnic and religious aspects. Various statistical manipulations performed by the authorities, such as deliberate understatement of the number of the

Polish population by means of the contradictory differentiation of the «catholic» and the «pole» and the singling out of the third category of the «ukrainian-catholics», drastically complicated the calculation of the exact number of roman-catholics who lived in Podillya in the 1920s. The analysis of various statistical sources has proved the existence of two statistical problems, namely: the question of the total number of Polish population and the total number of «ukrainian-catholics».

According to bolsheviks theoretical propositions, atheist propaganda was to be carried out without violation of the believers rights or feelings. However, this democratic principle of freedom of conscience remained only on paper. After the establishment of communist dictatorship, «militant atheists» immediately abandoned that part of theoretical foundations of their religious policy which did not allow the use of aggressive methods towards the Roman-catholic church. The first legislation acts of the Soviet authorities aimed at destruction of the organizational structure of the Roman-catholic church and undermining of its socio-economic basis.

The dissertation studies the characteristics and mechanism of Soviet authorities anti-religious propaganda regarding the Roman-catholic church in Podillya of the 1920s. Considering all the features of the roman-catholic religious outlook, such anti-religious work aimed to provide formation of stable anti-religious asset among party workers, teachers, doctors and ordinary people who would become ideological slaves and to lay the foundations of a new «non-religious society». To realize this idea, there were created «godless» anti-religious formations, which were assigned the role of organizational anti-religious centers. The Soviet interpretation of the Christianity content and religious holidays and ceremonies has been analyzed in the work. It characterizes anti-christmas and anti-easter campaigns carried out by the Podillya authorities during the 1920s. Due to a number of mistakes in the anti-religious propaganda and ideological underestimation of the will of the Roman-catholic church, the bolsheviks failed to fulfill these tasks. However, negative experience of anti-religious propaganda against the Roman-catholic church has allowed the bolsheviks to change the failed political line of the 20s towards the bloody repressive campaign of the 1930s.

The process of implementing of a revolutionary-atheistic alternative consisted of an introduction of Soviet simulation of church holidays and ceremonies. The intrusion of the Soviet power into various forms of the roman-catholic religious extra-church practices has been traces in the work, namely participation in religious circles, pilgrimage to religious «miracles» and church ceremonies observance. Despite the harsh religious policy of power structures in the 1920s, carried out in order to destroy the religious micro-environment, the clergy and believers did not betray the dogmas.

The research focuses on the conditions of existence and dynamics of the number of roman-catholic communities in Podillya of the 1920s. Analysis of archival funds documents and materials of the Soviet institutions, which were involved in the registration and control of the roman-catholic communities activities in the 1920s, reveals the anti-catholic character of the registration campaign. State registration of roman-catholic religious communities was carried out in order to establish a strict control over the church life of believers by the Soviet authorities, as evidenced by the practice of creating supervisory cases for all religious organizations. It has been proved that in the late 1920s, the measures aimed at limiting the functional capacity of the roman-catholic religious communities finally turned into a rigid anti-catholic campaign which ultimately led to a situation in which their legal existence was practically impossible.

The dissertation examines the immoral nature of bolsheviks discrediting policy which combined anti-clerical agitation, supervision over individual priests, creation of artificial cases of their anti-soviet and counter-revolutionary activities, and charging the clergy with various accusations. It was found out that during the campaign aimed at the removal of church values in favor of the hungry in Podilliya in 1922, much church property was confiscated and priests who resisted the plunder of the church were arrested. The confiscation of the values was far from being for the noble purpose of helping the hungry, but had a purpose to weaken the economic foundations of the RCC and enrich the party nomenclature. It has been proved that repressions against the catholic clergy led to a catastrophic decline in their numbers, which in the future made

impossible the full functioning of all the institutions of the Roman-catholic church in Podillya.

Key-words: The Roman-catholic church, religion, Podilya, atheism, the roman-catholic clergy, church, anti-religious propaganda, roman-catholic community, religious rites, requisition, requisition of church property.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

№ з/п	Назва праці	Назва видання та його вихідні відомості, що дозволяють ідентифікувати та відрізнити це видання від усіх інших	Кількість друкованих аркушів	Прізвища співавторів
1	2	3	4	5
<i>Публікації у наукових фахових виданнях:</i>				
1	Правові засади радянської релігійної політики 1920-х рр. щодо Римо-католицької церкви	Вісник аграрної історії. К., 2015. Вип. 11–12. С. 189-195.	0,45	-
2	Радянські антикатолицькі друковані видання на Поділлі в 1920-х рр.	Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіном, 2015. Т.22. С. 183-190.	0,41	-
<i>Публікації у наукових виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз:</i>				
3	Реєстрація римо-католицьких релігійних громад на Вінниччині в 20-х рр. ХХ ст. як прояв антикатолицького вектора радянської релігійної політики	Наукові записки державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. Збірник наук. праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. С. 51-55.	0,41	-
4	Антирелігійна діяльність Спілки воєнних безвірників відносно Римо-католицької церкви на Поділлі наприкінці 20-х рр. ХХ століття	Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 105 (2). С. 43-45.	0,41	-
5	Римо-католицька церква на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст.: історіографія проблеми	Наукові записки державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Збірник наук. праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 327-331.	0,37	-
6	Теоретичні основи радянської антикатолицької політики	Наукові записки державного педагогічного університету імені	0,37	-

	20-х рр. XX ст.	Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наук. праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2017. С. 284-288.		
<i>Публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження:</i>				
7	Римо-католицька церква в Україні в першій третині XX ст.: загальні риси	Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. праць. Вип.3 (6) / ред. кол.: Р.С. Гуревич. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського., Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2014. С.175-177.	0,20	-
8	Релігійна політика державних структур 1900-1918 рр. щодо Римо-католицької церкви на Поділлі	Вісник Інституту історії, етнології і права: зб. наук. пр. Вінниця, 2015. Вип. №13. С. 19-22.	0,37	-
9	Ставлення більшовиків до католицьких релігійних свят та обрядів в умовах антирелігійного наступу на Поділлі в 20-х рр. XX ст.	Матеріали XXVII Міжнародної науково-практичної конференції м. Чернівці, 30-31 жовтня 2015 р. Т. 1. Київ: Науково-видавничий центр «Лабораторія думки», 2015. С.23-25.	0,16	-
10	Роль клубів, хат-читалень та сільбудів в антикатолицькій пропаганді на Поділлі в 20-х рр. XX століття	Матеріали XXXIII Міжнародної науково-практичної конференції м. Чернівці, 30-31 січня 2016 р. Т. 1. Київ: Науково-видавничий центр «Лабораторія думки», 2016. С.17-18.	0,20	-
11	Римо-католицькі релігійні гуртки Поділля в 1920-х рр	Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції « Теорія і практика сучасної науки м. Київ, 30-31 травня 2016 р. Київ.: МЦНД, 2016. С. 29-31.	0,20	-

12	Доля ксьондза Ф. Любчинського під час радянського переслідування римо-католицького духовенства	Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Виховання національної еліти – фундамент довгострокового розвитку суспільства» м. Краматорськ, 30 червня 2016 р. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 95-98.	0,16	-
13	Місце декрету «Про свободу совісті» в системі радянської антирелігійної політики 1920-х рр.	Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. праць. Вип.6 (9) / редкол.: Р.С. Гуревич. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: ТОВ фірма «Планер» 2016. С. 208-210.	0,20	-
14	Відновлення Кам'янець-Подільської дієцезії та її організація в 1920-х рр.	Вісник факультету історії, етнології і права: збірник наукових праць. Вип. 15. Вінниця, Нілан-ЛТД, 2017. С. 30-32.	0,20	-
15	Джерельна база дослідження проблеми Римо-католицької церкви на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст.	Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / редкол.: Баженов Л. В., Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. Вип.10. С. 33-41.	0,45	-
16	Вінницький ксьондз Я. Левинський та переслідування його радянською владою	Україна-Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції 15-20 травня 2017 р. / Редкол.: Ю. А. Зінько, О. А. Мельничук та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 281-284.	0,16	-
17	The Roman-catholic church in the territory of Podilya region in the works of foreign researchers	Proceedings of IV International scientific conference «Perspective scientific research» mar 30, 2017. Morrisville, Lulu Press., 2017. P. 25-27.	0,20	-

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	16
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Стан наукової розробки проблеми	24
1.2. Джерельна база дослідження	39
1.3. Методологія дослідження	47
Висновки до розділу	53
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ СТАН РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ В 1920-Х РР.: КЛІР ТА ВІРУЮЧІ	56
2.1. Ієрархічна структура РКЦ, кількісна характеристика духовного кліру та костельної мережі	56
2.2. Проблема чисельності та національно-релігійної ідентичності римо-католиків	65
Висновки до розділу	87
РОЗДІЛ 3. РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ПОДІЛЛІ В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ У 1920-Х РР.	89
3.1. Здійснення більшовицької антикатолицької пропаганди	89
3.2. Втручання радянської влади в римо-католицьке релігійне мікросередовище	118
Висновки до розділу	140
РОЗДІЛ 4. ЗАСОБИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТИСКУ НА ВІРУЮЧИХ РИМО-КАТОЛИКІВ ПОДІЛЛЯ В 1920-Х РР.	142
4.1. Становище римо-католицьких громад в умовах радянської реєстраційної кампанії	142
4.2. Репресивні заходи радянської влади щодо римо-католицького духовенства	166
Висновки до розділу	195
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	205
ДОДАТКИ	269

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Агітпроп** – Агітаційно-пропагандистський відділ
- Адмінвідділ** – Адміністративний відділ
- ВАК** – Всеукраїнська антирелігійна комісія
- ВКП(б)** – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
- ВУНК (ВУЧК)** – Всеукраїнська надзвичайна комісія
- ВУЦВК** – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- ВЦВК** – Всеросійський центральний виконавчий комітет
- ВНК (ВЧК)** – Всеросійська надзвичайна комісія
- Губвиконком** – Губернський виконавчий комітет
- Головполітпросвіта** – Головний політико-просвітницький комітет
(Головне шкільне управління)
- Губпартком** – Губернський партійний комітет
- Губвідділ** – Губернський відділ
- Губком** – Губернський комітет
- Губнаросвіта** – Губернський комітет народної освіти
- Губнаслідгол** – Губернська комісія по боротьбі з наслідками голоду
- Губревтрибунал** – Губернський революційний трибунал
- Губстатбюро** – Губернське статистичне бюро
- Губфінвідділ** – Губернський фінансовий відділ
- ДАВО** – Державний архів Вінницької області
- ДАХМО** – Державний архів Хмельницької області
- ДПУ** – Державне політичне управління
- КНС (Комнезам)** – Комітети незаможних селян
- КП(б)У** – Комуністична партія (більшовиків) України
- Ліквідком** – Ліквідаційна комісія
- ЛКСМУ** – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
- МКОСО** – Центральна міжвідомча комісія у справах союзів і общин
- Наркомпрос** – Народний комісаріат просвіти

НЕП – Нова економічна політика

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКФ – Народний комісаріат фінансів

НКЮ – Народний комісаріат юстиції

Окрадмінвідділ – Окружний адміністративний відділ

Окрвиконком – Окружний виконавчий комітет

Окрстатбюро – Окружне статистичне бюро

Польбюро – Польське бюро

РАЦС – Державні адміністративні органи з реєстрації актів цивільного стану

РВК (Райвиконком) – Районний виконавчий комітет

РКЦ – Римо-католицька церква

РНК (Раднарком) – Рада народних комісарів

РПК (Райпартком) – Районний партійний комітет

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

СБ – Спілка безвірників

СВБ – Спілка воєвничих безвірників

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та органів державного управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДАК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

ЦК – Центральний Комітет

ЦКДГ (ЦК Помголу) – Центральний комітет допомоги голодуючим

ЦКНМ – Центральний комітет національних меншин

ЦРСБ – Центральна рада Спілки безвірників

ЦСУ – Центральне статистичне управління

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Релігія, як форма суспільної свідомості відіграє важливу роль як у житті окремої людини, так і цілого народу, беручи активну участь у формуванні соціальних норм, відповідно до яких будується система суспільно-політичних відносин. У посттоталітарний період в Україні відбулись значні політичні зміни, пов'язані зі звільненням суспільства від радянських ідеологічних штампів та формуванням поліконфесійної за своїм характером сучасної релігійної політики. В Українській державі релігійна політика здійснюється на конституційно-закріплених принципах свободи совісті та віросповідання, що гарантує рівноправність усіх конфесій. Водночас сучасне суспільство, в якому створені сприятливі умови для вільного існування релігійних поглядів, дедалі забуває той факт, що зовсім недавно, упродовж усього існування СРСР радянський «войовничий атеїзм» жорстко переслідував релігію та церкву.

Римо-католицька церква відноситься до тих духовних інституцій, що упродовж багатьох століть функціонували на території України. Протягом тривалого часу в Російській імперії, а згодом і в СРСР Римо-католицизм дуже довго зазнавав утисків. Хоч він і не вважався суто «українською релігією», як Православ'я, проте відігравав чітко визначену роль в історії країни як важливий осередок духовного, культурно-освітнього та суспільно-політичного життя. В нових соціально-економічних та політичних обставинах 1920-х рр. між державою і Церквою склались доволі непрості взаємовідносини, сповнені драматизму та трагізму внаслідок здійснення владою своєї атеїстичної політики. У 20-х рр. ХХ ст. комуністична диктатура оголосила війну Римо-католицькій церкві та релігії загалом. Це був час далеко не лібералізації державно-церковних відносин, як звикли трактувати окремі дослідники, а час войовничого атеїзму, що мав на меті витіснити релігійний світогляд із суспільного життя. 1920-ті рр. були періодом «пробного терору», під час якого радянська влада шукала ефективні методи боротьби з релігією та церквою. Врешті-решт, більшовики зрозуміли, що штучно-створені ними складні умови існування римо-католицьких громад, грабунок церкви, масові арешти духовенства та інші засоби адміністративного

тиску в період цього десятиліття не принесли бажаних результатів, а тому перейшли до фізичного знищення РКЦ у криваві 1930-ті рр. Саме тому без аналізу та глибокого осмислення негативного досвіду тоталітарного суспільства, на прикладі звернення до історії Римо-католицької церкви в 20-х рр. ХХ ст., важко уникнути «антирелігійного рецидиву» і в сучасності.

Потреба дослідження території Поділля зумовлена історичними етноконфесійними особливостями регіону України, в якому упродовж тривалого часу проживало чимало українського та польського римо-католицького за віросповіданням населення, приналежного до Кам'янець-Подільської дієцезії. У зв'язку з прикордонним статусом Поділля як важливого регіону україно-польського міжетнічного співіснування більшовиками реалізовувалась система надмірних репресивних заходів відносно католиків-подолян, що автоматично вважались потенційною «п'ятою колоною» та «антирадянським елементом».

Представники даної конфесії глибоко зацікавлені у висвітленні історії РКЦ, тим більше в такий складний період як 1920-ті рр. Необхідність дослідження цієї проблеми пояснюється значною римо-католицькою релігійною спільнотою, яка нараховує в Україні близько 800 тисяч осіб. Значна її частина проживає на території Вінницької та Хмельницької областей.

Таким чином, регіональне вивчення історії РКЦ зазначеного періоду сприятиме вирішенню ряду міжнаціональних та етнорелігійних питань, що були в минулому та залишаються актуальними в сьогоденні.

Зв'язок дисертації з науковими темами та програмами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках теми науково-дослідної роботи кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Поділля в контексті історії України». Робота органічно пов'язана з науково-дослідною темою кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» (номер державної реєстрації 0110U004634).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є комплексне

дослідження становища Римо-католицької церкви на Поділлі в контексті радянської релігійної політики 20-х рр. ХХ ст. Визначена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- окреслити стан наукової розробки проблеми, зазначивши концептуальні особливості розвитку історіографії запропонованих періодів;
- проаналізувати джерельну базу дослідження та охарактеризувати ступінь достовірності та репрезентативності відповідних груп джерел;
- визначити ієрархічну структуру Римо-католицької церкви на Поділлі, подати детальну кількісну характеристику духовного кліру та костельної мережі;
- дослідити проблему чисельності та питання національно-релігійної ідентичності римо-католицького населення Поділля;
- дослідити питання здійснення більшовиками антикатолицької пропаганди на Поділлі;
- розкрити процес втручання радянської влади в релігійно-побутове життя віруючих;
- проаналізувати умови існування та динаміку чисельності римо-католицьких громад Поділля;
- з'ясувати засоби адміністративного тиску радянської влади на римо-католицьке духовенство Поділля.

Об'єктом дослідження є Римо-католицька церква на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст.

Предметом дослідження є становище Римо-католицької церкви в умовах радянської антирелігійної політики.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 20-ті рр. ХХ ст. Оскільки 1920-ті рр. можна охарактеризувати як період тотального наступу радянської влади на позиції Римо-католицької церкви, нижню межу визначимо 1921 р., коли на території Поділля було розпочато кампанію з державної реєстрації римо-католицьких громад. Верхня межа охоплює кінець 1920-х рр. – період остаточного витіснення РКЦ з усіх сфер життя суспільства, особливо після прийняття Постанови ВЦВК та РНК «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня

1929 р., яка зробила умови існування даної конфесії більш жорсткими. Саме в цей час репресивна кампанія щодо РКЦ набрала великих обертів і вилилась у вигляді масових арештів римо-католицького кліру Поділля. З метою звернення до процесу відродження Кам'янець-Подільської дієцезії автор іноді виходить за встановлені межі дослідження.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Поділля, що відповідає адміністративно-територіальному поділу, затвердженого Постановою другої сесії ВУЦВК «Про новий адміністративно-територіальний поділ України» від 12 квітня 1923 р., згідно з якою Подільська губернія складалась з 6-ти округ: Вінницької, Гайсинської, Кам'янецької, Могилівської, Проскурівської та Тульчинської.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що робота є першим комплексним дослідженням Римо-католицької церкви на Поділлі в період 1920-х рр., в якому без ідеологічної заангажованості відображено становище цієї конфесії, а також характер релігійної політики владних структур відносно неї.

У дисертаційній роботі *вперше*:

- проведено аналіз здійснення антикатолицької пропаганди на Поділлі відносно РКЦ, зокрема серед дітей, молоді та вчителів;
- з'ясовано роль школи, антирелігійних гуртків, клубів, хат-читалень та сільбудів в антикатолицькій пропаганді;
- проаналізовано місце преси в антикатолицькій агітації;
- визначено ступінь втручання радянської влади в сферу релігійно-побутового життя римо-католиків (релігійні звичаї, обряди та різного роду позацерковні практики);
- досліджено антирелігійну за характером процедуру державної реєстрації римо-католицьких громад Поділля в 20-х рр. ХХ ст.
- розкрито суть дискредитаційної політики радянської влади щодо римо-католицького духовенства.

Уточнено та конкретизовано:

- уточнено статистичні дані щодо кількості костелів та чисельності римо-католицького кліру на Поділлі в 20-х рр. XX ст.;
- завдяки використанню раніше неопублікованих джерел переглянуто проблему чисельності та національно-релігійної ідентифікації польського населення та «українців-католиків» Поділля.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони суттєво доповнюють сучасні знання з історії Подільського регіону періоду 20-х рр. XX ст. Фактичний і теоретичний матеріал, наукові положення та висновки дисертаційного дослідження можна використовувати в лекційних та спеціальних курсах з історії України, краєзнавства та релігієзнавства в різних освітніх закладах.

Особистий внесок здобувача в розробку даної проблеми визначається її самостійним опрацюванням. Всі узагальнення, наукові положення та висновки дисертаційного дослідження є авторськими та в основному ґрунтуються на раніше не досліджених першоджерелах.

Апробація результатів дисертації. Результати, отримані в ході написання наукової роботи, були апробовані на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, а саме: II Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених і студентів «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (Вінниця, 24-25 листопада 2014 р.), щорічній науковій конференції викладачів Інституту історії, етнології та права «Актуальні питання всесвітньої та вітчизняної історії» (25 квітня 2015 р.), XXVII та XXXIII Міжнародних науково-практичних конференціях «Наука. Інновації. Технології» (Чернівці, 30-31 жовтня 2015 р.; 30-31 січня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і практика сучасної науки» (Київ, 30-31 травня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Виховання національної еліти – фундамент довгострокового розвитку суспільства» (Краматорськ, 30 червня 2016 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективні наукові дослідження» (Моррисвіль, США, 30 березня 2017 р.), щорічній науковій конференції викладачів інституту історії, етнології та права «Актуальні питання

всесвітньої та вітчизняної історії» (28 квітня 2017 р.), Міжнародній науковій конференції «Україна-Польща: історичне сусідство» (Вінниця, 19-20 травня 2017 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено у 17 наукових публікаціях, 6 з яких надруковано у фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України, в тому числі 4 публікації опубліковані у виданнях, внесених у міжнародні наукометричні бази. Додатково результати дисертаційної роботи відображають 11 публікацій.

Структура роботи. Дисертаційна робота складається із вступу, чотирьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Основний текст (з анотаціями) викладено на 204 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 280 сторінок. Список використаних джерел та літератури налічує 643 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Актуальність регіональних проблем для України полягає в тому, що в результаті тривалого процесу формування сучасних територіальних меж, який завершився зовсім недавно, український народ зазнав значних асиміляційних етнорелігійних впливів сусідніх держав. Регіональна історіографія аналізує рівень історіографічної розробки місцевих проблем, осмислює здобутки краєзнавства та здійснює наукове дослідження в історичному розрізі регіональної специфіки [482]. З позицій регіоналістики в дисертаційній роботі вивчається Поділля як адміністративно-територіальна одиниця в межах України, що характеризується однорідним етноконфесійним критерієм, який і відрізняє даний регіон від інших. Реконструювання історіографічного процесу в регіональному вимірі є одним із методів концептуального розширення меж української історіографії та її змістового збагачення.

Як процес накопичення та осмислення історичних знань у різних часових і територіальних межах історіографія Римо-католицької церкви характеризується принаймні двома основними етапами наукового дослідження: 1) радянський період (1920-ті – 1980-ті рр.); 2) пострадянський (початок 1990-х – сьогодні).

Період 1920-х – 1980-х рр. характеризувався домінуванням однолінійної марксистсько-ленінської ідеології, яка не передбачала вихід за її рамки, тим більше, в напрямку відображення релігійних аспектів «ворожої» владі Римо-католицької церкви. Така обмеженість не дозволяла історикам досліджувати взагалі питання релігії та церкви у відмінному від офіційної партцензури історіографічному руслі, не говорячи вже про особливості розвитку релігійного життя римо-католиків Поділля в період 1920-х рр. Все ж таки, розуміючи ідеологічну заангажованість наукових робіт цього часу, їх відверто атеїстично-

ненависницький характер та підконтрольність державним органам влади, без їхнього аналізу неможливо вирішити складні проблеми, пов'язані з визначенням місця Римо-католицької церкви в системі радянської релігійної політики у 20-х рр. ХХ ст.

Засновниками радянської історіографії з проблеми державно-церковних відносин у СРСР були соратники В. Леніна – О. Ярославський [612], А. Луначарський [538], П. Красіков [518], Н. Крупська [520] та інші комуністи-партійці, що відігравали важливу роль у реалізації антирелігійної політики. Джерельною базою їхніх атеїстичних праць були твори «вождя» та інших ідеологів марксизму-ленінізму у поєднанні з декретованим релігійним законодавством. У цих «вузькоджерельних» роботах, що мали не науковий, а, швидше, публіцистичний та пропагандистський характер, було розкрито основні завдання державної релігійної політики і принципи проведення антирелігійної пропаганди. Такі дослідження базувались на викритті «класової» суті релігії, церковної «контрреволюції» та «експлуаторської» сутності релігійних об'єднань. Провідним завданням радянської історіографії 20-х рр. ХХ ст. було намагання показати позитивну роль атеїстичної роботи, як такої, що сприяла відходу населення від релігії. Прикладом таких атеїстично-пропагандистських праць є роботи В. Уласевича [564], А. Волкова [468] та Ф. Олешука [551]. В історіографічному контексті дані праці стосувалися всіх релігійних напрямків, у тому числі й РКЦ. Решта ж дослідників 20-х рр. акцентували свою увагу на висвітленні антирадянської діяльності суто РПЦ.

Внаслідок остаточного формування культу особи та адміністративно-командної системи управління в 1930-х рр. радянська історіографія посилила тиск на релігію та церкву. В умовах жорсткого ідеологічного режиму панівною точкою зору була реакційна роль релігії, яку активно висвітлювали роботи Н. Амосова [450] та Ф. Мегружана [539], що були позбавлені наукового об'єктивізму.

З кінця 40-х рр. ХХ ст. вивчення питання державно-церковних відносин було відновлено. В результаті усвідомлення складності природи державно-

церковних відносин історики, на зразок М. Шейнмана, почали відходити від примітивно-пропагандистської історіографії 20-30-х рр. ХХ ст. [608, 609]. ХХ з'їзд КПРС 1956 р. мав лібералізувати державно-церковні відносини, однак історики цього періоду не вийшли за ідеологічні рамки своїх досліджень, продовжуючи критикувати релігію та церкву як головну опору контрреволюції. У 60 – 70-х рр. ХХ ст. дослідження в галузі атеїзму та державно-церковних відносин здійснювалось у двох головних напрямках: 1) теоретичні роботи філософів-атеїстів, що частково зачіпали проблему взаємовідносин держави та церкви [603]; 2) історичні праці, що досліджували державно-церковні відносини 20-х рр. ХХ ст. як самостійну проблему [610, 581, 489]. Жорсткий адміністративний тиск та ідеологічний контроль не дозволяли об'єктивно, всесторонньо і поглиблено вивчати питання державної церковної політики. Зрозуміло, що в цьому питанні увага приділялась лише характеристиці релігії як антирадянського феномену, а критичний аналіз діяльності партійних структур відносно релігії та церкви не здійснювався. На основі традицій радянської історіографії попередніх років 1980-ті рр. характеризувались вивченням державно-церковних відносин у рамках атеїстичного трактування історичних процесів і класової теорії [523]. В подібному руслі написані й праці З. Корчевої [516] та В. Тимофєєва [593]. Незначною відмінністю цих робіт, та загалом рисою наукових праць цих років, є тенденція розширення кола джерельної бази за рахунок окремих фондів партійних архівів, що дозволило історикам дещо активізувати наукову діяльність у пошуках нового фактичного матеріалу.

Наприкінці 1980-х рр. історики розпочали дещо по-іншому, з урахуванням різних точок зору, аналізувати тодішню релігійну ситуацію в СРСР. Відбувається переосмислення утверджених ідеологічних поглядів на релігію та церкву, а також окреслені шляхи з вивчення державно-церковних відносин 20-х рр. ХХ ст. [544]. Таким чином, лише в цей час розпочинається здійснюватись об'єктивне та правдиве відображення історичного минулого.

З моменту розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності умови дослідницької роботи істориків в сфері вивчення проблеми релігії та церкви

кардинально змінилися. В результаті відкриття доступу до архівних матеріалів радянського періоду та зняття обмежень щодо тематики та методології наукових пошуків до наукового обігу були введені нові масиви архівних джерел, що упродовж десятиліть перебували засекречені у спецховищах. Нарешті з'явилися дослідження, які концептуально переосмислили питання релігії в СРСР у 20-х рр. ХХ ст. та розпочали вивчення нової тематики – проблем Римо-католицької церкви.

Дослідження проблеми РКЦ характеризується значним вітчизняним та зарубіжним науковим доробком. Водночас конкретно РКЦ Подільського регіону в 1920-х рр. розглядалась небагатьма дослідниками і в більшості випадків у контексті релігійного життя в СРСР чи УСРР, проблем польської національної меншини та державно-церковних відносин 1920-х рр. Тому вивчення стану наукової розробки теми другого періоду (початок 1990-х – сьогодення) передбачає формування трьох історіографічних напрямків: 1) вітчизняні науковці, для яких Римо-католицька церква 20-х рр. ХХ ст. була окремим предметом дослідження; 2) закордонні дослідники, які торкалися проблеми історії РКЦ у зазначений період; 3) науковці, котрі вивчали питання релігії в контексті державно-церковних відносин 20-х рр. ХХ ст.

Окремі проблеми з історії Римо-католицької церкви на території Подільського краю з вітчизняних дослідників вивчав відомий краєзнавець А. Лисий. Автор досліджував як історію окремих костелів [527, 528], так і становище їх парафіян в умовах жорсткого більшовицького тиску [532, 524, 526]. Важливу практичну цінність складають наукові публікації з життя та діяльності римо-католицьких священників, які служили в різних парафіях Поділля [534]. Так, в статті «Одіссея ксьондза Левинського» автор дослідив життя та діяльність відомого вінницького священника, якого радянська влада вважала чи не найнебезпечнішим ксьондзом на Поділлі [529]. В статті «Останні могікани Чернівецького Свято-Миколаївського костьолу» А. Лисий показав переслідування владою та подальшу долю в заслання його настоятеля С. Касприжаковського [530]. Також автор відобразив жорстокість радянської антирелігійної політики

відносно римо-католицького духовенства на прикладі переслідувань настоятелів Мурафського костелу В. Стрончинського [525] та Шаргородського костелу М. Туровського [533]. У цьому контексті написана й стаття «Польський шпигун у сутані», в якій автор простежив звичну для того часу трагічну долю ксьондза Ч. Федоровича. В цій статті А. Лисий порушує досить актуальну на сьогоднішній момент проблему необхідності реабілітації жертв, колись сфабрикованих чекістами справ [531]. У цілому, А. Лисий відзначається значним науковим доробком з історії РКЦ на Поділлі. Варто зазначити, що окремі праці автора наразі очікують свого видання. Беззаперечно, їх публікація поповнить дослідницький фонд з даної проблематики.

У брошурі «Римсько-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті рр. ХХ ст.» В. Сторчовий та В. Нестеренко розглянули основні етапи діяльності РКЦ на Поділлі в новітній час. У роботі відображено становище Кам'янець-Подільської дієцезії в умовах радянської антирелігійної політики відносно католицької конфесії в 1918 – 1929-х рр. [587]. У співавторстві ці дослідники написали кілька статей, присвячених Римо-католицькій церкві на Поділлі в зазначений період [548, 549, 550]. Репресивну політику радянської влади відносно РКЦ на Поділлі В. Нестеренко досліджував у роботі «Злочини проти розуму і совісті: репресії проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі». Автор головну увагу звернув на 1930-ті рр., але з метою раціонального дослідження цього періоду розглянув й зміну більшовицької антирелігійної політики щодо Римо-католицької церкви наприкінці 1929 р. [547].

Політику радянського режиму щодо церкви на Поділлі досліджував М. Олійник [553]. У монографії «Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921 – 1928 рр.)» [555] та своєму дисертаційному дослідженні [636] автор охарактеризував окремі аспекти становища Римо-католицької церкви на Поділлі, в умовах вилучення церковних цінностей у 1922 р. та боротьби влади з паломництвами та хресними ходами, а також репресивної політики відносно католицького кліру. Також автор висвітлив питання виникнення різноманітних «чудес» та намагання влади боротись з ними за допомогою різноманітних методів

[554]. К. Завальнюк досліджував масовий релігійних рух на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст., пов'язаний з різноманітними чудесами, як самооновлення та кровоточіння ікон, випадки зцілення людей та офіційну позицію влади відносно цих явищ [501].

Життя Римо-католицької церкви на території Хмельницької області в умовах радянського релігійного тиску намагався показати О. Пасечник у своїй монографії «Римо-католицька церква в Кам'янець-Подільській (Хмельницькій) області в 1920-1941 рр.». У роботі відображено механізм і методи боротьби радянської влади з Римо-католицькою церквою на сучасній території Хмельницької області. На думку автора, характерні особливості, що відрізняли життя римо-католиків на території Хмельниччини від інших регіонів України, пояснювались специфікою географічного становища області, що межувала з Польщею. Автор важливу увагу приділив господарчо-релігійній характеристиці досліджуваного регіону та аналізу процесу відновлення Кам'янець-Подільської дієцезії [560]. Специфіку ж більшовицької антикатолицької пропаганди в даній роботі автору розкрити повністю не вдалося.

Спробу осмислити розмах репресій щодо представників Римо-католицької церкви на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. здійснив В. Рудий. На погляд автора, переслідування віруючих римо-католиків, арешти духовенства та закриття костелів були звичним явищем на Поділлі в зазначений період [578]. Церковне життя Поділля 20-х рр. ХХ ст. вивчала О. Лойко. На думку історика, на Поділлі в зазначений період, незважаючи на початкову терпимість радянської влади до релігії, спостерігався жорсткий контроль держави над церквою, який охопив всі сфери релігійного життя. Крім цього, в її статті проаналізовано чисельність римо-католицьких громад на Поділлі [537]. Окремі аспекти місця віруючих католиків та представників духовного кліру в реалізації більшовицької антирелігійної політики та утвердження державного атеїзму на Поділлі в 1920-х рр. досліджував Л. Місінкевич [540, 541].

Проблеми становища Римо-католицької церкви в межах означеного періоду досліджував Г. Сторонський [590]. У статті «Римо-католицький костюл в Україні у 20 – 30-і роки ХХ ст.» автор дослідив трагічну долю Римо-католицької церкви в

часи радянського тоталітаризму та зосередив важливу увагу на антирелігійних заходах більшовиків щодо римо-католицького духовенства Поділля. Не менш важливою є спроба визначити чисельність римо-католицьких релігійних громад, костелів та ксьондзів, що їх обслуговували [591]. М. Шитюк в одній із своїх статей досліджував процес зростання релігійних громад римо-католицького спрямування в Україні, зокрема на Поділлі, в умовах церковної політики радянської влади [611].

Окремі дослідники вивчали діяльність більшовицької влади відносно культурно-релігійного життя польської національної меншини в 1920-х рр. Серед них виділяються В. Наулко [545], П. Григорчук [488], Б. Чирко [604, 605], В. Нестеренко [548], Т. Зарецька [503] та О. Корлюга [515]. Для даних робіт характерними ознаками є спроба визначення загальної чисельності польського населення та характеристика механізму владного впливу на національно-релігійну самосвідомість поляків.

Місце і роль Римо-католицької церкви в житті польської національної меншини досліджували Г. Стронський [589] та І. Балуба [476]. В монографії О. Калакури «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті» викладено результати дослідження місця Римо-католицької церкви в життєдіяльності польського народу та основні аспекти національної за характером антикатолицької релігійної політики 1920-х рр., в тому числі на Поділлі [507].

У контексті проблеми існування польської народності питання римо-католиків Поділля через призму історичної ретроспективи вивчала Н. Тітова [639]. У статті «До проблеми українців-католиків на Поділлі у 1920 – 1930-х рр.» авторка досліджувала роль «українців-католиків» у суспільно-політичному житті Поділля, а також ставлення до них комуністичної адміністрації. Н. Тітова визначила 1920-ті рр. як час, коли «українці-католики» бажали влитися до місцевого польського середовища, а радянська влада з тактичних мотивів сприяла цьому процесові [595]. К. Горбунов, аналізуючи матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р., подав авторську оцінку чисельності польського населення на території Поділля. На його думку, влада, задля фрагментаризації та зменшення

чисельності поляків, застосовувала технологічний прийом використання питання «українців-католиків» [487]. Слід зазначити той факт, що вперше проблему «українців-католиків» у свій час розглянув Г. Стронський [592].

Взаємини радянської влади з польською національною меншиною в релігійній сфері досліджував М. Жолоб [497], зокрема автор вивчав особливості кампанії з вилучення костельного майна серед польського населення в 20-х рр. ХХ ст. [499]. В інших дослідженнях автор вважає, що радянська влада зіткнулася із серйозними труднощами при здійсненні атеїстичної роботи серед польського населення, особливо в польських селах, часто викликаючи зворотну реакцію [498, 500]. Р. Мотричук стверджує, що радянська релігійна політика в 1920-х рр. здійснювалась за допомогою двох методів – антирелігійної пропаганди та заходами адміністративного тиску, що чинився через постійний контроль за діяльністю релігійних громад, священників, створенні перешкод під час процедури реєстрації, закритті культових споруд та їх перепрофілювання [543]. В дисертаційному дослідженні «Громадські об'єднання національних меншин України у 20 – 30 рр. ХХ ст.» Р. Мотричук проаналізував діяльність польських культурно-релігійних товариств як носіїв польської національної ідентичності [635].

Серед вітчизняних дослідників природу, зміст і характер антикатолицької політики радянської влади у 1920-х рр. у своїх працях змістовно розкрила Н. Рубльова. У статті «Невідома ділянка антирелігійного фронту: боротьба владних структур УСРР проти Римо-католицької церкви, 1920 роки», вчена розробила трьохетапну періодизацію церковної політики радянської держави: 1) 1918-початок 1920-х рр. – період безкомпромісного наступу на позиції церкви; 2) середина 1920-х рр. – лібералізація церковних відносин; 3) кінець 1920-х – 1930-ті рр. – цілковите витіснення релігії і церкви з життя радянського суспільства. Авторка гадає, що «червоний терор» застосовувався не загалом проти віруючих, а для того, щоб придушити опір духовенства, яке чинило супротив радянській владі. Н. Рубльова дійшла до висновку, що правлячий радянський режим, поставивши завдання ліквідації Римо-католицької церкви, зробив ставку

на підривні, провокативні і розкольницькі методи, що широко застосовувалися таємними спецслужбами [575]. У своєму дисертаційному дослідженні «Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20-30-ті роки ХХ ст.» авторка проаналізувала основні аспекти антикатолицької політики радянської держави зазначеного періоду. Н. Рубльова дослідила специфіку реалізації засад одержавленого атеїзму партійно-державним апаратом, а також спецслужбами стосовно Римо-католицької церкви на теренах України, в тому числі й на Поділлі [638]. У статтях «Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917-1937 рр.)» [573] та «Римсько-католицька церква в Україні, 1914-1920 рр.» [577] Н. Рубльова визначила адміністративний устрій та структурну мережу РКЦ, прослідкувавши діяльність церковних дієцезій, що існували на території України. Вагомий акцент на політику комуністичного режиму СРСР стосовно представників духовенства у 1920-х рр. Н. Рубльова зробила в іншому дослідженні [576]. Вказана дослідниця має один з найбільших наукових доробків, що висвітлюють історію РКЦ в Україні в 20-30 рр. ХХ ст. Втім, слід відзначити факт приділення недостатньої уваги саме регіональним аспектам цього питання, в тому числі Подільського регіону з його етноконфесійними особливостями.

У монографії В. Сергійчука «У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні» розглянуто історію переслідування віруючих римо-католиків радянською владою в УРСР в 20-80-х рр. ХХ ст., зокрема, викладено перелік законодавчих актів і постанов Комуністичної партії щодо даної конфесії. В. Сергійчук вагомий акцент зробив на відданості католиків своїй вірі та церкві [582]. Долю християн, що стали мучениками совісті і честі більшовицького режиму, показав О. Соколовський в книзі «Церква Христова 1920-1940. Переслідування християн у СРСР» [584]. В цьому руслі цікавою є книга «Переслідувана церква. Католики України в часи комуністичного режиму» священика П. Вишковського. Автор показав діяльність і життя в підпіллі Римо-католицької церкви в період переслідувань, допитів, ревізій, ліквідацій чернечих орденів і ув'язнень єпископів, священиків та віруючих [483].

Основні напрямки радянської релігійної політики щодо Римо-католицької церкви в 1920-х рр. проаналізувала Е. Бистрицька [478]. Комплексним дослідженням, що відображає історію радянсько-ватиканських міждержавних та церковних відносин, є монографія Е. Бистрицької «Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964 рр.)». У даній роботі авторка намагалась встановити взаємозв'язок зовнішньополітичних завдань державних інститутів влади та напрямів релігійної політики, що супроводжувалися використанням відповідних засобів для їх реалізації [479]. Проблеми взаємовідносин Апостольської столиці та СРСР у міжвоєнний період вивчав Я. Стоцький. У своєму дослідженні автор показав, що в умовах панування більшовицького тоталітарного режиму між ним та Римо-католицькою церквою, що шукала порозуміння, жодного компромісу просто не могло бути [588].

У контексті розвитку державно-церковних відносин, Римо-католицизм у 20-х рр. ХХ ст. вивчав В. Байдич. В одній з його статей досліджено організаційну структуру РКЦ та ставлення вищого політичного керівництва відносно неї в умовах тотального наступу більшовицького режиму на релігію та церкву [474].

Особливості впровадження радянського антирелігійного законодавства та суть антицерковної політики щодо Римо-католицької церкви в 20-х рр. ХХ ст. визначила В. Ганзуленко. На думку дослідниці, радянська влада здійснила юридичне обґрунтування антирелігійних заходів та розробила спеціальну нормативно-правову базу державної політики, яка була невід'ємною складовою загальної системи державно-церковних відносин [485].

Основні засади антирелігійної політики більшовиків щодо Римо-католицької церкви в першій половині 1920-х рр. на території Житомирської дієцезії вивчала П. Федоренко. Авторка проаналізувала перші репресивні заходи проти духовного кліру та визначила основні форми репресій, які здійснювались з метою розколу РКЦ [599].

Загалом перший історіографічний напрямок представлений як працями, що частково висвітлюють становище Римо-католицької церкви на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст., так і роботами всеукраїнського характеру, в яких відображено

РКЦ на Поділлі в контексті становища даної конфесії в УСРР. Крім цього, в основі цього історіографічного напрямку лежать дослідження польської національної меншини, але з урахуванням конфесійного аспекту – римо-католицького віросповідання.

Характеризуючи праці зарубіжних дослідників, зауважимо, що більшість закордонних праць, які стосуються історії РКЦ в 20-х рр., написані здебільшого поляками, і на даному етапі головний науковий осередок дослідження даної проблеми знаходиться в Люблінському Католицькому університеті Івана Павла II. Власне, першу спробу цілісного відображення становища Кам'янець-Подільської дієцезії в 1918 – 1941 рр. здійснив його співробітник доктор В. Росовський у монографії «Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918-1941» [625]. Дослідник проаналізував політику владних структур щодо РКЦ у дореволюційний період та визначив позицію радянської влади щодо даної конфесії. В монографії здійснено серйозне дослідження процесу відновлення та подальшої організації РКЦ на Поділлі з її еволюційними змінами упродовж 20-х рр. ХХ ст. У даній роботі автор не ставив за мету повністю дослідити проблему чисельності римо-католицького населення Поділля, відобразити специфіку антикатолицької пропаганди, проаналізувати становище римо-католицьких громад у їх тісному взаємозв'язку з реєстраційною кампанією 1920-х рр. та в достатній мірі показати весь спектр заходів адміністративного тиску на римо-католицьке духовенство. В багатьох інших дослідженнях на основі широкої архівної бази В. Росовський показав структуру духовенства, форми їх душпастирської діяльності та становище віруючих у зазначений період [567, 568, 624, 626].

Особливу цінність у вивченні проблеми Римо-католицької церкви становлять праці Р. Дзвонковського, які були опубліковані не тільки в Польщі, але в інших зарубіжних країнах. Як беззаперечний авторитет у цій історіографічній галузі ксьондз Р. Дзвонковський був неодноразово нагороджений за вагомі внески в дослідження історії даної конфесії. Дослідник вивчав ієрархічну структуру РКЦ на території СРСР [619], здійснення владою репресій проти польського

духовенства [615, 617] та основні тенденції політики атеїзації [616]. В роботі «*Losy duchowienstwa katolickiego w ZSSR, 1917-1939: martyrologium*» Р. Дзвонковський дослідив долю багатьох представників римо-католицького духовенства, що здійснювали свою душпастирську діяльність на території СРСР, в тому числі й на Поділлі [618]. Важливість цього дослідження полягає в тому, що це перша фундаментальна праця, яка висвітлює мучеництво духовного кліру в часи комуністичного режиму. Спираючись на ґрунтовні джерела, в праці «*Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917-1991: kronika*» автор описав становище релігійних установ і віруючих людей у Радянському Союзі та довів, що придушення релігійного життя в формі жорстоких репресій, знищення церков, арешти і вбивство священників та віруючих було головним методом радянської влади в боротьбі з РКЦ, який використовувався упродовж всього існування СРСР [620].

Завдяки науковим доробкам Р. Дзвонковського та Я. Купчака [622] у сфері вивчення Римо-католицької церкви відбулись вагомі зрушення. Не менш важливу роль відіграють праці інших польських дослідників, що вивчали тематику РКЦ, а саме: Й. Дембінського [614], Г. Шубтарського [629] та Й. Шиманського [630, 631].

Важливим для сучасної науки залишається дослідження нідерландського священника, відомого історика церкви В. Роода, який у своїй книзі «Рим і Москва» крім ватикансько-радянських відносин 1917 – 1989 рр., показав важкі зусилля Католицької Церкви в здобутті свободи віросповідання в радянській атеїстичній державі [566]. Слід зазначити, що в даній книзі не відображено конкретно проблему РКЦ на Поділлі, а показані лише окремі аспекти функціонування Луцько-Житомирської та згодом відновленої Кам'янець-Подільської дієцезії в 20-х рр. ХХ ст.

Однією з перших робіт у галузі історії Римо-католицької церкви в Росії є брошура В. Задворного та А. Юдіна «Короткий нарис історії Католицької Церкви в Росії», надрукована Московським коледжем католицької теології імені святого Фоми Аквінського. Праця має узагальнюючий характер та відображає історію даної конфесії з IX століття до сьогодення. В роботі не приділено вагомої уваги

20-м рр. XX ст., але стисло охарактеризовано початок гонінь на РКЦ в 1917 – 1920-х рр. та показано спробу Ватикану реорганізувати організаційну структуру церкви в 1926 р. [502].

Історія Римо-католицької церкви та проблеми державно-церковних відносин у Росії стали тематикою досліджень російської дослідниці О. Ліценбергер. В монографії «Римо-католицька церква в Росії: історія і правове становище» авторка розглянула складний і суперечливий процес становлення, розвитку та правової регламентації РКЦ. О. Ліценбергер здійснила глибокий історичний аналіз проблеми та сформувала аргументовані висновки щодо особливостей взаємовідносин католицизму і органів державної влади. В розділі «Римо-католицька церква в радянській державі 1917-1939 рр.» авторка простежила здійснення більшовиками щодо Римо-католицької конфесії антирелігійних заходів, які були невід'ємною частиною загальної програми боротьби з церквою. О. Ліценбергер лише побіжно згадала Кам'янець-Подільську дієцезію як таку, що існувала в рамках адміністративно-територіальної організації РКЦ на території СРСР [535].

Долю католицьких священників та віруючих, що потрапили в жорна репресивної машини в своєму дослідженні показала І. Осіпова. Для об'єктивного відтворення проблеми дослідниця використала широкий спектр джерел – слідчих матеріалів та звітів ГУЛАГу СРСР [558]. І. Осіпова разом з Б. Чаплицьким – польським священником, доктором богослов'я, керівником програми «Католицькі мученики в Росії», автором багатьох важливих робіт [643], з нагоди «Великого ювілею 2000» видали «Книгу пам'яті: Мартитолог Католицької церкви в СРСР», присвячену католикам, що стали жертвами політичних репресій [602]. У даному випадку ці дослідження, крім історіографічного, мають і вагомe джерелознавче значення.

Таким чином, другий історіографічний напрямок представлений науковими роботами закордонних істориків, які досліджували виключно проблеми Римо-католицької церкви в заявлених нами хронологічних межах. З позицій дослідження Кам'янець-Подільської дієцезії чи діяльності окремих священників

кожен дослідник якимось чином та в певному обсязі торкався Подільського регіону. Головними проблемами були питання державного атеїзму, репресій та організаційного стану РКЦ у системі державно-церковних відносин. Можна простежити факт тематичної залежності більшості науковців від праць Р. Дзвонковського, який фактично започаткував вивчення даної теми в 1990-х рр. Дисертант свідомий того, що з визначеної проблематики проаналізувати в даній роботі весь комплекс праць закордонних дослідників, в першу чергу, поляків, не вдалося, оскільки, враховуючи високоінтенсивний характер наукових пошуків польських колег, ознайомитись з усіма їх дослідженнями, що періодично друкуються в різноманітних виданнях, є достатньо складним завданням.

Невід'ємну роль в дослідженні Римо-католицької церкви 20-х рр. ХХ ст. відіграють науковці, що вивчали проблему державно-церковних відносин, а саме: В. Ульяновський [598], Г. Лаврик [521], А. Киридон [512], Н. Рубльова [572], Н. Крилова, І. Лаврова [519] Б. Андрусишин [451] та В. Ганзуленко [486].

О. Ігнатуша досліджував антирелігійні кампанії 1920-х рр., які, на його думку, використовувались владою як основні засоби антицерковної боротьби. За своєю суттю кампанії відображали примітивне уявлення більшовиків-матеріалістів про можливість революційного руйнування ідеалістичного світогляду [504].

У контексті державно-церковних відносин 1920-х рр. питання релігії вивчали А. Киридон [510, 511], Г. Єрмакова [496] та П. Тищенко [594].

Особливості такого напрямку державної релігійної політики 1920-х рр. як антирелігійна пропаганда досліджувала Л. Бабенко [472]. В контексті радянської антирелігійної політики Л. Дудка досліджувала роль музеїв у 20-х рр. ХХ ст. [492]. Авторка вивчала роль та місце журналу «Безвірник» в становленні безвірницького руху в УСРР та його роль як друкованого органу Спілки войовничих безвірників у насадженні в суспільстві антирелігійних та антицерковних настроїв. Л. Дудка дійшла до висновку, що партійні та державні органи здійснювали антирелігійну політику, в першу чергу, через засоби масової

інформації [490]. Різноманітним аспектам більшовицької антирелігійної політики в 20-х рр. ХХ ст. Л. Дудка приділила увагу в інших публікаціях [491, 493].

Дослідження Т. Євсєєвої [495], О. Чучаліна [606, 607], О. Рябченко [579] та А. Морозова [542] підтверджують низькокультурний, нетолерантний та екстремістський характер антирелігійної пропаганди, що здійснювалась з метою витіснення релігійного світогляду.

Окрема категорія дослідників вивчала питання ролі державного органу в справах релігії та церкви в 1920-х рр. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви у 20-х рр. ХХ ст. висвітлював О. Ігнатуша [505]. Генезу державного органу у справах релігії радянського періоду досліджував й У. Хаварівський. Автор проаналізував організаційно-правові засади його функціонування, організаційну структуру та компетенцію [600]. Л. Владиченко досліджувала історію державних органів у справах релігії в Україні в період всього існування СРСР. Важливу увагу дослідниця приділила періодизації існування цих органів і аналізу їхньої структури та основних функцій [484]. Боротьбу органів ДПУ з церковною опозицією на території Поділля (на прикладі Православ'я) в 1922 – 1923 рр. вивчав О. Тригуб. В даному випадку публікація показує роль радянських органів влади в здійсненні антирелігійної політики відносно релігії та церкви загалом [597]. Мотиваційні цілі вищого партійного керівництва щодо створення та подальшого становлення ВНК-ДПУ дослідив Р. Подкур [561]. Використання органів державної безпеки як інструменту боротьби з релігією та церквою вивчала Л. Бабенко [470]. В одній із статей авторка здійснила спробу з'ясувати роль органів ВНК-ДПУ в організації, підготовці і проведенні кампанії з вилучення церковного майна в Україні [473]. Роль органів державної влади в здійсненні антирелігійної політики в Україні в 20-х рр. ХХ ст. Л. Бабенко дослідила в іншій науковій праці [471]. І. Аверін вивчав загальну роль НКВС як органу, що був залучений державою до оптимізації державно-церковних відносин [449].

Врахування такого історіографічного досвіду третього напрямку досліджень дозволяє комплексно відобразити становище Римо-католицької церкви в умовах радянської релігійної політики на Поділлі в зазначений період.

Таким чином, проблема становища Римо-католицької церкви на Поділлі у 20-х рр. ХХ століття знайшла своє відображення в науковій літературі. Щоправда, дані дослідження мають фрагментарний характер, розглядаються в переважній більшості через призму релігійного життя в Україні у окреслений період, не маючи при цьому комплексного характеру. РКЦ в системі радянської релігійної політики вивчалась здебільшого в контексті визначення місця релігії та церкви в системі державно-церковних відносин. Становище Римо-католицької церкви суто Подільського регіону є малодослідженим, незважаючи на значущий вплив польської національної меншини на етноконфесійне життя католиків-подолян. Лише окремими дослідниками зроблено серйозний аналіз функціональної структури РКЦ на Поділлі та еволюційних змін в її організації протягом 1920-х рр.

1.2. Джерельна база дослідження

Адекватну оцінку історичних подій, процесів та конкретних фактів з історії Римо-католицької церкви на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. можна здійснити лише за умови використання широкого кола історичних джерел. З точки зору їхнього застосування при розв'язанні поставлених дослідницьких завдань, проведемо аналітичний огляд та дамо характеристику джерелам, які використовувались під час написання цього дисертаційного дослідження.

Джерельну базу дослідження традиційно складає комплекс різних за походженням і функціональним призначенням неопублікованих та опублікованих джерел, що класифікується на три основні групи – архівні документи і матеріали, опубліковані джерела (збірники оприлюднених документів) та матеріали місцевої преси.

У зв'язку з малодослідженим характером проблеми РКЦ 20-х рр. ХХ ст., автор прагнув використати якомога більшу кількість неопублікованих джерел, а тому основу джерельної бази складають архівні документи органів державної влади та різних відомств, що зберігаються в центральних архівах України та

обласних архівах Поділля. Пріоритетність у використанні архівних матеріалів пояснюється їх змістовністю, конкретикою та безпосередністю, що зменшує вплив різних суб'єктивних факторів в порівнянні з іншими джерелами.

Враховуючи визначені територіальні рамки дослідження, в роботі використані матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та органів державного управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву у м. Києві (ЦДІАК України), Державного архіву Вінницької області (ДАВО) та Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО). Таким чином, архівну базу дослідження складають справи близько 40-ка фондів з п'яти державних архівних установ України.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та органів державного управління України (ЦДАВО України) зберігається велика кількість матеріалів, що розкривають ключові проблеми з історії Римо-католицької церкви на Поділлі у 1920-х рр. Так, у фонді Ф.5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР зберігаються документи, що характеризують перебіг радянської антирелігійної політики 20-х рр. ХХ ст. Змістовними є також матеріали про роботу ліквідаційного відділу та його вертикалі на місцях. У фонді відображені питання здійснення реєстраційної кампанії з обліку римо-католицьких громад, проведення владою антикатолицької пропаганди та справи по звинуваченнях служителів культів Поділля.

Повноцінне дослідження кампанії з реквізиції костельного майна, що активно здійснювалось по всіх костелах Поділля в 1922 р., стало можливе при залученні архівних справ з фонду Ф. 258 – Ліквідаційна комісія Всеукраїнської комісії по боротьбі з наслідками голоду. З точки зору дослідження історії Римо-католицької церкви в зазначений період важливим фондом ЦДАВО України є Ф. 413 – Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ЦКНМ), в якому знаходяться справи з питань антикатолицької пропаганди, дискредитаційної та репресивної політики

щодо римо-католицького духовенства й питання чисельності римо-католицького населення Поділля, в тому числі проблеми так званих «українців-католиків».

Дослідження окремих справ Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІАК України) зумовлено потребою в залученні статистичних даних щодо динаміки чисельності римо-католицького населення Поділля в дореволюційний період. Такий підхід дав можливість простежити динаміку розвитку римо-католицьких громад Поділля упродовж 1920-х рр. З цією метою в дисертації використані документи фонду Ф. 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора.

Вивчення матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), зокрема фонду Ф.1 – Центральний Комітет Комуністичної партії України, сприяло визначенню основних засад радянської релігійної політики та розуміння масштабів і глибини втручання влади в релігійні процеси на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. Матеріали фонду показують зміст, форми і методи антицерковної політики Комуністичної партії відносно РКЦ з усіма її послідовністю та протиріччями. Значна частина інформації, що міститься в даних справах, стосується специфіки антикатолицької пропаганди та кампанії з вилучення церковного майна в 1922 р.

Найбільший обсяг інформації з питання становища РКЦ на Поділлі в умовах радянської релігійної політики у 20-х рр. ХХ ст. міститься в Державному архіві Вінницької області (ДАВО). Дисертантом було досліджено документи 28 архівних фондів. Найзмістовнішим з даної проблематики виявився фонд П-1 – Подільський губернський комітет КП(б)У, в якому зберігаються документи державних органів влади, що стосувалися безпосередньо РКЦ на Поділлі, а саме: директиви ЦК КП(б)У з питань релігії та церкви; протоколи засідань Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У та Подільського губкому; звіти губвідділу ДПУ; звіти про роботу Подільського губернського відділу народної освіти; документи Польбюро (циркуляри, звіти, інструкції) та Польської секції Подільського губкому КП(б)У з питань роботи серед польської національної меншини.

Аналогічні архівні документи, що розкривають проблему радянської релігійної політики щодо римо-католицької церкви в різних округах Поділля зберігаються у фондах П-29 – Вінницький окружний комітет КП(б)У, П-30 – Гайсинський окружний комітет КП(б)У, П-31 – Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У, П-33 – Тульчинський окружний комітет КП(б)У.

Документи (директиви, листування та ін.) окружкомів з питань масово-політичної роботи на місцях, в першу чергу питанням релігійним, зберігаються у фондах П-17 – Мурафський районний комітет КП(б)У, П-41 – Барський районний комітет КП(б)У, П-42 – Вінницький районний комітет КП(б)У, П-43 – Вороновицький районний комітет КП(б)У, П-51 – Жмеринський районний комітет КП(б)У, П-78 – Шаргородський районний комітет КП(б)У, П-87 – Вінницький міськком КП(б)У, та Р-151 – Вінницький міськвиконком.

Документи (накази, інструкції, циркуляри, звіти) Наркомату внутрішніх справ, Наркомату юстиції та Ліквідаційної комісії по відокремленню церкви від держави (МІКОСО), списки ксьондзів та віруючих членів римо-католицьких громад Поділля були проаналізовані з фонду Р-197 – Подільський губернський адміністративний відділ. Реєстраційні документи 1920-х рр. римо-католицьких релігійних громад Поділля (статути, протоколи, списки, договори, реєстраційні картки членів громад; статистичні звіти окружних відділів культів щодо чисельності ксьондзів, віруючих та костелів) знаходяться у фондах Р-196 – Вінницький окружний адміністративний відділ, Р-687 – Могилів-Подільський окружний адміністративний відділ, Р-2826 – Гайсинський окружний адміністративний відділ, Р-2827 – Тульчинський окружний адміністративний відділ.

У дисертаційному дослідженні були використані річні звіти про здійснену роботу державних органів влади з питань релігії (вилучення костельного майна, боротьба з релігійними «чудесами» та інші документи), що зберігаються у фондах Р-925 – Подільський губернський виконавчий комітет, Р-489 – Могилів-Подільський окружний виконавчий комітет, Р-595 – Вінницький окружний виконавчий комітет, Р-835 – Ямпільський повітовий виконавчий комітет, Р-850 –

Вінницький повітовий виконавчий комітет та Р-886 – Гайсинський повітовий виконавчий комітет.

Дослідження ролі освітніх закладів в здійсненні більшовиками релігійної політики щодо Римо-католицької церкви стало можливим через вивчення фондів Р-254 – Подільський губернський відділ народної освіти, Р-256 – Вінницька окружна інспектура народної освіти, Р-847 – Тульчинська інспектура народної освіти.

Кримінальні справи по звинуваченню римо-католицьких священиків та віруючих зосередженні у фонді Р-6023 – Слідчі та наглядові справи, переданих УСБУ у Вінницькій області.

Матеріали Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО) також зберігають значний об'єм документів, що стосуються Римо-католицької церкви Подільського регіону в 20-х рр. ХХ ст. За аналогією з окружками ДАВО у фондах П-3 – Кам'янець-Подільський окружний комітет КП(б)У та П-301– Проскурівський окружний комітет КП(б)У знаходяться директиви ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань агітації і пропаганди, листування райкомів та окружкомів з питань релігії й великий обсяг протоколів, резолюцій та звітів із засідань окружних антирелігійних комісій та Польбюро. Релігійну політику Польських секцій в сфері освіти можна простежити в справах фонду Р-6 – Відділ народної освіти Кам'янецького повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. У фондах Р-336 – Кам'янецький повітовий виконавчий комітет та Р-1013 – Должоцький волосний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів зберігаються акти, накази, телеграми комісій з вилучення церковних цінностей, а також списки священиків і костелів. Постанови, розпорядження, циркуляри, плани та звіти Наркомату внутрішніх справ, адмінвідділів, ліквідкомів щодо реєстрації римо-католицьких громад, здійснення віруючими релігійних обрядів та інших питань з відокремлення церкви від держави і школи від церкви зберігаються у фонді Р-1057 – Адміністративний відділ виконавчого комітету Кам'янець-Подільської окружної ради. Чи не найважливішим фондом ДАХМО в вивченні питання РКЦ на

Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. є Р-6193 – Управління Служби Безпеки України Хмельницької області. В даному фонді знаходяться кримінальні справи в звинуваченні римо-католицьких священиків, що зберігають їх біографічні відомості, історію арештів та винесені радянською владою несправедливі вироки. Проаналізовані архівні справи ДАХМО сприяють формуванню повноцінної картини радянської релігійної політики щодо Римо-католицької церкви на Поділлі в 1920-х рр.

Вищеперераховані джерела вимагають критичного ставлення до себе, оскільки є ідеологічно забарвленими за своїм характером. Враховуючи час та умови їхнього формування, дані джерела доволі різні за ступенем репрезентативності та достовірності. Неакуратне, в окремих випадках безграмотне ведення документації пояснюється тим, що на місцях пересічний представник більшовицької партноменклатури 1920-х рр. був малоосвіченим, а часто вихідцем з маргінальних суспільних верств, що погано орієнтувався в етноконфесійних питаннях Поділля [458, с. 37].

Розглянуті архівні джерела можна розділити на кілька груп: документи державного законодавства, матеріали діловодства, статистичні джерела та слідчі справи.

Законодавчі документи показують особливості державно-церковних відносин в 1920-х рр. та включають декрети, закони і постанови державних органів влади, що здійснювали наступ на позиції Римо-католицької церкви в штучно створеному ними ж правовому полі. Документи радянського законодавства показують головні напрямки більшовицької антирелігійної політики та механізм її здійснення.

Найбільш змістовними за своїм характером є матеріали діловодства, що на різних територіальних рівнях регламентували релігійне життя на Поділлі – постанови, рішення, накази Подільського губкому, окружних та районних виконавчих комітетів. Завдяки аналізу реєстраційних документів релігійних громад – анкет, списків прихожан, статутів, звітів, протоколів загальних зібрань, матеріальної звітності можна визначити демографічний склад, правове та

соціально-економічне становище віруючих та духовенства РКЦ. Документація місцевих партосередків відображає характер здійснення владою антикатолицької кампанії на території всіх округ Поділля та показує позицію священників і парафіян відносно більшовицьких антирелігійних заходів.

Статистичні джерела представлені інформативними зведеннями, що відображають динаміку чисельності римо-католицьких релігійних громад, віруючих та духовного кліру, а також кількісну характеристику костелів на території Поділля у 1920-х рр. У даному контексті варто відзначити статистичні дані ЦСУ, губернського та окружних статистичних бюро, що показують загальну чисельність віруючих та їхній етноконфесійний склад.

У слідчих справах репресованих ксьондзів та окремих віруючих римо-католиків знаходяться анкети арештованих, протоколи допитів та рапорти обшуків їхніх помешкань. Дані джерела зберігають винесені вироки та звітність про їх виконання, що відображає долю представників римо-католицького духовного кліру, що зазнав репресій в 20-х рр. ХХ ст. на Поділлі.

Використання лише неопублікованих джерел не може в достатній мірі здійснити реконструкцію становища РКЦ на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. Саме тому виникає необхідність у використанні опублікованих у різний час документів, що складають другу групу джерельної бази дисертаційного дослідження.

Велику кількість документів, що розкривають політичну позицію радянської влади щодо Римо-католицької церкви на підвладній їй території, містить багатотомний збірник «Документи та матеріали з історії радянсько-польських відносин» [391, 392]. Перелік законодавчих актів, що регулювали релігійне життя в СРСР, міститься в збірниках документів і матеріалів «Декрети радянської влади» [390] та «Архіви Кремля. Політбюро і церква, 1922 – 1925 рр.» [388]. У першому та другому томі збірника «РРФСР. Закони та постанови. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради і постанови уряду РРФСР» систематизований законодавчий матеріал про релігійні культу 1917 – 1929 рр., необхідний для дослідження державно-церковних відносин зазначеного періоду [397, 398].

Важливу роль у вивченні історії Римо-католицької церкви на Поділлі в зазначений період відіграють збірники документів «Поляки в Україні (Polacy na Ukrainie)» за редакцією С. Стемпеня і О. Рубльова, що зберігають низку матеріалів, необхідних для вивчення становища даної конфесії на підрадянських землях в 20-х рр. ХХ ст. [399, 400, 401, 402].

У спеціальному випуску журналу «3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ» Н. Рубльовою та іншими фахівцями було надруковано збірник документів і матеріалів «Влада і костюл в радянській Україні, 1917-1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму». В збірнику розкрито роль органів державної безпеки в здійсненні репресій щодо римо-католицького духовенства та відображено долю багатьох священників, яких було заарештовано за низкою сфабрикованих кримінальних справ та судових процесів. Даний збірник підготовлено з залученням великого обсягу архівних документів, що відображають становище РКЦ в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Крім цього, важливе місце в збірнику займають документи, що висвітлюють питання Римо-католицької церкви в такому густо заселеному римо-католиками регіоні як Поділля [389].

Важливим джерелом є перша книга з науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Вінницька область», в якій опубліковані результати дослідження про масові політичні репресії на теренах області у 1918 – 1980-х рр. [394]. Не менш важливими є перша та п'ята книги із серії «Реабілітовані історією. Хмельницька область», в яких відображені регіональні особливості функціонування більшовицького режиму та опубліковані документи про формування системи державного терору на території Хмельниччини [395, 396].

Третя група джерел представлена періодичними виданнями, що відображають головні аспекти здійснення радянської релігійної політики відносно Римо-католицької церкви на Поділлі в 1920-х рр. Крім формування даних про становище РКЦ на території Поділля, дослідження радянських періодичних видань 20-х рр. ХХ ст. відображає рівень владного ідеологічного тиску на віруюче

населення, що здійснювався більшовиками з метою його примусової атеїзації та планомірної дискредитації духовного кліру та церкви в цілому.

Важливим друкованим джерелом є газета найвищого органу влади УСРР «Вісті ВУЦВК», в якій доволі часто друкувались судові процеси та кінцеві рішення по справах представників духовного кліру. Відверта антирелігійна пропаганда проти РКЦ здійснювалась через окружні партійні видання, як, наприклад, газети «Червоний кордон», «Червоний край» та «Червоне село». На сторінках цих видань регулярно друкувались статті, що стосувались взаємовідносин марксистсько-ленінської ідеології та релігії, зокрема «науково» обґрунтовувались релігійні свята та обряди, висміювались випадки «чудес» та активно велась кампанія щодо впровадження нового радянського побуту. Найпоширенішою темою була дискредитація римо-католицького духовенства, яке звинувачувалось у шпигунській діяльності на користь Польщі.

Зазначені матеріали періодики 20-х рр. ХХ ст. є занадто заідеологізованими, що було обумовлено загальною доктриною радянської антирелігійної пропаганди. Критичний аналіз цієї групи джерел дозволяє детально проаналізувати специфіку більшовицької антирелігійної пропаганди на Поділлі щодо римо-католицького духовенства та віруючих.

Таким чином, вказана джерельна база для комплексного дослідження становища Римо-католицької церкви на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст., безперечно, є достатньою. До зазначеного переліку входять архівні документи і матеріали, збірники оприлюднених документів та матеріали періодичної преси 1920-х рр. Серед вказаних груп найважливіше джерелознавче значення відіграють неопубліковані архівні документи, які власне і заклали інформативну основу даного дисертаційного дослідження.

1.3. Методологія дослідження

Історична наука на сучасному етапі розвитку суспільства відіграє надважливу роль, оскільки тісно пов'язана з формуванням людських орієнтирів,

системи цінностей і належного морально-етичного клімату в державі. В часи тоталітаризму обмежені марксистсько-ленінською ідеологією наукові рамки унеможлилювали пошук нових дослідницьких форм роботи, зокрема застосування більш ефективної методології дослідження. Будь-які спроби науковців здійснити «свіжий науковий погляд» в об'єктивному відображенні релігійних процесів одразу пригнічувались під тиском партійної цензури та репресивної машини, що не дозволяла генерування нових, в першу чергу, закордонних ідей.

Після падіння комуністичного режиму методологія історії в пострадянських країнах розвивалась у двох напрямках: відновлення спадкоємності з традиціями дореволюційної методології та знайомства з зарубіжною методикою наукових досліджень [517]. Розпад Радянського Союзу сприяв переосмисленню істориками свого місця в суспільстві та, зрештою, результатів своїх дослідницьких здобутків, що зумовило активізацію пошуків нової наукової стратегії у вивченні такої важливої та «наболілої» проблеми, як релігія в СРСР. Водночас складність ситуації полягала в тому, що замість осмислення та обґрунтування історичних явищ у суспільстві, науковці змушені були позбавитись від заідеологізованих штампів у своєму науковому просторі, усвідомивши всі явища та процеси, які відбулись в країні за останні десятиліття [565]. В цьому напрямку швидких успіхів досягли польські науковці, які під впливом американської рефлексії та європейського досвіду сформували власні методологічні підходи в історичній галузі.

Сучасна історична наука вийшла на новий теоретико-методичний та методологічний рівень дослідження, який передбачає нове бачення історії та остаточний відхід від ідеологічно спрямованої методології історичних досліджень [586]. Водночас у науці спостерігаються кризові явища, зумовлені постійними політичними та соціально-економічними змінами в державі.

У даній дисертаційній роботі нашим завданням є уникнення спотворення змістового навантаження, яке часто призводить до неможливості відобразити складні та різноманітні досліджувані явища й процеси. Слід також виключити

можливість неправильної інтерпретації та недостатнього розуміння наукових понять, які інколи зазнають підмін.

Використання міждисциплінарного підходу у вивченні історії Римо-католицької церкви обумовлено необхідністю розглянути дану проблему в контексті радянської релігійної політики, релігієзнавства, культурології та соціально-економічної історії.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є загальноприйняті принципи наукового дослідження, як, наприклад, принцип історизму, об'єктивності, наукового плюралізму та розвитку.

Принцип історизму означає розгляд будь-якого явища в його розвитку: зародженні, становленні і відмиранні. Історизм як спосіб осмислення минулого, теперішнього та майбутнього вимагає здійснювати пошук коренів всіх явищ та процесів. У даному контексті історія Римо-католицької церкви в зазначений період є минулим, що становить предмет дисертаційного дослідження. Принцип історизму допоміг проаналізувати процес зародження і розвитку політичної позиції радянської влади щодо Римо-католицької церкви, а також визначити умови розвитку даної конфесії в визначений період. Серед безлічі різних процесів та подій даний метод дозволив виділити ті, які найбільш релевантні для виконання поставлених завдань.

Проблема Римо-католицької церкви та радянської релігійної політики вимагала досягнення об'єктивного та неупередженого наукового рівня дисертаційного дослідження. Це зумовило застосування принципу об'єктивності, завдяки якому дослідник, використовуючи лише достовірну та перевірену інформацію, не знаходився в полоні ідеологічних чи політичних вподобань, дотримуючись незаангажованої позиції у викладі основного матеріалу. Доволі часто свідомість істориків дуже переобтяжена всілякими міфологемами та ідеологемами. У сьогоденних історичних умовах є відчутною деформація історичної свідомості, особливо старших поколінь, що зумовлює передачу певних радянських стереотипів [563]. З позицій принципу об'єктивності історик має дотримуватись особистісного нейтралітету та утримуватись від будь-яких

суб'єктивних суджень у намаганні максимально реально відобразити історичні події та явища. Зрозуміло, що кожному науковцю властиве здійснення авторської інтерпретації історичних фактів. У даному випадку їх об'єктивність залежить від рівня науково-дослідницької підкованості та особистих професіональних якостей дослідника.

Згідно з принципом наукового плюралізму автор, здійснюючи аргументовану критику радянської релігійної політики 20-х рр. ХХ ст., не приховував свого прихильного ставлення до Римо-католицької церкви як головного об'єкту більшовицького антирелігійного тиску. В дослідженні однієї і тієї ж теми існує багато суперечливих поглядів дослідників, які потрібно враховувати та ретельно аналізувати. Метод наукового плюралізму дозволив уникнути перекручування фактів і, як результат, формування упереджених висновків.

Дотримуючись принципу розвитку, дослідження Римо-католицької церкви в 20-х рр. ХХ ст. є неможливим без висвітлення еволюційного розвитку та основних тенденцій радянської релігійної політики відносно даної конфесії упродовж 1920-х рр.

Вказані принципи історичних досліджень реалізуються за допомогою конкретних способів та прийомів наукового пізнання, тобто наукових методів. У процесі дослідження проблеми Римо-католицької церкви на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. як засоби засобів пізнання використовувались як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи.

Серед загальнонаукових методів варто виокремити аналіз, синтез, індукцію та дедукцію, які сприяли дослідженню різноманітних джерел та літератури для забезпечення достовірного відтворення фактів зазначеного періоду.

У дисертаційній роботі використані різні спеціально-історичні методи, покликані здійснити переробку потрібної інформації щодо предмета дослідження, а саме: історичний метод, ретроспективний метод, метод конкретно-історичного аналізу, проблемно-хронологічний метод, історико-порівняльний метод, історико-типологічний метод, системно-структурний та статистичний метод.

Історичний метод (історико-генетичний) розкриває історичну реальність з її властивостями, функціями та особливостями в контексті часу на тлі історичного розвитку. Метод передбачає вивчення змін при розгляді того чи іншого явища або процесу з урахуванням їх причинно-наслідкових зв'язків. У дисертаційному дослідженні історичний метод дозволив правдоподібно відтворити об'єкт дослідження - Римо-католицьку церкву на Поділлі на фоні ідеологічної боротьби радянської влади з релігією та церквою в 20-х рр. ХХ ст.

Зрозуміло, що минуле, сучасне та майбутнє суспільство між собою тісно пов'язані. Одним з варіантів використання історичного методу є так званий ретроспективний («регресивний») метод, що полягає в інтерпретації минулого на основі знань про стан певного явища чи процесу. Ретроспективний (історико-ретроспективний) метод сприяв відновленню картини минулого тоталітарного суспільства, в якому Римо-католицька церква та релігія загалом зазнавали переслідувань, для уникнення подібних повторів у сучасності та майбутньому.

Згідно з методом конкретно-історичного аналізу, проблема РКЦ розглядалась у послідовному часовому розвитку в межах досліджуваного періоду. В цьому контексті раціональним було застосування й проблемно-хронологічного методу, який сприяв розкриттю проблеми в хронологічній послідовності. Даний метод дозволив в повній мірі прослідкувати логіку розвитку різних проблем історії РКЦ, оскільки всі пункти головних розділів були присвячені різним важливим питанням, які досліджувались в історично-хронологічній послідовності.

З метою встановлення спільних закономірностей та відмінностей в явищах та подіях, що мали місце в 20-х рр. ХХ ст., в роботі використано історико-порівняльний метод. До прикладу, даний метод знайшов своє застосування у визначенні основних тенденції політики державних структур щодо РКЦ на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст., а також у різнопланових питаннях статистики.

Не менш важливим методом, що використовується в історичній науці, є історико-типологічний метод, який також базується на зіставленні явищ та процесів через схематичне відображення конкретно-історичної реальності. На

основі проаналізованих архівних джерел, в тому числі матеріалів статистики, даний метод допоміг дисертанту здійснити типологізацію двох категорій римо-католицького населення – «поляки» та «українці-католики». Крім цього, на основі виявлення схожих науково-тематичних положень різних дослідників, метод дозволив здійснити типологізацію історіографічного матеріалу.

Дослідження історії Римо-католицької церкви багатоаспектне за своїм характером, оскільки передбачає вивчення її організаційної структури, становища в умовах антикатолицької пропаганди та чинення адміністративного тиску з боку радянської влади. Щоб розкрити всі явища історичної реальності 20-х рр. ХХ ст. у їх взаємозв'язку як цілісний механізм з основними рисами і одночасно простежити їх структурні зміни, зміст та еволюцію, дисертантом використано системно-структурний метод. Даний метод сприяв системності дослідження та зумовлював не тільки загальність охоплення фактичного матеріалу, але й забезпечив структурну цілісність наукової роботи.

Кількісний облік римо-католицьких костелів, духовного кліру та віруючих у нерозривному зв'язку з їх якісною характеристикою став можливим завдяки використанню в дисертаційному дослідженні статистичного методу. З метою максимально об'єктивного відображення дійсності 20-х рр. ХХ ст. статистичні дані подавались в кількісній формі, тобто «мовою цифр», що сприяло належному висвітленню релігійних процесів, як невід'ємної складової суспільного життя в його різноманітності. На основі аналізу цифрових даних метод статистики дозволив дисертанту сформулювати власні наукові положення та аргументовані висновки. Використання статистичного методу здійснювалось у три етапи. В ході первинного аналізу архівних джерел на першому етапі дослідження здійснювався збір та загальна оцінка статистичних відомостей щодо чисельності римо-католицьких громад на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. У зв'язку з різноманітністю та масовим характером цих даних використання статистичного методу дозволило дослідити множинний характер їх елементів як своєрідну статистичну сукупність. Так, у ході збору річних звітних матеріалів радянських державних органів були виявлені закономірності та загальні тенденції цих статистичних даних. На

другому етапі статистичного дослідження було здійснено зведення та групування первинного статистичного матеріалу. Власне, перевірка, систематизація та подальша обробка матеріалів статистики здійснювалась завдяки методу зведення. Даний метод сприяв підрахунку не тільки чисельності римо-католицьких громад, костелів та духовного кліру, але й визначенню кількості радянських «культурно-просвітницьких установ», що здійснювали антирелігійну пропаганду, їх чисельний склад та тираж антикатолицьких видань на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. Метод групування первинного статистичного матеріалу дозволив розділити досліджувану статистичну сукупність на однорідні дедуктивні частини, тобто, чисельність костелів, кліру та віруючих розглядалась у дисертації відповідно до величини адміністративно-територіальних одиниць, а саме: УСРР – Подільська губернія – Проскурівська, Кам'янецька, Вінницька, Могилівська, Тульчинська та Гайсинська округи. Третій етап статистичного дослідження складали методи узагальнення та аналізу зведеного матеріалу, що були використані для виявлення властивостей, закономірностей та характерних ознак політико-релігійних явищ вказаного періоду.

Таким чином, методи історичного дослідження є головним інструментарієм у вивченні державно-церковних відносин 20-х рр. ХХ ст. Здійснений аналіз методів та принципів наукового пізнання дозволяє визначити методологію даного дисертаційного дослідження. Зазначені методи перебувають у діалектичному взаємозв'язку, що дозволяє здійснити об'єктивне та достовірне дослідження даної проблеми. Раціональне застосування усіх методів сприяє науковій достовірності результатів дослідження становища Римо-католицької церкви на Поділлі в умовах радянської релігійної політики у 20-х рр. ХХ ст.

Висновки до розділу

Проаналізувавши історіографію проблеми Римо-католицької церкви на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст., можна констатувати, що на сучасному етапі залишаються недослідженими ряд актуальних питань. В першу чергу сьогодні

відсутня одностайна оцінка чисельності костелів Поділля та римо-католицького кліру, що їх обслуговували. Чисельність римо-католицького населення регіону взагалі не була окремим предметом дослідження у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Не менш важливої уваги заслуговує проблема національно-релігійної ідентичності римо-католиків, а саме диференціації понять «поляк» та «українець-католик», що було чи не головною перепоною в формуванні радянськими установами адекватних статистичних даних щодо національно-релігійного складу населення Поділля. Нез'ясованою залишається така принципова проблема як антикатолицька пропаганда на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст., що автоматично включає в себе й інші недосліджені питання, а саме: характер її проведення серед дітей та молоді, участь в ній вчительства та школи, роль антирелігійних організацій та радянських «культурно-просвітницьких» установ (клубів, хат-читалень, сільбудів), місце в антикатолицькій агітації преси. Одним з першочергових завдань є дослідження втручання радянської влади в сферу релігійно-побутового життя віруючих, в яке входило дотримання релігійних звичаїв, участь в релігійно-святковій обрядовості та позацерковних духовних практиках. Достатньо відкритим залишається питання існування римо-католицьких громад Поділля в умовах процедури їх державної реєстрації та одночасно-паралельної ліквідації. Пріоритетним в цій сфері є дослідження динаміки їх чисельності. Одночасно, важливу увагу слід приділити заходам адміністративного тиску на римо-католицьке духовенство, яке здійснювалось в вигляді реквізиції костельного майна, дискредитації та масових арештів кліру протягом 1920-х рр. Вищесказане доводить, що проблема РКЦ на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. знаходиться лише на початковому етапі дослідження і вимагає його ретельного здійснення.

Проаналізована джерельна база дисертаційної роботи є цілком достатньою. Найбільшою за обсягом групою джерел є архівні матеріали, більшість яких введено до наукового обігу вперше. Важливу роль для відображення процесу реалізації радянської антикатолицької релігійної політики на Поділлі відіграють збірники документів і матеріалів, а також місцеві періодичні видання 20-х рр.

XX ст. Кожна вказана група джерел відіграє важливу роль у формуванні цілісної характеристики становища Римо-католицької церкви на Поділлі в умовах більшовицької релігійної політики 20-х рр. XX ст. Застосування всього комплексу зазначених джерел слугує репрезентативною основою наукової роботи, що сприяє вирішенню усіх поставлених дисертантом завдань.

У процесі вивчення проблеми Римо-католицької церкви на Поділлі в зазначений період її методологічну основу заклали загальноприйняті принципи наукового дослідження, а саме: принцип історизму, об'єктивності, наукового плюралізму та розвитку. Зазначені принципи реалізуються за допомогою наукових методів дослідження, серед яких виділяють як загальнонаукові, так і спеціально-історичні. Серед загальнонаукових методів важливе значення відіграли аналіз, синтез, індукція та дедукція. Із спеціально-історичних методів варто виділити історичний, ретроспективний, конкретно-історичного аналізу, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, системно-структурний та статистичний. Вказані методи перебувають у нерозривному зв'язку, що сприяє об'єктивності пізнавального процесу та науковій достовірності результатів дослідження.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ СТАН РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ В 1920-Х РР.: КЛІР ТА ВІРУЮЧІ

2.1. Ієрархічна структура РКЦ, кількісна характеристика духовного кліру та костельної мережі

Період XVIII – поч. XX ст. став процесом трансформації адміністративно-територіальної структури Римо-католицької церкви (лат. Ecclesia Catholica Romana), що сприяв її оформленню, як впливової релігійної інституції з чітко вибудованою пірамідальною структурою та ієрархією [457, с. 30]. Структурно РКЦ складалась з територіальних одиниць – дієцезій, єпархій, прелатур, вікаріатів, префектур, адміністратур та ординаріатів. Римо-католицькі дієцезії очолювали єпископи-ординарії, а у випадку відсутності ординаріїв їх обов'язки здійснювали заступники – єпископи-суфрагани. При єпископові діяла курія (канцелярія), яка опікувалась справами римо-католицьких громад та складалась з керуючого та двох канцеляристів. Дорадчим колегіальним органом була кафедральна капітула, до складу якої входило дев'ять осіб. Важливим органом управління при єпископові була консисторія, якою керував вікарний єпископ-суфраган. До складу консисторії входило чотири особи – асесори, яких призначав єпископ. При консисторії також функціонувала канцелярія, яка вирішувала безліч різноманітних за своїм змістом питань [577, с. 991].

Кожна дієцезія (єпархія) налічувала певну кількість парафій, які були базовими структурними одиницями РКЦ. Керівництво парафіями здійснювалось через деканати на чолі зі священниками-деканами, яких призначали єпископи. Останні, в свою чергу, були тісно пов'язані з Папою Римським, обов'язки якого в 20-х рр. XX ст. виконували Бенедикт XV (1914 – 1922 рр.), а згодом Пій XI (1922 – 1939 рр.).

Слово «католицька» походить від грецького прикметника католикі («загальна», «вселенська») [559, с. 296]. Вселенський характер даної конфесії пояснювався її внутрішньою міцністю, високим рівнем релігійності,

дисциплінованістю та єдністю. Важливим для церкви було збереження своїх догматів та виконання обрядовості. В умовах наступу радянської влади на релігію римо-католики молодшого і старшого віку Подільського краю залишались дуже релігійними та віруючими. Вони щонеділі відвідували костели та активно брали участь у різних римо-католицьких релігійних організаціях, на зразок «Розарія», «Терціаріїв», «Францисканців» та ін. У випадку відсутності священика при певній релігійній громаді сюди двічі-тричі на місяць доїжджали ксьондзи з сусідніх парафій. Зазвичай самі парафіяни кіньми привозили та відвозили священика [141, арк. 16]. Так, один ксьондз міг обслуговувати одразу кілька районів. Були, звісно, й випадки, коли в якое село ксьондз мав змогу приїхати лише раз на рік.

Подільські священики готувались, насамперед у Луцько-Житомирській духовній семінарії, що функціонувала в м. Житомирі. Римо-католицькі ксьондзи були малочисельною групою, але користувалися значним авторитетом серед віруючого населення. Крім душпастирських обов'язків, ксьондзи вирішували багато інших важливих питань села. До священика постійно звертались по допомогу, в якій він ніколи не відмовляв. Тому в місцях компактного проживання римо-католицького населення ксьондз був своєрідним лідером села. Вплив римо-католицького священика був настільки сильним, що фіксувались випадки переходу православних священиків до римо-католицизму [151, арк. 9]. Влада повідомляла про такий випадок переходу: «В м. Копайгород православний священик перейшов до католицизму. Завдяки міцному устрою Римо-католицької віри православне духовенство під її впливом готове в будь-який час перейти в польське духовенство» [141, арк. 16]. У кожній парафії ксьондзам допомагали костельні комітети та костельні наради. Парафіяни підтримували духовенство добровільними пожертвуваннями на храм, жертвуванням за хрещення своїх дітей, вінчання молодят та відправлення похоронів [87, арк. 21].

На підросійських землях напередодні революційних подій РКЦ складалась з Могилівської митрополії, до якої входило 5 епархій: Могилівська архідієцезія, Луцько-Житомирська, Тираспільська, Віленська та Жмудська дієцезії. В 1911 р.

на території Правобережної України нараховувалось 255 костелів і 335 ксьондзів [480, с. 45]. У цьому ж році в Подільській губернії функціонувало 97 [577, с. 992] – 98 костелів, які обслуговували 99 ксьондзів [480, с. 45]. У межах Луцько-Житомирської дієцезії в 1916 р. працювало 309 ксьондзів [577, с. 990].

Ліквідована в 1866 р. Кам'янець-Подільська єпархія входила до складу Луцько-Житомирської дієцезії, і тільки у 1918 р. в результаті демократичних нововведень Тимчасового уряду її було відновлено [577, с. 989-990]. Площа Кам'янець-Подільської дієцезії охоплювала територію Подільської губернії (близько 42 тис.км²) та налічувала 10 деканатів: Кам'янецький (13 парафій), Проскурівський (12 парафій), Летичівський (7 парафій), Ушицький (15 парафій), Могилівський (9 парафій), Літинський (8 парафій), Вінницький (9 парафій), Ямпільський (7 парафій), Брацлавський (10 парафій) та Балтський (10 парафій) [625, с. 64]. Такою була деканальна організація дієцезії в 1918-1926 рр. (див. додаток А).

До 1918 р., протягом 52 років, Кам'янець-Подільська дієцезія не мала свого єпископа-ординарія, оскільки її адміністраторами були єпископи луцько-житомирські. 31 серпня 1918 р. кардинал Гаспарі повідомив телеграмою апостольського представника в Варшаві про відновлення Святішим Отцем Бенедиктом XV Кам'янець-Подільської єпархії на чолі з П. Маньковським (1918 – 1926 рр.), а вже 22 вересня 1918 р. було оголошено відповідне рішення Ватикану.

Наприкінці 1918 – початку 1919 р. на Поділлі політичне становище ускладнилось. У регіоні точились регулярні сутички між різними військовими загонами та відбулись численні зміни влади: Українська Центральна Рада, гетьманська держава П. Скоропадського та Директорія, що в підсумку унеможливило організацію церковної ієрархії. Становище римо-католиків погіршилось, коли на Поділля в квітні-травні 1919 р. прийшли більшовики. Кам'янець-Подільська комісія при ревкомі відразу заборонила здійснення релігійних обрядів, викладання релігії та історію церкви. 29 травня 1919 р. Відділ управління Кам'янець-Подільського виконкому зобов'язав римо-католицькі громади припинити реєстрацію актів цивільного стану і передати всі метричні

книги в РАЦС. Влітку 1919 р. на Поділлі закріпилась Директорія УНР, яка сподівалась на співробітництво з Римо-католицькою церквою. За час її правління не було закрито жодного костелу на Поділлі, а при дієцезії навіть було створено спеціальну посаду генерального вікарія по зв'язках з урядом УНР, який у м. Кам'янці-Подільському мав свою резиденцію. Директорія стала виділяти РКЦ 0,9% всіх коштів (98,9% виділялись Православній церкві) [587, с. 9-10].

У зв'язку зі складною політичною ситуацією на Поділлі П. Маньковський не міг виконувати свої функції безпосередньо, оскільки перебував в Кракові. 9 серпня 1919 р. єпископ призначив ксьондза К. Носалевського генеральним вікарієм Кам'янець-Подільської дієцезії, який вже 26 серпня 1919 р. прибув до м. Кам'янця-Подільського для її подальшого керівництва.

З приходом польських військ з листопада 1919 р. спостерігається збільшення кількості римо-католицьких громад та чисельність ксьондзів на Поділлі. Утворилась доброзичлива атмосфера для подальшого існування релігії. Не дивно, що Пілсудський разом з Петлюрою в м. Вінниці відвідали Божу службу в костелі та спілкувались з ксьондзом Я. Левинським [587, с. 10].

У грудні 1919 р. П. Маньковський нарешті сам прибув до м. Кам'янця-Подільського та призначив ксьондзів К. Носалевського, В. Шиманського, В. Лаховича та В. Дворжецького своїми консультантами. Єпископ одразу розпочав відновлювати всі інституції при дієцезії, зокрема кафедральної капітули та курії. В першій половині 1920-х рр. в курії на різних посадах перебували: К. Носалевський, Я. Свідерський, В. Дворжецький, В. Лахович, Р. Шишко, Ч. Федорович, С. Вишневський, Ф. Баліцький, С. Добровський, В. Шиманський, Ф. Рачковський, А. Матушевич, Я. Ладиго, Л. Добровольський, В. Стрончинський, Я. Левинський, Е. Швертберг, М. Токаржевський, А. Маршицький, С. Войцеховський, Б. Богушевський, К. Хмелевський та М. Соколовський (див. додаток Б) [625, с. 102].

У травні 1920 р. П. Маньковський здійснив візит до різних парафій Поділля, відвідавши костели Проскурівського, Вінницького, Брацлавського, Могилівського та інших деканатів. Зрозуміло, що духовенство, яке в своїй

більшості мало польське походження, не приховувало своїх симпатій до польських військ. Більше того, 3 травня 1920 р. у м. Кам'янці-Подільському єпископ П. Маньковський у присутності місцевих жителів, поляків та західних дипломатів відправив службу з нагоди польської Конституції.

Римо-католицька церква активно співпрацювала з українською владою. Яскравим прикладом цього є подія, що відбулась 8 липня 1920 р., коли єпископ П. Маньковський та генеральний вікарій К. Носалевський передали Кам'янець-Подільському університету цінну збірку латинських стародруків [587, с. 11].

Після відходу армії Пілсудського та наступу більшовиків на початку липня 1920 р. П. Маньковський разом з К. Носалевським покинули єпархію, доручивши управління дієцезією трьом генеральним вікаріям – Я. Свідерському, В. Шиманському та Р. Шишко, які згодом також покинули її межі. З приходом Червоної армії влітку 1920 р. більшість римо-католицьких ксьондзів під страхом репресій залишили Поділля. Виїзд ксьондзів був настільки масовим, що більшість римо-католицьких парафій залишились без духовних керівників. Варто зазначити той факт, що до тих ксьондзів, які залишили свої парафії на Поділлі, в Польщі поставились зі своєрідною «прохолодою».

В результаті тимчасового відновлення влади Директорії в жовтні 1920 р. П. Маньковський повернувся. З метою з'ясування питання подальшого функціонування Кам'янець-Подільської дієцезії єпископ скликав збори священників, на яких були присутні В. Дворжецький, В. Шиманський, Р. Шишко, А. Недзельський та інші. Але 14 листопада 1920 р. П. Маньковському та К. Носалевському довелось остаточно покинути межі Поділля. Сам єпископ з 1920 р. мешкав спочатку у Бучачі, а згодом у Володимирі-Волинському. Незважаючи на це, П. Маньковський залишався очільником дієцезії до 1926 р., заочно виконуючи свої обов'язки.

Після остаточного встановлення радянської влади на території Поділля першочерговим постало питання реорганізації парафіяльної мережі, оскільки чимало костелів не мали ксьондзів. Було прийнято рішення створити кілька душпастирсько-парафіяльних районів, які б об'єднували парафії, що залишились

без духовної опіки. По мірі можливості подібні округи мали з'явитись на території всієї дієцезії. З цією метою із відповідними повноваженнями з Кам'янця-Подільського до різних частин дієцезії мали виїхати ксьондзи, на зразок М. Соколовського, який у грудні 1920 р. об'їхав парафії у Вінницькому, Літинському, Брацлавському та Гайсинському повітах та створив кілька подібних душпастирсько-парафіяльних районів (див. додаток В) [625, с. 67].

18 березня 1921 р. між Польщею та радянською Росією було підписано Ризьку угоду, згідно з якою більшовики зобов'язувались не застосовувати репресій щодо римо-католицького духовенства. Насправді ж радянська влада одразу приступила до боротьби з РКЦ за допомогою ленінського релігійного законодавства, яке в Україні почало виконуватись з травня 1921 р. [587, с. 12].

Вже на початку 1920-х рр. ієрархічна структура Римо-католицької церкви зазнала потрясінь, в першу чергу, у зв'язку з еміграцією духовного кліру. Загалом в 1920 р. близько 100 ксьондзів єпархії залишили свої парафії і виїхали в Польщу, а в 1922 р. свою душпастирську діяльність здійснювали всього 50 ксьондзів [573, с. 314-315].

У 1924 р. за даними Польбюро ЦК КП(б)У на Поділлі, Волині та Київщині нараховувалось 190 костелів, які обслуговували 89 ксьондзів [507, с. 206]. У 1924 р. Губнаросвіта в Подільській губернії нараховувала 77 костелів [73, арк. 37 зв.], а Польське бюро Подільського губкому КП(б)У – 78 костелів, при яких працювало 25 ксьондзів [70, арк. 7]. У листі агітпропу Подільського губкому, адресованого в Польбюро ЦК КП(б)У в січні 1925 р. зазначались інші дані: «В наших прикордонних умовах на Поділлі нараховується близько 95 костелів (виключаючи каплички), які обслуговують 65 ксьондзів» [49, арк. 25]. Згідно з протоколом наради Польбюро всіх окрпарткомів і губкому КП(б)У від 2 лютого 1925 р.: «Наявність у Подільській губернії близько 100-та костелів і 50 ксьондзів має, безумовно, серйозний вплив на польське населення» [67, арк. 28]. Впродовж 1920-х рр. на території Поділля жили та працювали чимало священників, які залишили її межі або продовжили свою душпастирську діяльність (див. додаток Д).

У Проскурівській окрузі в 1925 р. налічувалось 24 костели [239, арк. 92 зв.], в яких працювало 11 ксьондзів та 8 органістів: м. Проскурів – 2 ксьондзи і 1 органіст, Волочиському районі – 2 ксьондзи і 1 органіст, Городоцькому районі – 1 органіст, Дерезнянському районі – 1 ксьондз, Кузьминському – 1 ксьондз і 1 органіст, Летичівському – 1 ксьондз і 1 органіст, Михалпільському – 1 органіст, Старосинявському – 1 ксьондз, Черноострівському – 1 ксьондз, Ярмолинецькому – 2 ксьондзи і 2 органісти [240, арк. 6].

У 1921 – 1923 рр. на території Кам'янецького повіту налічувалось 16 костелів [241, арк. 13], зокрема в м. Кам'янці-Подільському, м. Зінківцях, с. Кутківцях, м. Смотричі, м. Жванці та м. Оринині [245, арк. 25-25 зв.]. Згідно з відомостями про діяльність Кам'янецької окружної ліквідаційної комісії по відокремленню церкви від держави, в 1923 р. у Кам'янецькій окрузі нараховувалось 29 костелів [255, арк. 51]. Згідно з доповіддю Кам'янецького Окрпарткому, за жовтень-грудень 1924 р. на території Кам'янецької округи в 1924 р. свою діяльність здійснювали 11 ксьондзів, що обслуговували 30 римокатолицьких парафій [82, арк. 121]. У 1925 р. на території округи радянська влада нарахувала 22 костели [239, арк. 92 зв.], в яких працювало 9 ксьондзів та 7 органістів: у м. Кам'янці – 3 ксьондзи і 2 органісти, Вінковецькому районі – 1 ксьондз, Дунаєвецькому – 1 ксьондз і 1 органіст, Зінковецькому – 1 ксьондз і 1 органіст, Камоському – 1 ксьондз, Смотрицькому – 1 ксьондз і 1 органіст, Солобковецькому – 1 ксьондз і 1 органіст, Староушицькому – 1 органіст [240, арк. 11].

На початку 1920-х рр. у Вінницькій окрузі налічувалось 15 костелів та 11 каплиць [251, арк. 62]. У 1925 р. на території округи діяло 28 костелів [239, арк. 92 зв.], при яких працювало 5 ксьондзів та 4 органісти: м. Вінниця – 1 ксьондз і 1 органіст, Краснянському районі – 1 ксьондз і 1 органіст, Малокутищанському – 1 ксьондз і 1 органіст, Пиківському – 1 ксьондз, Терешпільському – 1 ксьондз і 1 органіст [240, арк. 7]. Згідно зі звітом Польбюро Вінницького окрпаткому КП(б)У за 1 жовтня 1925 р. – 1 квітня 1926 р. у Вінницькій окрузі налічувалось 18 костелів, 5 капличок, та 9 ксьондзів [108, арк. 22]. Кількість костелів і капличок за

час роботи Польбюро від 1 жовтня 1926 р. по 1 вересня 1927 р. не змінилась, а ксьондзів, які їх обслуговували, налічувалось всього 6 [114, арк. 25].

Відповідно до річного звіту Польбюро Могилівського окрпарткому КП(б)У за 1924 – 1925 рр. на території Могилівської округи нараховувалось 16 костелів (без врахування 6-ти капличок): в м. Могилів-Подільському – 1, Барському районі – 2 (с. Маківці, м. Бар), Копайгородському районі – 2 (с. Снитків і м. Копайгород), Лучинецькому районі – 1 (с. Лучинець), Мурафському районі – 1 (с. Мурафа), Мурованокуриловецькому районі – 1 (с. Вербівка), Озаринецькому районі (с. Озаринці) – 1, Станіславчинському районі – 1 (с. Мовчани), Чернівецькому районі – 1 (м. Чернівці), Шаргородському районі – 1 (м. Шаргород), Ялтушківському районі – 1 (с. Ялтушків), Ямпільському районі – 2 (м. Ямпіль, с. Дзигівка), Яришівському районі – 1 (с. Яришів). Їх обслуговувало 7 ксьондзів [84, арк. 18 зв.]. Наприкінці 1925 р. в Могилів-Подільській окрузі функціонувало 16 костелів [137, арк. 2], які обслуговували 5 ксьондзів і 7 органістів: Барському районі – 1 ксьондзі і 1 органіст, Лучинецькому – 1 органіст, Мурованокуриловецькому – 1 органіст, Мурафському – 1 ксьондз і 1 органіст, Чернівецькому – 1 ксьондз і 1 органіст, Шаргородському – 1 ксьондзі і 1 органіст, Ямпільському – 1 ксьондз і 1 органіст [240, арк. 8].

У 1923 р., згідно з результатами діяльності Тульчинського окрвиконкому, в окрузі нараховувалось 18 костелів [244, арк. 127]. В 1925 р. у Тульчинській окрузі функціонувало 11 костелів [188, арк. 346 зв.], які обслуговували 5 ксьондзів та 2 органісти: по Тульчинському районі – 1 ксьондз, Брацлавському – 1 ксьондз і 1 органіст, Ободівському – 1 ксьондз, Томашпільському – 1 ксьондз і 1 органіст, Чечельницькому – 1 ксьондз [240, арк. 10]. Згідно зі звітом Польбюро Тульчинського окрпарткому від 1 серпня 1928 р., в Тульчинській окрузі нараховувалось 12 костелів та 3 ксьондза [168, арк. 1].

На початку 1920-х рр. у Гайсинській окрузі функціонувало 7 костелів [253, арк. 68]. В 1925 р. 5 костелів обслуговував 1 ксьондз а 1 органіст [239, арк. 92 зв.]. 3 червня 1925 р. ВУЦВК прийняв Постанову «Про ліквідацію губерній й про

перехід на трьохступневу систему управління», яка ліквідувала губернії та окремі округи, на зразок Гайсинської, що увійшла до складу Тульчинської округи.

Загалом у 1925 р. на Поділлі функціонувало 108 костелів, в яких працювало 36 ксьондзів. Можна погодитись з думкою окремих дослідників про те, що в першій половині 1920-х рр. у Кам'янець-Подільській дієцезії функціонувало 101 [625, с. 66], – 104 римо-католицькі парафії [591, с. 78]. В результаті еміграції духовного кліру до Польщі всередині 1920-х рр. в Україні нараховувалось 130 ксьондзів. У 1926 р. за ініціативи Ватикану розпочався процес реорганізації структури Римо-католицької церкви на території СРСР. 25 січня 1926 року П. Маньковський зрікся керівництва Кам'янець-Подільською дієцезією [640], що призвело до припинення діяльності курії [625, с. 102]. Після залишення ним цієї посади нового єпископа так і не було обрано. З 1926 р. управління римо-католицькими громадами на Поділлі здійснював апостольський адміністратор Я. Свідерський (1926 – 1930 рр.), який фактично керував дієцезією з 1921 р. [587, с. 12].

Станом на 1927 р. у Кам'янець-Подільській дієцезії діяло 113 костелів, які обслуговували 42 ксьондзи (Всього в 1927 р. на території СРСР нараховувалось 500 костелів і 370 ксьондзів) [591, с. 79]. Слід зазначити той факт, що статистичні дані щодо чисельності римо-католицького кліру в різних дослідників не є сталими. У В. Росовського, наприклад, дані за 1920-ті рр. дещо варіюються в часі (див. додаток Е).

У 1929 р. на Вінниччині свою душпастирську роботу продовжили здійснювати 7 священиків: Я. Левинський, В. Шимаський, А. Скальський, Ф. П'ясецький, Й. Березовський, Б. Рошкевич та Й. Сваричевський [638, с. 166]. Всього ж у 1929 р. на території Поділля функціонувало 102 костели, з яких два вже були закриті [625, с. 66].

Отже, в дореволюційний період організаційна структура Римо-католицької церкви характеризувалась потужною ієрархією та широкою костельною мережею, що охоплювала своєю юрисдикцією тисячі віруючих в Україні. Відновлення на території Поділля в 1918 р. Кам'янець-Подільської дієцезії сприяло розвитку

Римо-католицької церкви в регіоні. Але після утвердження при владі більшовиків для її організаційної структури настали скрутні часи. Розуміючи всю складність політичних реалій, Апостольська столиця в 1926 р. ініціювала адміністративно-територіальну переорганізацію РКЦ в Україні. Однак затвердження нової римо-католицької ієрархії не покращило ситуації. Кам'янець-Подільська дієцезія була позбавлена свого головного ієрарха, що, безумовно, позначилось на її подальшій функціональності.

2.2. Проблема чисельності та національно-релігійної ідентичності римо-католиків

Проблема чисельності римо-католиків, що проживали на теренах Поділля в 20-х рр. ХХ ст., розглядалась частково, переважно в контексті дослідження історії польської національної меншини даного регіону. Власне, науковці, що вивчали проблему чисельності поляків Поділля в зазначений період, також не розкрили в достатній мірі даного питання, в першу чергу, через відсутність комплексного аналізу усіх можливих статистичних даних щодо національно-релігійного складу населення Поділля. Озвучувались лише окремі цифри, які зустрічались в тих чи інших архівних документах, без врахування їх варіативних етнічно-релігійних особливостей та порівняння з іншими статистичними даними.

У визначенні чисельності «польського населення» Поділля радянська влада брала за основу релігійний критерій, тобто приналежність поляків до римо-католицької віри. Польське населення губернії під час проведення переписів з особистих міркувань безпеки називало себе не поляками, а католиками, що розмовляли українською мовою. З цього приводу влада рахувала таких «українців-католиків» як «національно-несвідоме населення», що ідентифікувало себе не за національною, а релігійною ознакою. Також більшовики вважали «українців-католиків» «колишніми поляками», які були високорелігійними через властиву їм консервативність та значний авторитет римо-католицького духовенства. Тому, використовуючи статистичні дані радянських установ у

визначенні чисельності римо-католицького населення Поділля, «поляків» вважатимемо як представників усіх римо-католиків.

Перший перепис населення, здійснений у Російській імперії у 1897 р., зафіксував в Україні близько 388,6 тисячі представників польської національної меншини (1,7% від всього населення) [536, с. 45]. Поляки проживали на території всієї України, але близько 80% мешкали на території Правобережжя [503, с. 73]. Всього у межах Подільської, Волинської та Київської губерній налічувалось 203815 поляків та 516008 католиків [14, арк. 30]. Окремі дослідники вважають, що на початку ХХ ст. в межах підрадянської України проживало близько 250 тисяч католиків, включаючи латинників – україномовних римо-католиків, які часто називали себе поляками [507, с. 205]. За іншими оцінками, на початку ХХ ст. в межах трьох губерній компактними групами проживало 603010 віруючих римо-католиків [611, с. 41]. У 1908 р. чисельність представників римо-католицького віросповідання на території трьох правобережних губерній складала 795957 осіб, а в 1911 р. – 875361 [480, с. 45]. У 1912 р. у Подільському, Волинському та Київському генерал-губернаторствах налічувалось 762 тисячі католиків, з яких близько половини була поляками [37, арк. 37 зв.]. Згідно з польською оцінкою в 1912 р. 668 тисяч римо-католиків, що проживали на території Правобережної України, автоматично були зараховані до поляків [574, с. 107].

Упродовж 20-х рр. ХХ ст. в Україні чисельність польського населення варіювалась у часі. Згідно з «відомостями, близьких за даними останнього часткового перепису 1920 р.», на території України нараховувалось 309926 поляків, з них міського населення – 87144 осіб та сільського – 222782 (1,98%) [35, арк. 10]. Перепис 1924 р. дав цифру всього 239429 поляків [515, с. 225], а в середині 1920-х рр., за офіційними даними, їх кількість на території України складала близько 400–450 тисяч осіб (90% – селяни, з них лише 10% були заможними, 70% – середняками і 20% незаможними) [129, арк. 13]. Всього на території УСРР в 1926 р. нараховували 460353 поляки (1,6%), з яких 369553 осіб проживали в сільській місцевості, а 90800 – у містах (дані про сільське населення було взято за даними Всесоюзного перепису 1926 р., а про міське – з перепису

1923 р.) [17, арк. 30]. За іншими даними, в цей час в Україні нараховувалось 460412 поляків [170, арк. 11], а, керуючись відомостями того ж таки перепису 1926 р., можна стверджувати про 476435 осіб [150, арк. 60]. На думку польських дослідників, дана кількість є заниженою і в дійсності складала 600–650 тисяч поляків [487, с. 131], яких автоматично можна зарахувати до загальної чисельності римо-католиків України. Всього на території СРСР в 1927 р. проживало 1,6 млн. католиків [591, с. 79].

У 20-х рр. ХХ ст. Поділля вважалось прикордонним регіоном України, в якому проживало чимало представників польської національної меншини – римо-католиків за віросповіданням. Відповідно до перепису 1897 р. на Поділлі проживало 69156 поляків та 262738 католиків. Згідно з даними Гельтмана на основі перепису 1897 р., у Подільській губернії нараховувалось 339454 поляків, а в 1909 р. – 294254 осіб [14, арк. 30]. Ще одні суперечливі дані про кількість польського населення в Подільській губернії за переписом 1897 р. – 264741 поляк, хоча, перерахувавши дані по кожному повіту Подільської губернії, вийшло 255640 поляків [14, арк. 105]. На погляд вітчизняних дослідників в 1908 р. у Подільській губернії проживало 301874 римо-католиків, а в 1911 р. їх чисельність зросла до 319672 осіб [480, с. 45]. В результаті проведеного обстеження національного складу римо-католицьких парафій Поділля в 1912 р. було виявлено, що в містах Кам'янець-Подільському та Новій-Ушиці поляки складали більшість парафіян костелів. У решті повітах переважали українці: Вінницька парафія – з 6445 віруючих 4904 були українцями (76%), Летичівська – з 6104 віруючих українці склали 5978 (97,9%), Сатанівська – з 7712 віруючих українцями були 7372 (95,6%) [595, с. 73-74].

За офіційними цифрами 1914 р. на Поділлі нараховувалось 90640 поляків [14, арк. 30]. У грудні 1917 р. у межах Кам'янець-Подільської дієцезії було зафіксовано 319721 римо-католиків [625, с. 66]. За даними Центрального статистичного управління (ЦСУ) УСРР 1920 р., на Поділлі налічувалось всього 46697 поляків [14, арк. 30], а згідно з частковим переписом 1920 р. – 71672 осіб (2,54%) [35, арк. 10]. Після проведеного опису районів Поділля в 1924 р. було

озвучено цифру в 171319 поляків [14, арк. 30]. У цей час польські дипломатичні представництва в Харкові та Києві нараховували в Луцько-Житомирській та Кам'янець-Подільській дієцезіях близько 700 тисяч римо-католиків [590, с. 19]. Окремі дослідники вважають, що в листопаді 1924 р. в Подільській губернії нараховувалось близько 302 тисячі католиків, з яких лише 87 тисяч (28,8%) вважали себе поляками, а решта були українцями, які під впливом римо-католицького духовенства вимагали для своїх дітей відкриття польських шкіл [595, с. 74]. Згідно з суперечливими відомостями Губстатбюро в Подільській губернії в 1924 р. нараховувалось 87000 [67, арк. 13], 87596 [55, арк. 39] або 87643 поляків (14344 міського та 73299 сільського) та 303 тисячі католиків [73, арк. 19-19 зв.]. У звітній доповіді Польського бюро Подільського губкому КП(б)У за 1924 р. йшлося про наступне: «Прикордонна частина Подільської губернії переважно заселена польським населенням в загальній кількості 87–89 тисяч поляків і 240 тисяч українців-католиків» [70, арк. 50]. Те ж саме Губстатбюро наприкінці 1924 р. на території Поділля зафіксувало вже 89839 поляків та 303 тисячі католиків, до яких зарахувало як поляків, так і українців, що сповідували римо-католицизм (цифру 303 тисячі було взято з костельного календаря 1915 р.) [70, арк. 32]. Реєстраційна кампанія римо-католицьких релігійних громад здійснювалась не професійно, оскільки працівники ліквідкомів не орієнтувались в питаннях релігії, що підтверджує факт неможливості відокремити різні релігійні конфесії. На підставі даних адмінвідділів НКВС Поділля, можна констатувати, що чисельність зареєстрованих римо-католиків у даному регіоні складала в 1925 р. 46806 осіб [237, арк. 155-157], а в 1928 р. – 60993 осіб [6, арк. 5-8]. Простежимо розподіл даних з чисельності «польського» римо-католицького населення по округах Поділля.

Згідно з переписом 1923 р. та опису районів 1924 р., у Проскурівській окрузі нараховувалось 22207 – 24251 поляків (20264 сільського та 3987 міського населення) [17, арк. 73]. Враховуючи дані зі звіту комісії НКВС щодо роботи серед «українців-католиків», у 1924 р. у Проскурівській окрузі нараховувалось 18833 поляків, а за даними обстеження Польбюро і Партбюро – 32000 поляків та

100000 католиків. Цифра польського населення в районах округи змінювалась в часі в бік збільшення їх кількості. Так, наприклад, Старосинявський РВК в 1924 р. нарахував у районі 20 поляків та 2006 «українців-католиків», а в 1925 р. – тільки 2325 поляків. Фельштинський РВК вказував на наявність 17 поляків та 5893 католиків [14, арк. 90]. За іншими даними, у Фельштинському районі налічувалось 8000 «українців-католиків», а облік польського населення не здійснювався. В Ярмолинецькому районі взагалі доповідали про 7720 поляків [356, арк. 30]. В окремих селах 100–120 дворів були польськими [87, арк. 10]. В селах Зелене, Миньківці та Шаровечка Проскурівської округи поляки склали відповідно 100%, 100% та 83% [76, арк. 6]. У м. Летичеві влада нарахувала 5000 поляків [87, арк. 10]. Критерії визначення національності в районах був різний. Ярмолинецький РВК вважав поляками тільки уродженців Польщі, Бахматовецький РВК – осіб, що не розмовляли українською мовою. В протилежність попереднім критеріям Фельштинський РВК визначальною ознакою поряд з мовною ставив самосвідомість, розмежовуючи різні рівні національних рис у «католицьких селах», а саме: Олешківці та Юридика Фельштинська – суто польські села, Кудринці – напівполяки, які вимагали польських шкіл, Климківці – українські католики, які розмовляли виключно українською і задовольнялись українськими школами [14, арк. 90 зв.]. В 1925 р. була озвучена цифра в 11049 поляків [35, арк. 217]. Під час проведення перепису 1925 р. було з'ясовано, що чисельність польського населення в Проскурівській окрузі значно більша і складала 43754 осіб [14, арк. 28], а за іншими даними 55528 осіб (51441 сільського та 4087 міського населення) [17, арк. 29]. Відповідно до звіту Польського бюро губкому від 2 лютого 1925 р., у Проскурівській окрузі проживало 32000 – 82000 поляків [67, арк. 27]. За статистичними даними Вінченса, в Проскурівській окрузі проживало більше 82000 поляків, а в 7-ми районах округи польське населення взагалі складало близько 20% (за даними Григоровича) [67, арк. 29-30]. В звіті про роботу окрбюро при Проскурівському окрвиконкомі за квітень-листопад 1927 р. зазначалось: «За підрахунками Всесоюзного перепису на території Проскурівської округи нараховувалось 51311

поляків. Бідняки – 55%, середняки – 35%, заможні – 10%. Визначення соціального стану польського населення було здійснено на підставі звітів райнацменвідділів, актів обстеження сілрад та інших джерел» [20, арк. 20]. Таким чином, у Проскурівській окрузі «католицьке питання» було особливо гострим. Секретар райкому повідомляв, про відсутність поляків в окрузі та наявність тільки католиків. Факт існування в окрузі поляків вважався «видумкою Москви», а в усіх районах доповідали: «В нас живуть тільки українці-католики, а поляків немає» [71, арк. 17].

Згідно з переписом 1923 р. та описом районів 1924 р., в Кам'янецькій окрузі налічувалось 8182 [17, арк. 73] – 8528 поляків [14, арк. 27]. У той же час окрвиконком давав дані в 3000 – 10000 поляків [77, арк. 15], а аналіз стану роботи Польської секції на Поділлі показав, що в Кам'янецькій окрузі проживало 11413 поляків (9005 сільського та 2408 міського населення) [73, арк. 37]. За даними перепису 1925 р. на території округи мешкало 27121 [14, арк. 28] – 28989 поляків (26301 сільського та 2688 міського населення) [17, арк. 28]. Але і ця цифра не була остаточною та коливалась у невизначених межах від 25 до 60 тисяч осіб (поляків і «українців-католиків») [70, арк. 55]. Зі звіту польінспектора Кам'янецького окружного комітету народної освіти 1924 р.: «Польського населення в Кам'янецькій окрузі нараховується близько 61148 осіб. Більшість з них селяни, розкидані серед українського населення в кількості від 50% і нижче. Статистики «українців-католиків» не проводилось. Розмежувати «українця-католика» від поляка майже неможливо. Населення, що відчувало національний і релігійний гніт царського режиму, розмовляло на суміші української і польської мов. Крім цього, донедавна розповсюдились чутки, що поляків, які проживали в Кам'янецькій окрузі, на випадок війни з Польщею чи Румунією будуть відправляти в Сибір. Ця обставина вплинула на збільшення українців-католиків» [73, арк. 9]. У звіті Польського бюро губкому від 2 лютого 1925 р. зазначалось, що в Кам'янецькій окрузі проживало 25000 поляків, а за іншими свідченнями – 62000 [67, арк. 27]. Під час засідання Польбюро Подільського губкому 2 лютого 1925 р. Кучак озвучив дані в 25560 – 62000 польського населення [67, арк. 29]. В

усіх випадках таке коливання в статистичних даних пояснювалось наявністю на Поділлі великої кількості саме «українців-католиків».

Чисельність польського населення в Кам'янецькій окрузі за даними ЦСУ УСРР та НКВС складала 63020 осіб, окрстатбюро – 25560 осіб, окрбюро – 31115 осіб. У більшості районів даної округи спостерігалась тенденція відокремлення від католиків поляків у бік зменшення останніх. Якщо в районах Проскурівської округи була недооцінка поляків серед католиків, то більшість районів Кам'янецької округи твердо вважали, що в них поляків взагалі не було (наприклад, Довжоцький та Смотрицький райони). Віньковецький РВК у 1924 р. зазначав, що в районі проживало 3716 поляків, які знали польську мову, хоча вже в 1925 р. вказував на їх повну відсутність. Довжоцький РВК взагалі відмовився виділити уповноваженого по польроботі, пояснюючи це відсутністю польського населення в районі. Дещо раніше Довжоцька райкомсекція ввела 72-м пунктом у план своєї роботи «протидію полонізації католицького населення» [14, арк. 92]. Поляки часто приховували свою національність через страх переслідування, називаючи себе католиками. Орининський РВК повідомляв про вчителя-поляка, який при реєстрації делегатів районного з'їзду членів РВК наполегливо запевняв, що він не поляк, а католик. Такі обставини ускладнювали вирішення питання українізованих поляків. Куцинський РВК описав селянина-поляка, члена ВУЦВК Городинського так: «Товариш Городинський є українцем за національністю, але сам католик і добре володіє католицькою (польською) мовою» [14, арк. 92 зв.]. Зі звіту про стан католицького населення в Віньковецькому районі від 19 листопада 1924 р.: «Центром проживання католицького населення є с. Віньківці, що об'єднує населення з 4-х прилеглих сіл в одну Віньковецьку сільську раду. Тут переважна більшість населення католики – 120 дворів і лише 4 – православні. В с. Татаринка та с. Людвикове католики складають третину населення. З усіх католиків лише 2–3% знає польську мову. Це переважно ті, що перебувають в тісному зв'язку з духовенством і впливають на решту католицького населення. Дуже розвинений релігійний фанатизм. У с. Слобідка, де проживає близько 2000 населення, половина – українці-католики. Шкіл немає. Неграмотних

нараховується 85%. Культурно-просвітницька робота не ведеться. Релігійні організації, такі як Розарія і Шкаплежне, захоплюють більшість населення. В м. Вінківцях у сільбуді організовано польський куток. До Курницької сільради прилягає с. Філянівка, де проживає 44 двори виключно католиків. Тут спостерігається ворожнеча між поляками і українцями. Жителі с. Філянівки більш симпатизують селам, що входять до Проскурівської округи, оскільки їх вони називають шляхтою. В решті районів католицьке населення складає 1–2% і особливо не виділяється» [70, арк. 13-14]. Восени 1924 р. Комісія національних меншин зазначала, що в с. Майдан Віньковецького району проживало всього 863 особи, з яких 100% були поляками [11, арк. 2]. Згодом дані було уточнено і з 1353 жителів с. Майдан 909 були поляками [77, арк. 16]. У звіті райуповноваженого при Дунаєвському райвиконкомі про здійснену ним роботу за 1 жовтня 1926 р. – 1 червня 1927 р. зазначалось, що в даному районі проживало 3389 поляків [16, арк. 1]. Їх влада визначала як таких, що через вплив римо-католицького духовенства сумнівались в питанні національного самовизначення, оскільки вважали себе католиками та бажали навчитись молитись «по-польськи» [16, арк. 5]. Згідно з повідомленням Подільського губвиконкому від 18 листопада 1924 р., Комісія національних меншин виявила, що лише в с. Тинна проживало 1649 поляків, що складало 100% населення села [11, арк. 2]. У Жванецькому районі проживало 366 католиків – 18 поляків і 348 українців. Католики були зосереджені в м. Жванці і в 7-ми селах району. В самому Жванці «українців-католиків» проживало 259 осіб, з яких 135 були ремісниками (шевці) і 69 селянами [82, арк. 135].

Римо-католицьке населення було дуже релігійним, замкнутим та вважало себе поляками [70, арк. 17]. З цього приводу влада висловлювала таку думку: «Які ж це поляки? Це католики. Багато створює галасу в галузі роботи серед нацменшин» [70, арк. 18]. У с. Вітківці проживало 15 католиків, с. Гаврилівці – 51, Ластівцях – 20, Ходорівцях – 10, Ляшківцях – 8. В районі налічувалось 70 дітей-католиків шкільного віку [82, арк. 135]. В с. Нова Гута Калюського району з 135 сімейств 125 були поляками, с. Катеринівка Миньковецького району 448 осіб

з 590 вважались поляками. В Чемеровецькому районі поляків налічувалось 14% [77, арк. 16]. Таким чином, питання «українців-католиків» на території Кам'янецької округи було доволі гострим, в той час як окрбюро нацменшин й не намагалось його вирішити [14, арк. 93 зв.].

Згідно з відомостями перепису 1923 р. та опису районів 1924 р., у Вінницькій окрузі на початку 1920-х рр. налічувалось 14064 поляки [17, арк. 72]. За іншими даними їх чисельність складала в межах 14771 [17, арк. 28] – 18305 осіб [123, арк. 25]. Здійснивши обстеження Вінницької округи за період з 1 вересня по 1 грудня 1923 р., Польбюро Вінокрпарткому нарахувало в окрузі близько 23000 поляків [78, арк. 8]. У 1924 р. у Вінницькій окрузі Губстатбюро нарахувало 25532 поляків (21102 сільського, 4430 міського) [73, арк. 37]. Найбільша густина поляків була в Вахнівському і Тиврівському районах, де вони складали по 8% від загальної кількості населення. Багато поляків проживало в Жмеринському, Хмільницькому, Вороновицькому та Літинському районах – від 3,75% до 5%. В решті районах поляків нараховувалось значно менше – від 0,3% до 2,1% [108, арк. 49]. Як і в більшості випадків, статистичні дані щодо чисельності польського населення у Вінницькій окрузі були суперечливі та неоднозначні. За окремими підрахунками, в Хмільницькому районі нараховувалось 3174 поляки, Тиврівському – 1780, Вінницькому – 2074, Вахнівському – 2469, Жмеринському – 2159, Літинському – 1350, Вороновицькому – 1341, Межирівському – 252, Немирівському – 206, Пиківському – 116, Дашівському – 143, Липовецькому – 148 [108, арк. 16], Малокутищанському – 4000, Прилуцькому – 1543, Калинівському – 250 [78, арк. 14]. На засіданні Польбюро Подільського губкому 2 лютого 1925 р. з усіх доповідачів, які звітувалися по кожній окрузі, лише гр. Вибач не дослідив питання чисельності поляків у Вінницькій окрузі [67, арк. 30]. Це є яскравим прикладом процесу формування статистичних даних представниками радянських владних структур цього періоду.

Станом на 1925 р. на території 17-ти районів Вінницької округи проживало 21059 поляків: Хмільницький район – 3295, Тиврівський – 3024, Вінницький –

2898, Вахнівський – 2745, Жмеринський – 2598, Літинський – 1941, Вороновицький – 1529, Межирівський – 578, Немирівський – 429, Іллінецький – 390, Прилуцький – 340, Пиківський – 336, Дашівський – 278, Липовецький – 261, Ситківецький – 184, Краснянський – 145, Калинівський – 88 [108, арк. 48-49]. В певних районах явно занижена кількість поляків, а тому доцільно використати дані Вінницького окрбюро нацменшин, яке з'ясувало, що в Хмільницькому районі поляків насправді нараховувалось близько 6000 осіб [20, арк. 109], Літинському – 2090 [94, арк. 24], Пиківському – 3550, а в Краснянському – 1553 [78, арк. 6]. В грудні 1925 р. у Вінницькій окрузі, за даними окрстатбюро, нараховувалось 20450 поляків, що складало 2,7% від загальної кількості населення (761000 осіб) [108, арк. 16]. Вже в 1926 р., згідно з відомостями цього ж статистичного бюро, у Вінницькій окрузі проживало польського населення 21761 осіб, що становило 2,7% від загальної кількості населення округи (802994 осіб) [108, арк. 46]. Згідно зі звітом про роботу Вінницького окрбюро нацменшостей за 1926–1927 рр., у Вінницькій окрузі всього проживало 766506 осіб, з яких поляки склали 18203 осіб (2,3%) [20, арк. 109]. Що ж до зареєстрованих членів римо-католицьких громад, то у Вінницькій окрузі в 1926 р. їх нараховувалось 5704 віруючих, в 1927 р. – 13028, а в 1928 р. – 13235 осіб [179, арк. 31]. У костелах округи чисельність зареєстрованих віруючих була явно заниженою. Згідно з витягом із політекономічного огляду Вінницької округи секретаря окружного комітету КП(б)У від 1927 р., загальна кількість віруючих людей різних віросповідань на території округи складала 229597 осіб. З них римо-католиків налічувалось 22000 осіб, але влада такого поняття як «католики» не згадала, а визначила усіх поляками [394, с. 148]. Список віруючих міста Вінниці [209, арк. 379-382 зв.] дозволяє сформулювати приблизну кількість парафіян костелу, а саме близько 2298 осіб. Костел в м. Красне (в 1923 – 1928 рр. налічував 975 осіб [226, арк. 42], (1929 р. – 970) [233, арк. 34 зв.], м. Тиврів (1928 – 1929 рр. – 1138 осіб) [231, арк. 50], с. Вітава-Гнівани (1927 р. – 2056 осіб [1928 р. – 1860) [211, арк. 83, 166], м. Вороновиця (початок 1920-х рр. – 743 особи, 1928 р. – 785) [216, арк. 43 зв., 71 зв.], м. Жмеринка (1927 р. – 514 осіб) [219, арк. 30 зв., 35 зв.],

м. Немирів (1926 – 1928 рр. – 174 особи) [224, арк. 30 зв.], м. Хмільник (1929 р. – 1394 осіб) [232, арк. 2], с. Куманівці (1926 р. – 477 осіб [229, арк. 47], 1929 р. – 546 [228, арк. 21 зв.]), м. Новокостянтинів (1928 р. – 567 осіб) [230, арк. 19], м. Липовець (1926 р. – 230 осіб [206, арк. 9 зв.], 1928 р. – 218 [223, арк. 20]), с. Зозова (1927 р. – 364 осіб, 1928 р. – 368) [222, арк. 21 зв.-24 зв.], м. Іллінці (1926 р. – 172 особи, 1927 р. – 226, 1929 р. – 248 осіб) [221, арк. 24 зв., 47 зв., 49,], м. Браїлів (1927 р. – 667 осіб, 1928 р. – 703) [218, арк. 38 зв., 73], м. Пиків (1927 р. – 486 осіб) [225, арк. 86 зв.], м. Янів (1925 р. – 247 осіб, 1926 р. – 273, 1928 р. – 263 особи) [204, арк. 30 зв., 43 зв., 61 зв., 62], с. Соболівка (1928 р. – 140 осіб) [217, арк. 15 зв.], с. Гавришівка (1926 р. – 196 осіб) [203, арк. 10 зв.], Яришів (1926 р. – 66 осіб, 1929 р. – 159) [215, арк. 4 зв., 33 зв.], Малі Крушлинці (1927 р. – 255 осіб, 1928 р. – 152) [213, арк. 1, 29], с. Телепеньки (1926 – 290 осіб, в 1928 р. – 338) [214, арк. 22 зв., 34 зв.].

У Могилівській окрузі в 1920-х рр. загальноприйнятою тенденцією було рахування всіх римо-католиків українцями через вживання ними не польської, а виключно української мови [14, арк. 94]. На початку 1920-х рр. в окрузі нараховувалось виключно поляків від 6600 до 7052 особи [14, арк. 27-28]. Дані перепису 1923 р. та опису районів 1924 р. підтвердили цифру 6600 поляків [17, арк. 72]. В 1924 р. Губстатбюро на території округи нараховало від 2999 до 12694 римо-католицького населення, включивши у ці цифри поляків та українців [84, арк. 18]. Важко сказати про точну достовірність цих даних, адже це ж саме Губстатбюро в 1924 р. дало зовсім інші відомості про кількість римо-католиків у Могилівській окрузі – від 10164 [70, арк. 32] до 12904 осіб (11595 сільського та 1309 міського) [17, арк. 29]. Конкретно римо-католиків зазначалось більше, ніж поляків, яких по різних селах нараховувалось від 5 до 15 сімейств [84, арк. 18]. За матеріалами ліквідкому римо-католиків, що ходили до костелу, нараховувалось близько 4 тисячі, а з матеріалів реєстрації релігійних громад їх нараховувалось набагато більше, оскільки до віруючих зараховували «українців-католиків» та поляків [84, арк. 18 зв.]. Згідно зі звітом НКВС про роботу відносно «українців-католиків», у Могилівській окрузі в 1924 р. їх налічувалось від 5000 до 17886 осіб

[14, арк. 93 зв.]. Аналізуючи дане питання на засіданні Польбюро Подільського губкому 2 лютого 1925 р., Мончинський вказав на труднощі, які виникли в підрахунках: «Важкість роботи в Могилівській окрузі пояснюється відсутністю відповідних даних, а тому здійснити даний облік з точним зазначенням кількості польського населення і українців-католиків дуже важко» [67, арк. 29]. Якщо вірити звіту Польбюро Могилів-Подільського окрпарткому КП(б)У за жовтень 1925 р. – березень 1926 р., то цього «високорелігійного та байдужого до радянської влади» населення в 14-х районах (179 селищах) округи налічувалось 17886 осіб [136, арк. 6]. Згідно з архівними даними, в середині 1920-х рр. в межах Могилівської округи проживало 16567 поляків та «українців-католиків»: Барський район – 3132 особи, Копайгородський район – 2289, Шаргородський район – 1710, Ялтушківський район – 1697, Мурованокуриловецький район – 1682, Чернівецький район – 1563, Станіславчиський район – 924, Ямпільський район – 848, м. Могилів-Подільський – 709, Джуринський район – 560, Бабчинецький район – 487, Яришівський район – 432, Яругський район – 354, Мурафський район – 143, Озаринецький район – 37 [136, арк. 2]. Достовірність цих відомостей є також під сумнівом, оскільки чисельність римо-католиків в окремих районах кардинально занижена. В Шаргородському районі в 1925 р. за кількістю віруючих римо-католики займали друге місце (перше православні). Тільки Шаргородська релігійна громада нараховувала близько 2 тисяч віруючих [269, арк. 24], хоча й були селища, в яких майже зовсім не було католиків, а саме: с. Шостаківка, с. Розкіш та с. Козлівка [84, арк. 5]. В Барському районі окремо поляків налічувалось близько 2127 осіб (в м. Бар. – 438) [157, арк. 41], а найкомпактнішими польськими селами району були с. Окладне – 515 поляків (98%) та с. Адамівка – 279 поляків (67%) [173, арк. 11]. Це саме стосується і Мурованокуриловецького району, в якому лише римо-католиків-поляків влада нараховала 1559 осіб [269, арк. 329]. В селищах Мовчанах і Тарасівцях Станіславчиського району проживало відповідно 406 та 311 поляків [146, арк. 385]. В Ялтушківському районі більше як 600 осіб вважали себе «українцями-католиками» [146, арк. 409]. Щодо Мурафського району, то влада неодноразово

вказувала на велику кількість римо-католиків, яких найбільше було зосереджено власне в с. Мурафі та с. Дербчині [91, арк. 92]. Могилів-Подільський агітаційно-пропагандистський відділ зазначав, що в окремих селах Мурафського району проживало понад 40% римо-католиків, а саме: с. Травні, с. Дербчині, с. Клекотині, с. Заячівцях та с. Слободі [154, арк. 3].

Згідно з відомостями про кількість римо-католицьких громад в 1926 р., всі костели Могилівської округи обслуговували 6329 дворів віруючих: костел в м. Шаргород – 1296 дворів; костел в м. Чернівці – 1480 дворів; костели в м. Могилів-Подільському, Озаринцях та Яришеві – 442 дворів; костели в Лучинці, Копайгороді, Вербівцях та Сниткові – 1154 дворів; костели в м. Ялтушкові, м. Бар, с. Миньківці та каплиця в с. Козярові – 859 дворів; костели в м. Ямпіль та с. Дзигівці – 200 дворів; костели в с. Мурафі та с. Мовчанах – 898 дворів [141, арк. 15]. Станом на 1 жовтня 1928 р. в Могилів-Подільській окрузі нараховувалось 5730 парафіян римо-католиків (2687 чоловік і 3043 жінки) [147, арк. 15]. Дані неоднозначні, адже, за окремими архівними документами Ямпільський та Дзигівський костели Ямпільського району збирали відповідно 1220 і 2763 віруючих [283, арк. 39], а Мурафський костел обслуговував 3214 віруючих (1482 чоловік і 1732 жінки), які проживали в цьому районі [273, арк. 19].

Можна припустити, що з жорсткою національною політикою більшовиків значна частина польського населення була вимушена покинути Поділля. Загальна ж кількість представників римо-католицького віросповідання упродовж 1920-х рр. кардинально змінювалась у межах 3 – 20 тисяч, без тенденції плавного росту чи зменшення. Через неспроможність владних органів відрізнити «українців-католиків» від поляків провести облік тієї чи іншої категорії було вкрай важко. В звіті Польського бюро про стан роботи серед польського населення в Могилівській окрузі можна побачити найяскравіший приклад того, як римо-католики вагались визначатись з національною ідентифікацією, а в підсумку не відносили себе ні до українців, ні до поляків [84, арк. 18], а тому вважались «українцями-католиками».

На початку 1920-х рр. у Тульчинській окрузі влада нарахувала від 2420 до 7803 поляків [14, арк. 27-28], чисельність яких з кожним роком кардинально змінювалась. За інформацією Губстатбюро в 1924 р. на території округи налічувалось 9752 польського населення [70, арк. 32] (8384 сільського та 1368 міського) [73, арк. 37]. В доповіді про роботу Польської секції при Тульчинському окрпарткомі її керівник Пінчук повідомляв, що в 1924 р. в Тульчинській окрузі проживало 10070 поляків: Брацлавський район – 5276 осіб, Тульчинський район – 2500, М'ястківський район – 2294. Це були неповні дані, оскільки статистичних відомостей з решти районів округи не надійшло [163, арк. 8]. За період 1925 – 1928 рр. чисельність польського населення в окрузі складала 10635 [168, арк. 1] – 10650 осіб (8982 сільського та 1668 міського) [17, арк. 29]. Зазначену кількість осіб не можна сприймати як 100%-х поляків, автоматично зарахованих владою до представників римо-католицького віросповідання. В окремих випадках влада стверджувала про існування 18988 «поляків» у Тульчинській окрузі [165, арк. 8], вважаючи їх «українцями-католиками».

Польська секція, що діяла при Гайсинському окрпарткомі з березня 1924 р., нарахувала в окрузі від 3 до 30 тисяч поляків [129, арк. 58]. Наприкінці 1924 р. Польбюро ЦК КП(б)У стверджувало, що на території Гайсинської округи проживало від 15000 до 30000 польського населення [80, арк. 18]. Така велика кількість пояснювалась тим, що дане населення було україномовним, а тому їх зарахували до «українців-католиків» [129, арк. 58]. За іншими даними, в Гайсинській окрузі у 1924 р. налічувалось 6489 польського населення (5589 сільського, 900 міського) [73, арк. 37]. У звіті Польського бюро Подільського губкому від 2 лютого 1925 р. Вонтрубський, який досліджував питання польського населення на Гайсинщині, підтвердив ці дані, доповідаючи, що в окрузі нараховувалось близько 6 тисяч поляків [67, арк. 28]. Зазначалось, що з цієї кількості лише 200 осіб вважали себе поляками, а решта – «українцями-католиками», які в більшості випадків розуміли польську мову. Найбільше цієї категорії населення знаходилось у Гранівському районі – близько 2 тисяч осіб. В Ольгопільському районі з 1100 записаних владою поляків 900 називали себе

«українцями-католиками» і проживали компактною групою в с. Стрийковка. Значна частина «українців-католиків» знаходилась у Бершадському та Ладжинському районах – по 500 осіб [80, арк. 18]. В інших районах поляків налічувалось в середньому по 200-300 осіб [77, арк. 19].

У підсумку, Комісія нацменшин щодо чисельності польського та католицького населення в округах Подільської губернії не могла дати однозначну відповідь (див. додатки Ж, З). та регулярно скаржилась на неточність цих відомостей [70, арк. 57]. Робота Центрального статистичного управління (ЦСУ), яке мало б дати зрозумілу картину національного складу римо-католицького населення Поділля, оцінювалась самими більшовиками так: «Спробу ЦСУ УСРР дати перший систематизований список населених пунктів із зазначенням чисельності національних меншин можна було тільки вітати. Водночас опублікований список ЦСУ має багато недоліків та неточностей, про що свідчать неправильні відомості щодо кількості польського населення, особливо по районах Поділля. Своєрідна оцінка проблеми «латинників» (українців - римо-католиків), що має місце на Поділлі, повністю відображена в списку ЦСУ» [14, арк. 6]. Через відсутність у місцевої влади єдиного національно-релігійного критерію щодо визначення чисельності «польського» чи «католицького» населення, їх точного обліку здійснено так і не було, мотивуючи це так: «Католицьке населення, в тому числі українці-католики, називають себе то поляками, то католиками» [297, арк. 66]. Радянська влада в «прикордонному регіоні» – Поділлі не змогла відмежувати «поляків» від «католиків» [86, арк. 20], виділивши нову категорію населення – «українців-католиків», що дає підстави дослідити проблему їх національно-релігійної приналежності.

На початку 1920-х рр. вплив Римо-католицької церкви на Поділлі був доволі високий, що сприяло збільшенню кількості представників даної конфесії. В питанні «українців-католиків» чіткої політичної позиції серед працівників партійного апарату не було. Більшість з них у різних регіонах мали низький освітній рівень та зовсім не орієнтувались в етноконфесійних та мовно-релігійних питаннях Поділля. Римо-католиків-українців та поляків більшовики називали

безкультурними, оскільки вони «шукали спасіння в костелі та своїй релігії, не були втягнуті до суспільного радянського життя, а сиділи в обіймах ксьондзів, які розпалювали антагонізм між українцями та поляками» [145, арк. 6]. Ще в Російській імперії Римо-католицизм сприймався як релігія виключно Польщі. Тому більшовики продовжили розвивати ідею самодержавства щодо поляків та «українців-католиків», визнаючи пріоритетність мовної ознаки та нехтуючи іншими рисами національної ідентичності [574, с. 107]. Національний склад римо-католиків характеризувався значною частиною польського населення (подекуди 90%), а тому владні структури намагались провести уявні межі між поняттями «католик» та «поляк». Для вирішення цього питання створювались спеціальні комісії при губернському та окружних бюро національних меншин Поділля. Крім цього, до обстеження польських поселень залучали місцевих партійних та культурно-освітніх працівників. Як результат, виникло ще більше проблем у питанні, «кого куди зараховувати?», про що свідчить протокол засідання ЦК нацменшин від 22 листопада 1924 р.: «У зв'язку з суперечливими даними про кількість та місця розселення польського населення в губерніях Правобережжя, а також про рівень їх радянзації, в осіб та установ, що збирали цю інформацію, виникли труднощі з визначенням критерію, який би вирішив, кого вважати поляками, а кого українцями-католиками» [297, арк. 49].

Перша позиція. Визнання понять «католик» і «поляк» синонімами, тобто автоматичне зарахування католиків (в тому числі й українців) до поляків.

Більшовики вважали римо-католицизм «шляхетсько-буржуазною та клерикальною ідеологією». На їх думку, релігійна свідомість віруючих перепліталась з польською національною свідомістю, а тому поняття «католик» вважалось синонімом слова «поляк» [150, арк. 89]. Інспектор по польських установах Подільського губкому був невдоволений роботою владних структур серед польського населення. Він стверджував, що з боку радянських партійних органів спостерігалось намагання під прикриттям того, що в їхніх районах проживали католики, а не поляки, ігнорувати це питання, вважаючи поняття «поляк» і «католик» серед населення синонімами. Такий стан речей не дозволяв

проведення кордонів між цими поняттями [73, арк. 3]. Підкреслювалась відсутність економічних відмінностей між «українцями-католиками» та поляками, а їх «специфічні риси» пояснювались мовними особливостями та приналежністю до римо-католицького віросповідання. На основі такого спільного релігійного ґрунту католиків (в тому числі й українців) та поляків влада вважала єдиним цілим [70, арк. 32]. Під час проведення опитувань 1924 – 1925 рр. щодо визначення національної приналежності населення Поділля районні органи влади постійно проявляли некомпетентність у питанні національної ідентифікації римо-католиків [297, арк. 67]. Дуже часто районні статистичні бюро автоматично зарахували римо-католиків до поляків, записуючи в графу «національність – поляк» українців римо-католицької віри. Про те, що «поляк і католик – одне і те ж», доводив голова окружної ревізійної комісії м. Михайполя під час опису районів 1924 р. [296, арк. 40]. Власне, серед віруючих українців-римо-католиків було багато тих, хто відносив себе до «католиків» чи поляків через фактор відвідування ними костелу [18, арк. 28]. Духовенство в більшості вважало своїх парафіян поляками, використовуючи принцип «поляк – це католик, а католик – це поляк» [574, с. 109.]. З цієї причини в досягненні рівнозначності понять «католик» і «поляк» влада звинувачувала костел, який, на її погляд, завдяки своєму високому авторитету планомірно здійснював політику «ополячення» своїх парафіян [14, арк. 10]. Таким чином в результаті зарахування римо-католиків до польської національної меншини Подільську губернію більшовики вважали заселеною переважно «поляками» [70, арк. 50]. Звідси й випливають високі показники чисельності польського населення різних округ Поділля, які розглядались вище.

Друга позиція. Зарахування римо-католиків-українців та римо-католиків-поляків до особливої категорії населення – «українців-католиків».

У 1920-х рр. на території Поділля спостерігалася тенденція змішування національних та релігійних понять у питанні «українців-католиків». Це пояснювалось зарахуванням всіх католиків переважно до українців та рідше до поляків, що було ігноруванням різного рівня національної самосвідомості серед

цієї частини населення. Термін «українець-католик» часто використовувався владою як прикриття відсутності диференційного нагляду в національно-релігійному питанні, в першу чергу до римо-католицького за віросповіданням населення [14, арк. 95]. Питання радянської роботи серед «українців-католиків» розглядалось на засіданні Польського бюро Подільського губкому КП(б)У в м. Вінниці 1 листопада 1924 р, під час якого було зазначено, що на Поділлі місцеві органи влади зловживали поняттям «українці-католики», застосовуючи його до етнічних поляків [67, арк. 14]. Так, у Кам'янецькій окрузі Дунаєвського району рахувались села, в яких проживало 75-80% поляків, в той час, як на обліку в райвиконкомі жоден поляк не рахувався, натомість вказувались лише «українці-католики». Така ж ситуація була у Вінницькій (с. Тростянець) та Проскурівській округах (Ярмолинецький та Війтовецький райони) [67, арк. 13]. Дійсно, на даному засіданні Польбюро лунали безапеляційні заяви про те, що на Поділлі поляків не було, а проживали лише «українці-католики», яких потрібно було українізувати [67, арк. 14]. Головним питанням на 3-й Всеукраїнській конференції Польського бюро при комітетах КП(б)У в лютому 1925 р., була невизначеність ідентифікації «українців-католиків», про що свідчить прийнята резолюція, в якій мова йшла про наступне: «Повноцінну роботу Польського бюро гальмує проблема українців-католиків. Необхідно підкреслити, що в Україні існує категорія населення, що відстала в розвитку своєї національної самосвідомості. Це населення визначає свою національну приналежність за релігійною ознакою, стверджуючи таким чином, що за національність вони католики. Часто це населення розмовляє виключно українською мовою та під впливом костелу вимагає для своїх дітей відкриття польських шкіл» [105, арк. 50]. В 1925 р. було створено спеціальну комісію НКВС УСРР, до якої увійшли представники Центральної комісії національних меншин ВУЦВК та окрвиконкомів, на території яких проживало найбільше «українців-католиків» – Проскурівського, Кам'янець-Подільського та Могилів-Подільського. Ця комісія з'ясувала, що на Поділлі райвиконкоми не розрізняли національно-етнічні поняття, оскільки рахували усіх католиків українцями [595, с. 77]. Отже, проблема «українців-католиків» була невід'ємною

складовою національного питання, до якого більшовики підходили вкрай обережно, боячись загострення національних взаємовідносин [150, арк. 110].

У липні 1924 р. президія Кам'янець-Подільського окрвиконкому своїм рішенням поділила «українців-католиків» на нащадків польської шляхти та корінних українців, що були «залишками» уніатів. Зрештою, така диференціація не прижилась, оскільки вимагала здійснення ретельної архівної роботи з визначення давніх предків «українців-католиків» Поділля [595, с. 75].

У 1920-х рр. поляки проживали на території всього СРСР і їх природний приріст складав 7%. Станом на 1924 р. у межах УСРР «однаціональних» шлюбів серед поляків було 62,8%, тобто, 37,2% поляків одружувались з українцями. Укладанням шлюбів між поляками та українцями більшовики вважали причиною проблеми визначення національності католицького населення Поділля і УСРР загалом [150, арк. 63]. Великий рівень асиміляції поляків серед українців, в порівнянні з іншими національностями, пояснювався «єдністю римо-католицького віросповідання» [150, арк.64]. Тому в цьому випадку «українців-католиків» вважали асимільованими українцями (поляки змішані з українцями), які були пов'язані з римо-католицьким духовенством та відзначались низьким рівнем самосвідомості через визначення своєї національності за релігійною ознакою [67, арк. 15].

У переважній більшості радянська влада відзначала, що на Поділлі існували україномовні католики, яких католицьке духовенство прагнуло полонізувати шляхом ототожнення римо-католицизму з польською національністю [150, арк. 97]. Таких «українців-католиків» більшовики відрізняли від поляків і наказували відносити до українського населення, і ні в якому разі не до польського [86, арк. 20]. Місцеві органи влади зазначали, що «під час всесоюзного перепису виявились цілі групи українців-католиків, які реєструвались як українці» [178, арк. 21]. Даний факт можна простежити з пояснення на вимогу окружного статистичного бюро від 28 квітня 1927 р. за №1896: «Запитуючи про національність, люди відповідали по-різному – одні, відвідуючи костел, відносили себе до українців, інші віруючі не могли визначити свою національність. Значний

відсоток зареєстрованих українців-католиків пояснювався тим, що католиків за їх заявою реєстрували як українців. Таким чином, поляки розчинились серед українців, підкреслюючи свою справжню національність релігійною ознакою – католицизмом» [18, арк. 19]. Вищесказане свідчить про те, що, дотримуючись даної позиції, влада не визнавала поляків як нації, а рахувала усіх римо-католиків українцями або відносила їх до окремої національної групи – «українців-католиків». Їх диференціювали на дві групи: 1) національно-свідомі корінні українці, що, сповідуючи римо-католицьку віру, вважали себе українцями; 2) національно-несвідомі (через релігійний фактор) корінні українці, які за національністю ідентифікували себе католиками [71, арк. 13].

Радянська влада вважала, що існування таких двох груп як поляки та «українці-католики» є пережитком царського режиму, і, на їх погляд, цей поділ підтримувався католицьким духовенством. Найприйнятнішим варіантом для більшовиків був третій варіант – радянізація всього католицького населення Поділля [87, арк. 10].

18 січня 1924 р. Подільський губернський відділ народної освіти прийняв постанову про організацію польських шкіл для «українців-католиків», яких планували протиставити «автентичним полякам» з метою розколу Римо-католицької церкви. Тобто, за допомогою таких радянських польських шкіл «українців-католиків» хотіли радянізувати [595, с. 75]. Задовольнити вимоги римо-католицького населення щодо відкриття польських шкіл рекомендувалось циркуляром губернського партійного комітету КП(б)У в лютому 1924 р.: «Таке становище, яке існує сьогодні, може призвести до негативних наслідків. Католицьке населення ще не позбулось почуття відчуженості і пригнічення, що посилюється завдяки діям місцевих органів влади» [73, арк. 3]. Місцеві виконкоми, окружками та райками РКП(б)КП(б)У відмовились відкривати такі навчальні заклади, забороняючи навіть існуючі школи. Як результат, римо-католики відмовились відправляти своїх дітей до українських шкіл, а віддавали перевагу їх навчанню в ксьондзів. Особливої гостроти це питання набуло після рішення Наркомату просвіти УСРР відкривати для католиків школи не на

польській мові, як того вимагала їх переважна більшість, а на українській. З метою відволікання населення від «безглузких бажань» більшовики вважали за необхідність взагалі заборонити всі існуючі польські школи для «українців-католиків», а працівників по лінії польроботи, що підтримували їх відкриття, звинуватили в польському націоналізмові та сприянні полонізації «українців-католиків» [71, арк. 11].

У 1924 р. у селищах Дем'янківцях та Іванківцях Дунаєвецького району Кам'янецької округи функціонували дві польські школи – одна фінансувалась за рахунок місцевого бюджету (с. Дем'янківці), інша – утримувалась римо-католиками. За ініціативи селян в с. Дем'янківцях ліквідували українську школу, аргументуючи це переважанням польського населення та важкістю утримувати дві школи. Владні структури заявили селянам, що вони не мали права цього робити, оскільки ті не поляки, а католики. На подібні заяви селяни відповідали, що хоч вони й не розмовляли польською, але відчували себе саме поляками. Влада вважала, що «українці-католики» вимагали польських шкіл лише задля викладання в них релігії. Населення ж стверджувало наступне: «Раніше нас примушували навчатись російською мовою, це було важко для нас, бо цієї мови ми не знали і не розуміли, а зараз ми бажаємо навчатись польською. Нам це буде легше зробити, бо ми цього хочемо» [70, арк. 17]. Врешті-решт, постановою Кам'янецького окрвиконкому в Дунаєвецькому районі було закрито три польські школи. Подібні ліквідаторські заходи здійснювались активно у Вінниці та Проскурові [67, арк. 13]. Водночас більшовики розуміли, що такі радикальні дії відносно «українців-католиків» були безрезультатні, про що свідчить доповідь Польбюро Проскурівського окрпарткому від 30 серпня 1924 р. (мова йшла про Черноострівський район): «Якщо питання про надання польських шкіл українцям-католиками буде вирішене негативно, то якими тоді методами і засобами вести серед цього населення антикатолицьку діяльність на польській мові? Католицьке населення називає себе українцями і не бажає польської радянської школи, а таємно навчає дітей Закону Божого на польській мові, що безперечно здійснюється завдяки активній агітації ксьондзів. Як може

відноситись Польбюро до такого факту, коли польське населення, не маючи в себе польської школи, благополучно користується українською, підтримуючи її більше ніж українське населення та паралельно навчає дітей на польській мові вдома, виховуючи їх в польсько-католицькому дусі? (с. Нова Бубнівка)» [86, арк. 22].

Польбюро губкомом січневою постановою 1925 р. наказало переглянути мережу польських шкіл і запропонувало Наркомату просвіти змінити свою політичну лінію щодо даного питання. Вказувалось на необхідність задоволення клопотань «українців-католиків» про відкриття польських шкіл навіть у випадку, якщо такі прохання були «результатом впливу і агітації ксьондзів». Дана постанова ніяк не розмежовувала понять «поляк» і «українець-католик». Водночас неправильне розуміння нових завдань у даній сфері призвело до подальшого скорочення мережі польських шкіл. Так, постановою Вінницького окружного комітету не допускалось відкриття польських шкіл для «українців-католиків» [67, арк. 13-15].

Радянська влада визнавала, що нею було здійснено багато тактичних помилок, пов'язаних з недостатнім вивченням та дослідженням питання україномовних віруючих римо-католиків, які віддавали перевагу навчанню в ксьондзів [71, арк. 11]. В окремих випадках, якщо це було політично доцільно, влада йшла на компроміс у проханні відкриття польських шкіл. Починаючи з 1926 р., було дозволено організовувати польські школи для «українців-католиків», але лише з дозволу Наркомату просвіти. В школи такого типу радянська влада планувала направляти спеціально підібраний «політично-стриманий» персонал, який мав «вибити ґрунт з-під ніг контрреволюції» [67, арк. 15]. Роль та місце таких навчальних закладів в антикатолицькій пропаганді на Поділлі з'ясовано в наступному розділі.

В цілому, розглядаючи питання загальної чисельності римо-католицького населення Поділля в 1920-х рр., необхідно зазначити, що статистичні дані щодо їх кількості вимагають критичного ставлення до себе через кілька важливих аргументів: 1) радянська влада в своїй антирелігійній політиці свідомо

применшувала показник релігійності віруючого населення; 2) відсутні відомості про точну кількість римо-католицьких парафій та їх членів, а наявні джерела за характером доволі суперечливі; 3) втрата великої кількості архівних джерел, які б пролили світло на основні проблеми, пов'язані із статистикою представників римо-католицького віросповідання. Здійснені владними структурами різноманітні статичні маніпуляції кардинально ускладнюють визначення точної чисельності римо-католиків, що мешкали на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. Проаналізувавши ці неоднозначні статистичні дані, можна стверджувати про існуючий нерозривний зв'язок між релігійним та національним аспектами питання чисельності римо-католиків, що полягає в приналежності польської людності до цього віросповідання.

Висновки до розділу

Отже, розвиток Римо-католицької церкви на території Поділля після встановлення більшовицької влади характеризувався послабленням позицій даної конфесії чи не в усіх сферах суспільного життя. Радянська влада не могла допустити існування такої потужної духовної інституції як РКЦ, що в дореволюційний період мала добре організовану ієрархічну структуру. З метою нормалізації функціонування всіх структур Римо-католицької церкви в 1920-х рр. Апостольською столицею було ініційовано спробу її реорганізації. Водночас за допомогою дискримінаційних та репресивних заходів владою були зроблені всі спроби поставити РКЦ у цілковиту залежність від державного апарату, що стало головним каталізатором до зменшення чисельності католицького кліру, який здійснював вимушену еміграцію. Власне, це й зумовило варіації в чисельності костелів, яка не була сталою упродовж 1920-х рр.

Кількість віруючого населення розглядалась в контексті проблеми їх національно-релігійної ідентичності. У зв'язку з відсутністю єдиного критерію щодо визначення «польського» чи «католицького» населення на Поділлі, радянська влада не могла здійснити їх точний облік, плутаючи етнічний та конфесійний аспекти. Неможливість відокремити «поляка» і «католика» призвела

до появи нової категорії населення – так званих «українців-католиків». Загалом архівні дані вказують на існування двох статистичних проблем: 1) кількість польського населення; 2) кількість «українців-католиків». Більшість з них вказує на наявність у Подільській губернії в середині 1920-х рр. близько 90 тисяч поляків та 300 тисяч «українців-католиків», до яких зараховували як поляків, так і українців, що сповідували римо-католицизм. Вважатимемо, що загальна чисельність римо-католицького населення Поділля в цей час складала не менше 350 тисяч осіб.

РОЗДІЛ 3

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ПОДІЛЛІ В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ У 1920-Х РР.

3.1. Здійснення більшовицької антикатолицької пропаганди

З моменту встановлення більшовицької влади, яка з самого початку рішуче була налаштована вести свою подальшу політику в антирелігійному дусі, розпочався період жорстоких гонінь щодо Римо-католицької церкви. На розвиток радянської релігійної політики мали вплив кілька вагомих факторів. З одного боку, це була ідеологічна конфронтація між марксизмом та релігією, а з іншого – історичне минуле більшовицької партії, що зробили взаємовідносини між релігією та державою вкрай напруженими. Спочатку після революції основою релігійної політики більшовиків став принцип «ізоляції релігії та церкви». Згодом, після прийняття політики НЕПу в 1921 р., влада сконцентрувала свою увагу на «внутрішніх ворогах», тобто на Римо-католицькій церкві, сформувавши в умовах «релігійного НЕПу» 20-х рр. ефективніший принцип радянської релігійної політики – «розділяй і володарюй». Власне, формування радянської моделі державно-церковних відносин передбачало досягнення основної мети – подолання релігії та релігійного світогляду [509, с. 112]. Існування ж римо-Католицького та інших віросповідань не вписувалось в ідеологічну модель комуністичної партії, яка виключала можливість існування світоглядного плюралізму, зокрема релігії: «Комуністичний лад зможе тільки тоді зацарювати, коли релігія буде остаточно витіснена з розуму пролетаріату» [61, арк. 4].

Римо-католицька церква відігравала важливу роль у Західній Європі, що стало причиною формування такої моделі її ідеологічного сприйняття: «Католицизм – найреакційніша релігія серед християнських течій, бо вона, маючи свої центри за кордоном, є зброєю в руках наших ворогів, а її церковники є найкращими фахівцями з оброблення людських душ» [342, арк. 37]. Ворожий характер католицизму радянська влада пояснювала його активним поширенням на

народні маси [44, арк. 9]. Більшовики боялися цієї конфесії через «можливість окатоличення Росії й України», розглядаючи її як духовного «поводиря» віруючих, що прагнув розгромити «антихриста», тобто СРСР [179, арк. 30]. Радянська влада сформувала ідею про «війну», яку Римо-католицька церква вела з більшовизмом: «Ця війна здійснювалась двома шляхами: 1) відтягуванням костелом трудящих мас від участі в культурній, суспільній роботах та радянському будівництві; 2) встановленням свого впливу в релігійних організаціях через залучення своїх куркульсько-ворожих радянській владі елементів» [87, арк. 21].

У своїй антирелігійній діяльності найголовнішим завданням влада вважала боротьбу із впливом католицького духовенства [72, арк. 81], яке, на її погляд, «проповідувало смиренну покірність правлячому класу» [61, арк. 4]. В умовах царського, а згодом більшовицького національно-релігійного гніту римо-католицькі ксьондзи вважались активними борцями за відновлення Польщі [150, арк. 89] та головними носіями її культури [64, арк. 27].

Усі римо-католики оголошувались джерелом контрреволюційної активності [356, арк. 7], в сферу якої входило розповсюдження католицизму на території України, вербування до католицизму православних священиків, полонізації українського католицького населення [356, арк. 8]. В архівному документі, переповненому елементарними граматичними помилками, під назвою «Звідси небезпека» католики визначались як дуже замкнута група населення, що через свої догмати не відповідала існуючій політичній системі суспільства, тобто Комуністичній партії. Абсурдно католики вважались такими, що прагнули змін через війну «...коли католики прийдуть, то переб'ють не тільки комуністів але й їхніх рідних...». На думку комуністів, небезпека полягала й в тому, що виховання дітей здійснювалось через костел в шовіністичному дусі [84, арк. 5]. Таким чином, у переважній більшості боротьба з Римо-католицькою церквою в більшовиків ототожнювалась з такими поняттями, як «клерикалізм», «націоналізм» та «шовінізм» [121, арк. 22].

Більшовизм без сумніву був антирелігійним явищем, який мав стати релігійною альтернативою – зворотною релігією, або «лжерелігією» [477, с. 3]. Як своєрідне віровчення більшовизм не був толерантним до інших думок, намагався бути розчиненим у всіх сферах життя суспільства, охоплюючи своїм ідеологічним впливом якомога більшу кількість населення для створення «нової моральності» та «нової людини» – «homosovieticus» [483, с. 27]. Він дійсно претендував бути новою релігією, в якій головним ідеологом мав бути «вождь», тобто В. Ленін, а святыми – його соратники та інші теоретики марксизму. Свою боротьбу більшовизм спрямовував проти християнства – основного ідеологічного ворога, що заважав будівництву нового соціалістичного, а згодом комуністичного суспільного режиму – «раю на землі». Послідовна ідейна безрелігійність та світоглядний атеїзм стали невід’ємною складовою більшовизму стосовно релігійних поглядів та переконань.

Сам атеїзм для радянської влади був не просто запереченням Бога, але й всього «надприродного», тобто релігії загалом. Завдання атеїзму полягали в критиці релігії та витісненні її з людської свідомості для формування на погляд радянської влади «правильного світогляду». Більшовики вважали, що атеїзм був потрібен доти, доки існувала релігія та її послідовники. Зі зникненням релігії потреба у ньому мала відпасти [603, с. 9]. Марксистський атеїзм був своєрідною системою поглядів на світ, які б мали протистояти поглядам релігійним. Це був «войовничий атеїзм», що прагнув шляхом перевлаштування життя людей створити суспільство, в якому існування релігії, в тому числі римо-католицизму, було б неможливим.

Як наслідок «старого буржуазно-поміщичого ладу» [100, арк. 44], релігія та церква вважалась знаряддям ідеологічного тиску та опорою експлуататорських класів, тобто ідеологів різних релігійних організацій [61, арк. 4]. Релігію більшовики постійно порівнювали з наркотиком, який затуманював людську свідомість [593, с. 18]. Її витіснення було не менш пріоритетним завданням ніж ліквідація неписьменності, оскільки сповідування релігії віруючим вважалось ознакою їх відсталості та безкультурності [117, арк. 13]. Більше того, в своїх

інструкціях радянська влада прирівнювала боротьбу з релігією до боротьби з алкоголізмом за так званий «новий тверезий побут» [115, арк. 140]. Більшовизм розглядав релігію як культурний спадок минулого, який за жодних обставин не можна було включити в соціалістичну культуру. Звідси робився висновок про те, що релігія і комунізм – явища несумісні, а тому при вихованні комуністів керуватися будь-якими релігійними уявленнями заборонялось [551, с. 23].

Антирелігійна пропаганда була найважливішим методом боротьби радянської влади проти релігії та церкви в 1920-х рр. [543, с. 102]. При її здійсненні на Поділлі, в першу чергу, увага зверталась саме на Римо-католицьку церкву через «прикордонне» становище даного регіону (вплив Польщі) [179, арк. 38]. Антирелігійна пропаганда щодо РКЦ здійснювалась Агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У, Агітпропом Подільської губернії та її округів, а також політпросвітами (політико-освітніми комітетами) при Народному комісаріаті освіти. Загальний контроль над всією антирелігійною роботою здійснювала Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК) при ЦК КП(б)У [472, с. 224]. В антирелігійній пропаганді більшовики використовували відомий ленінський постулат: «Геть релігію, хай живе атеїзм».

На Поділлі провідною метою більшовиків в антирелігійній пропаганді було «відвоювання позицій» у римо-католицького духовенства [150, арк. 91]. Мова йшла про боротьбу владних структур за релігійну свідомість римо-католиків. Антирелігійна програма більшовиків встановлювала, що боротьба з релігією мала бути тривалим процесом, який мав витіснити її з усіх сфер життя. Завдання полягало не в тому, щоб не чіпати релігію, а в ізоляції населення від будь-яких релігійних проявів [47, арк. 67]. З метою раціонального проведення антикатолицької пропаганди владою враховувались умови життя, історичне минуле, економічна структура та суспільні відносини, в першу чергу, серед польського населення, яке з недовірою ставилось до радянської влади. Здійснення антирелігійної пропаганди щодо Римо-католицької церкви аргументувалось «історичними умовами впливу католицизму на польське населення». Таким чином, головний об'єм антирелігійної роботи спрямовувався на головні осередки

римо-католиків – костели [123, арк. 24 зв.]. В програмі, прийнятій на VIII з'їзді РКП (б) 1919 р., партією оголошувався тотальний наступ на релігію та церкву, зокрема організація найширшої антирелігійної пропаганди [508, с. 556].

Масова агітаційна робота серед римо-католицького населення Поділля в 1919–1920 рр. була доведена до «повного хаосу», а в 1921 р. взагалі припинена [74, арк. 1]. Після періоду активної антирелігійної пропаганди 1922 р., що часто переходила потрібні межі у вигляді закриття костелів та каплиць, в 1923 р. під впливом директив центру антирелігійна пропаганда була приведена в норму [29, арк. 5]. Цьому сприяв XII з'їзд РКП(б) 1923 р., на якому були запропоновані методи антирелігійної пропаганди: лекції та спеціальні курси з історії релігії та релігійних організацій [585, с. 11-12].

Згідно з протоколом засідання вузької колегії Агітпропу ЦК від 1 грудня 1923 року в сфері антирелігійної пропаганди на Поділлі планувалось наступне: «Оскільки Подільська губернія є «неблагополучною» у зв'язку з розвитком релігійного руху, то потрібно застосовувати в цій роботі найобережніший підхід, уникаючи в подальшому недопустимих явищ, таких як ображення релігійних почуттів населення нетактовною поведінкою комсомольців та закриттям храмів, що мають місце в губернії. В основі цієї діяльності має лежати виключно природничо-наукова пропаганда» [57, арк. 258-258 зв.]. Даний політичний курс підтвердив XIII з'їзд РКП(б) 1924 р., який у своїй програмі виключав можливість ведення боротьби з релігією заходами адміністративного впливу, такими як закриття костелів та використання грубих методів в антирелігійній роботі [585, с. 12]. Така «зміна» методики антирелігійної пропаганди не означала послаблення антикатолицької роботи чи її припинення. Навпаки, всі партійні організації повинні були забезпечити систематично планове розгортання поглибленої антирелігійної пропаганди, розрахованої на тривалий період. Антирелігійна пропаганда на Поділлі мала поєднуватись з загальними політичними всесоюзними завданнями партії [90, арк. 13], ставши систематичною діяльністю в системі її агітаційно-пропагандистської роботи.

Особливі умови життя подільських міст і сіл зумовили різний зміст, форми і методи антирелігійної пропаганди. Головними у звітах губкомів щодо релігії були питання створення комісій з антирелігійної пропаганди та характеристика її здійснення в місті та селі [57, арк. 228]. Крім збору відомостей про ксьондзів, дислокацію римо-католицьких громад, костелів та каплиць, губернським антирелігійним комісіям наказувалось враховувати особливу роль костелу та його вплив на сільські і міські маси [162, арк. 134]. У містах, де відбувався активний розвиток промисловості та виробничих сил, на фабриках та заводах проводилась активна антирелігійна агітація з дискредитації католицького духовенства. Зміст антирелігійної пропаганди в місті, на думку комуністів, полягав у викритті «класової сутності релігії та її експлуаторського характеру», джерелом якого, на їх переконання, була закордонна католицька еміграція. На губернській нараді антирелігійників 14 березня 1925 р. за допомогою політграмоти безбожжя протягом 2–3 років планувалось сформувати в робітників єдиний замкнутий світогляд, який мав протистояти світогляду релігійному [34, арк. 68]. Така «політграмота» в 1924–1925 рр. була основною формою партосвіти [103, арк. 170]. Антирелігійна робота велась через усі різновиди масової роботи, які були покликані висміювати релігію як «антикультурного чинника» [290, арк. 274], а саме: лекції, бесіди, антирелігійні художні вечори, спектаклі, ініційовані «суди над Богом» тощо [103, арк. 110]. Зазвичай влітку значною мірою послаблювалася партійна робота в сфері антирелігійної пропаганди, тому з кожним роком влада намагалася надолужити цей процес [103, арк. 57]. Крім звичайних агітаційних форм, застосовувались літні форми клубної роботи – прогулянки, екскурсії, кіно і театр [103, арк. 68]. На селі більшовикам було важче вести антирелігійну пропаганду, яка будувалась на основі природознавства і мала проводитись через ділову агропропаганду, відображаючи найсуттєвіші питання повсякденного життя селян. Найбільш важливе місце в антирелігійній роботі на селі займала політика дискредитації римо-католицького духовенства та спотворення змісту релігійних свят та обрядів. Перенесення святкового дня з неділі на інший день більшовики не розглядали як суто антирелігійний захід, мотивуючи це наступним: «Якщо

комуністи підкреслять понеділок чи середу – це принципово нічим не відрізняється від перенесення на п'ятницю чи суботу». Проводилась масова агітація не тільки проти неділі як вихідного дня, але й проти усіх релігійних свят [47, арк. 69]. На селі більшовики спочатку (до 1927 р.) вирішили відмовитись від самостійних гуртків «Безвірник», натомість використовувати природничо-наукові або сільськогосподарські гуртки. Серед поляків як представників римо-католицизму, антирелігійну пропаганду наказувалось проводити вкрай обережно, особливо щодо кампанії закриття костелів, яка могла сприйматись віруючими як національне переслідування [28, арк. 7]. В одній із звітних доповідей про діяльність католицького кліру й форми антирелігійної пропаганди серед польського населення на Поділлі Марчевський зазначав, що для її успішного проведення на селі необхідно було знати тактику, яку весь час застосовувало римо-католицьке духовенство [26, арк. 298 зв.].

Боротьбу проти релігії не обмежували лише політичними заходами. Натомість пропонувалась поглиблена і систематична антирелігійна пропаганда, критика релігії та виховання населення в дусі марксистського світогляду [150, арк. 93]. Влада вимагала посилення масової ідейно-виховної роботи партії, з метою зміцнення комуністичного впливу в усіх сферах громадсько-політичного життя [103, арк. 235]. Курс на 100% охоплення ідейним впливом партії вимагав збільшення кількості кадрів антирелігійників [103, арк. 237], які теоретично готувалися для боротьби з релігією [123, арк. 24 зв.]. Вінницький окрпартком в 1924 р. всіх антирелігійників-доповідачів розділив на 3 категорії: 1-ша – лектори без спеціальної підготовки, які вели антирелігійну діяльність під час свят; 2-га – люди зі слабкою підготовкою; 3-тя – добре підготовлені антирелігійники [98, арк. 392]. За кількістю у відсотках їх нараховувалось відповідно 55%, 30%, 15%. Восени 1925 р. Комуністична партія планувала відправити в селища України 425 пропагандистів, які здебільшого закінчили педагогічні заклади. З цієї кількості в Подільську губернію мало прибути 64 пропагандисти [106, арк. 27-28]. З огляду на відсутність достатньої кількості підготовлених пропагандистів з антирелігійних питань організовувались антирелігійні гуртки для боротьби з

католицизмом. Серед римо-католиків антирелігійна робота доручалась керівникам-поляками. У випадку відсутності керівника-поляка в антирелігійні гуртки направлялись комуністи-поляки, які повинні були володіти базовими знаннями про Римо-католицьку церкву [136, арк. 5]. Втім, тенденція відсутності достатньої кількості кваліфікованих пропагандистів збереглась впродовж 20-х рр. ХХ ст.

У 1924 р. план роботи з антирелігійної пропаганди на Поділлі мав приблизно такий вигляд: організація антирелігійних семінарів та розроблення загальних планів їх проведення; створення при губполітпросвіті бюро лекторів-антирелігійників; формування тем для лекцій і доповідей та організація виїздів лекторів в райони з активним релігійним рухом; розширення програми учительських курсів з перепідготовки з таким релігійних питань, як «Релігійний рух на Поділлі», «Релігія і класова боротьба», «Вчитель та антирелігійна пропаганда»; включення питання про методи проведення антирелігійної пропаганди на Поділлі в програму курсів сільських комуністів; розроблення планів проведення альтернативних свят (на зразок свята урожаю) замість релігійних; придбання підручників з антирелігійної пропаганди, необхідних для плакатів, виставок та демонстрацій; аналіз релігійної активності в усіх округах Подільської губернії; розширення складу антирелігійних комісій [51, арк. 9].

З протоколу наради по антирелігійній пропаганді на Поділлі від 20 травня 1924 р. стає зрозуміло, що даний план не виконувався: «Згідно звітів невідомо хто там (на Поділлі) займається антирелігійною роботою. На Поділлі цього року були зафіксовані різноманітні релігійні течії, цілий ряд чудес, і, незважаючи на це, антирелігійна пропаганда в регіоні проводиться погано. Замість того, щоб вивчити основні рухи, підготувати працівників – на Поділлі від випадку до випадку робота проводиться у формі семінарів за досить невизначеною програмою. Саме основне – об'єднання робітників навколо антирелігійної пропаганди не було проведено» [30, арк. 4]. Станом на 14 березня 1925 р. антирелігійна робота на Поділлі стосовно вироблення єдиних форм і методів її проведення знаходилась лише в стані формування. Аналіз роботи по губернії

виявив різноманітність організаційних форм у проведенні антирелігійної пропаганди, відсутність належного обліку релігійного руху на місцях та неузгодженість окремих областей антирелігійної роботи. Антирелігійних робітників першої категорії нараховувалось 220 осіб, другої категорії – 500 [34, арк. 72].

У четвертому кварталі 1925 р. у Могилівській окрузі було проведено 7 районних польських конференцій, які охопили 14838 осіб. У першому кварталі 1926 р. подібних конференцій було проведено вже 14 [136, арк. 8]. В основному, на них порушувались питання, що стосувалися релігії, в першу чергу, викладання Закону Божого в школах, раніше націоналізованих владою костелів, а також діяльності ксьондзів [136, арк. 9].

Більшовицька релігійна політика в 1926 р. на Поділлі щодо Римо-католицької церкви передбачала: вивчення існуючих римо-католицьких релігійних гуртків; популяризація радянського законодавства про відокремлення церкви від держави; «виявлення», тобто створення таких фактів про римо-католицьке духовенство, які б підтверджували його причетність до контрреволюційної та шпигунської діяльності; ведення за допомогою вчителів систематичної та глибокої культурно-освітньої роботи в школах, де навчались римо-католики; забезпечення вчителів необхідною антирелігійною літературою [143, арк. 1].

Вчительство мало стати головним носієм ідеології «безбожжя» [47, арк. 68]. Тому втягнення працівників освіти до боротьби з римо-католицизмом було провідним завданням радянської влади на Поділлі: «Необхідно постійно вести відповідну роботу серед вчителів, оточуючи їх товариською атмосферою, наближаючи їх до партії і віддаляючи від клерикалізму» [73, арк. 20]. Вчителі мали розповсюджувати «істинні» знання про релігію серед католицького населення, плідно виконуючи, таким чином, декрети радянської влади [67, арк. 10]. На переконливу думку більшовиків, вчитель не мав бути індиферентним у відношенні до церкви, а зобов'язувався сприяти становленню школи як основного центру антирелігійної пропаганди, в першу чергу, серед дітей [441, с. 1]. Вчителі,

що погоджувались на антирелігійну діяльність, всі необхідні інструкції отримували на перепідготовчих курсах [136, арк. 5], районних конференціях [60, арк. 44 зв.] та безпосередньо на місцях. Для вивчення та виконання методик антирелігійної роботи в школі організовувались спеціалізовані учительські гуртки. В газеті «Червоний край» у 1924 р. була опублікована стаття, в якій так зване «польське радянське вчительство» польської трудової школи м. Вінниці відрікалося від католицького духовенства, яке, на їх погляд, зраджувало справу робітничого класу: «Ми, польські вчителі, закликаємо всіх вчителів Поділля засудити вчинки католицьких клерикалів. Ми ретельно боротимемось з контрреволюційним католицьким духовенством, яке є ворогом робітничого класу. Геть шпигунів буржуазної Польщі!» [432, с. 4]. Водночас використання в антикатолицькій пропаганді «культурних сил», тобто вчителів, було поганою ідеєю, оскільки значна частина «консервативного» вчительства відвідувала костел [84, арк. 19]. Окремі вчителі старались не втручатись в антирелігійну пропаганду. З цього приводу зазначалось: «Польське вчительство жодних зусиль не здійснює щодо антирелігійної пропаганди, мотивуючи це тим, що дітей-римо-католиків важко залучити до цієї роботи» [339, арк. 13]. В с. Ружа, Кормильче, Кучубієв, Драганівка Кам'янецької округи вчителі святити на Великдень паски [342, арк. 111]. Віруючі вчителі звільнялись з роботи [150, арк. 95], бо не приховували свого прихильного ставлення до римо-католицького духовенства [119, арк. 35]. Неодноразово через антирелігійну пропаганду вчителів віруючі домагались їх звільнення або перевodu, як це трапилось у місцевій школі Ободівського району [441, с. 1]. Батьки дітей неодноразово стверджували: «Об'єднайте роботу ксьондза та вчителя, і все буде в порядку» [156, арк. 19]. Враховуючи недостатню участь в антирелігійній роботі польського вчительства, яке не відмовилось від релігії, влада намагалась розробити систему заходів з залучення їх до антирелігійної діяльності. Це планувалось здійснити шляхом проведення в м. Проскурові, Городку, Сатанові спеціалізованих антирелігійних семінарів на польській мові [357, арк. 94]. Таким чином, антирелігійна робота ставала не тільки завданням

Комуністичної партії, а справою всіх невіруючих, в першу чергу, працівників освіти [47, арк. 70].

Антирелігійна пропаганда 1920-х рр. серед дітей характеризувалась її переходом від поверхневих «протиксьондзівських» методів на зразок мітингів «Бога немає» до поглибленого планомірного науково-матеріалістичного виховання, що мало на меті підготувати, а потім зробити з дітей «безбожників». У м. Вінниці 6 квітня 1923 р. було проведено дитячу антирелігійну конференцію, на яку зібрали по 30 дітей від кожної школи та по 3 дитини від кожного дитячого будинку [265, арк. 2]. Антирелігійна робота серед дітей та піонерів мала носити виключно природничо-науковий характер і здійснюватись вчителями, лікарями, агрономами та ін. [107, арк. 123]. Невід'ємною складовою такого атеїстичного виховання стало доведення «безглуздості» біблійських відомостей перед наукою. В цьому контексті більшовики розуміли лише явища природи, які, на її думку, віруючі сприймали все ще як «надприродне». Тому, довівши, що гроза, блискавка та інші сили природи не є божественними промислами, більшовики намагались сформувати в дітей ідею про «непотрібність Бога». Серед дітей старшого віку провідним елементом антирелігійного виховання стало «викриття» ролі релігії та духовенства як реакційних сил [266, арк. 95].

Безпосередня заборона або навіть зауваження дитині щодо відвідування костелу, не повинні були допускатись. Проте дітям в школах постійно ставили провокаційні питання на зразок: «Ти віруючий? Ходиш до костелу? Молишся?» [483, с. 61]. Крім цього, часто вчителі сварили дітей лише за написання слова «Бог» з великої літери. [156, арк. 23]. В семилітній трудовій польській школі с. Гнівань Тиврівського району вчителька, вказуючи на портрет В. Леніна, запитала: «Хто це такий?» - хлопчик (католик) відповів: «Диявол!». Окремі вчителі цієї школи були віруючими людьми, і таку релігійність більшовики пояснювали впливом ксьондза Ч. Федоровича з м. Браїлова [108, арк. 69]. В польських школах регулярно проводились обстеження на рівень релігійності дітей. Вони готувались таємно, і ніхто з вчителів та робітників шкіл не знав про характер, час та місце таких перевірок. Дітям роздавали спеціальні анкети, які

вони перед наглядачами заповняли. Після одержання матеріалів Польбюро Поділля надсилало їх до Польбюро ЦК КП(б)У [123, арк. 63]. Анкетування римо-католиків у школах мало виявити осіб, що вірили в Бога, носили хрестики, молились, відвідували костел та сповідалися. Школа намагалась паралізувати релігійний вплив церкви, виносячи антирелігійну кампанію за межі школи (наприклад, перенесення вихідного з неділі на інші дні). Врешті-решт, матеріали обстеження більшовиками релігійної ситуації в освіті на Поділлі показали, що через сильний вплив католицької віри, антирелігійне виховання дітей зводилось нанівець [156, арк. 18], аргументуючи це наступним: «Глибокі корені має релігія і католицьке духовенство серед дітвори» [156, арк. 24].

Радянська влада «з метою послаблення авторитету католицького духовенства» [142, арк. 105] активно виступала за відкриття польських трудових шкіл, насамперед, для поляків та «українців-католиків». Беручи до уваги велике політичне значення польських шкіл, польські бюро проводили систематичну діяльність з розширення їх мережі, особливо в сільській місцевості. З цією метою для більшої продуктивності польські бюро тісно співпрацювали з відділом народної освіти, щоб протистояти відкриттю польських (католицьких) шкіл та гуртків, які існували підпільно: «Потреби в польських трудових школах потрібно задовольняти, щоб можна було їх протиставити потребам костельним» [74, арк. 8]. Саме тому часто віруючі навчали своїх дітей вдома нелегально, не бажаючи відправляти своїх дітей в радянські польські школи, які радянська влада особисто вважала чи не єдиним засобом ефективної антирелігійної агітації серед римо-католиків Поділля [86, арк. 22]. В 1923-1924 рр. на території Подільської губернії нараховувалось 95 польських трудових шкіл, в яких навчалось 4758 учнів [81, арк. 8]. Але в питанні відкриття радянських польських шкіл, які мали антирелігійний характер, спостерігалось негативне ставлення до них віруючих, а точніше, римо-католицького духовенства. Ці школи ксьондзи Зданович, Левинський і Федорович назвали такими, що виховували «червоних дияволів та грішників» [67, арк. 14]. Католицьке духовенство вимагало відкриття справжніх польських шкіл, в яких існувала можливість викладання релігії. Цей факт

підтверджували й більшовики: «При відкритті нових польських шкіл необхідно враховувати ту обставину, що римо-католицьке духовенство в деяких місцях веде агітацію не за польські, а за українські школи» [87, арк. 10]. У вирішенні даного питання більшовики застосовували виключно політичні засоби, гнучи свою лінію далі: «Бажанню католицького населення відкрити польські школи ні в якому разі не можна перешкоджати, а навпаки – сприяти, вибиваючи таким чином козир з рук духовенства і ліквідації можливості існування нелегальних шкіл» [69, арк. 1]. Знову ж таки, мова йшла не про школи, яких прагнули римо-католики, а про ті, які б сприяли розповсюдженню радянського впливу на католицьке населення Поділля.

Не менш важливу увагу радянська влада приділяла питанню радянзації української сільської молоді, яка в 1920-х рр. за своєю кількістю переважала інші соціально-демографічні групи. В подільському селі віруюча молодь складала близько 50%. Вона була дуже релігійною, проте політично пасивною. Владу дратував цей факт, бо католиків було важко втягнути до радянської політико-просвітницької роботи, в тому числі до Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України (ЛКСМУ) [150, арк. 27], на яку покладались обов'язки виховання молоді як майбутніх членів партії. Тому першочерговим партійним завданням була масова агітація серед сільської католицької молоді за вступ до комсомолу: «Боротьба з релігійними забобонами має здійснюватись з метою відокремлення молоді з-під впливу клерикалізму і дрібнобуржуазного середовища» [74, арк. 13]. Така агітація супроводжувалась добре профінансованою спеціалізованою літературою [71, арк. 22]. Особлива увага зверталась на дівчат-католичок, які не хотіли брати участі в ЛКСМУ, віддаючи перевагу релігійним гурткам [74, арк. 3]. Більшовики звинувачували в цьому ксьондзів, які, мовляв, наказували польським дівчатам не розмовляти з «руськими» [86, арк. 16].

Залучивши до антирелігійної пропаганди сільську молодь, більшовики отримали б можливість надовго закріпити свій антирелігійний матеріалістичний світогляд у сільській місцевості. Недаремно вони вважали, що виховати

підростаюче покоління в комуністичному дусі набагато легше, ніж перевиховати їхніх батьків [542, с. 380].

У своїй антирелігійній діяльності комсомол керувався ідейною боротьбою з католицьким духовенством та різними релігійними організаціями, на зразок гуртків. Боротьба з молодіжними римо-католицькими гуртками мала проходити обережно, особливо в той час, коли комсомольська організація була занадто слабкою [26, арк. 298 зв.]. ЛКСМУ, по суті, мала стати для молоді їх альтернативою, а отже, ідейним монополістом. Лютневий пленум губкому ЛКСМУ 1925 р. відзначив, що організація комсомолу за жовтень 1924 – січень 1925 рр. у Подільській губернії збільшилась на 1243 особи [440, с. 2]. Загалом станом на 1 січня 1928 р. комсомол УСРР нараховував близько 350 тисяч осіб [542, с. 384]. Водночас включення молоді до комсомолу ще не означало її радянізацію. В антирелігійній діяльності комсомол відігравав додаткову роль, не маючи повноважень діяти самостійно в цій сфері [47, арк. 67]. Комсомольським осередкам було заборонено на місцях займатися антирелігійною пропагандою з метою уникнення колишніх у практиці ЛКСМУ помилок в антирелігійній пропаганді [36, арк. 14]. Влада вважала, що «комсомол – ворог сільського священика, але в той же час його найбільший приятель, коли невміло та нетактовно проводить антирелігійну пропаганду» [419, с. 4]. Йшлося про те, що вплив комсомолу був незначним, а молодь, навіть перебуваючи в ЛКСМУ, негативно ставилась до радянської влади. Таким чином, відносно організації осередків ЛКСМУ наказувалось діяти радикальніше.

Характер антирелігійної пропаганди наприкінці 20-х рр. кардинально змінився. Відбувся планомірний перехід від «застарілих» методів антирелігійної роботи (лекцій, доповідей та ін.), тобто агітації, до більш «нових» – власне пропаганди [460, с. 43]. Організаційною формою такої пропагандистської боротьби з релігією була Спілка безвірників (далі – СБ) [117, арк. 14]. Вона була створена у 1925 р., в першу чергу, для реалізації більшовиками ідеї трансформації людської свідомості, тобто заміни релігійної духовної культури безвірницькою марксистсько-ленінською [580, с. 22]. СБ вважалась «найближчим» помічником

партії в справі антирелігійної діяльності, що ставила завдання об'єднати всіх противників релігії, віри в Бога та будь-яких релігійних поглядів і насадження їх альтернативи – атеїзму. Таким чином, більшовики оголосили своєрідну «війну» за світогляд громадян [117, арк. 14].

У зв'язку з повільними темпами реалізації основних завдань СБ, на Поділлі її осередки з'явилися лише наприкінці 1920-х рр. СБ вважала за необхідне боротися з релігією не лише як з певним релігійним світоглядом, але як з вагомим громадським та суспільно-політичним фактором. Тому подільські осередки СБ далеко не обмежувалися лише словесною критикою релігії, а здійснювали систематичну організаційну роботу проти будь-яких проявів релігійності серед населення, в тому числі і Римо-католицької церкви. Зокрема у Вінницькій окрузі СБ ставила такі завдання: нейтралізувати релігійний вплив духовенства на громадсько-побутове та соціально-економічне життя регіону; ідейно обеззброїти релігійні організації, гуртки, протиставляючи їм радянські організації; сприяти заходам боротьби за культурну революцію через залучення робітників до активної «безвірницької» роботи [117, арк. 14 зв.].

У цій діяльності особлива роль відводилася художнім постановкам, читанню антирелігійної літератури, концертам, театральним спектаклям та іграм [117, арк. 19 зв.]. Вінницька окружна рада «безбожників» у 1928-1929 рр. планувала провести проти релігії наступні заходи: окружний антирелігійний семінар на 30 осіб; окружний вчительський семінар на 60 осіб; два міжрайонних семінари на 60 осіб; створення двох гуртків підвищеного типу по 25 осіб, чотирьох робітничих антирелігійних гуртків, п'ять селянських та три польських [117, арк. 20].

У 1926 р. СБ України нараховувала близько 20 тисяч осіб, а за період 1928 – 1929 рр. їх кількість виросла з 50 тисяч до 150 тисяч [580, с. 23]. В 1928 р. у Вінницькій окрузі нараховувалось 84 осередки СБ з 2207 членами [579, с. 716]. З постанови агітпропнаради від 14 квітня 1928 р. бачимо, що робота СБ у Могилівській окрузі велась «кволо». Всього тут діяло 6 осередків СБ, до яких входило 102 члени. Заплановані 19 осередків СБ так і не запрацювали

[149, арк. 4]. Вже перший окружний з'їзд СБ Могилівської округи відзначав, що оргбюро вдалось створити 146 осередків СБ, які охоплювали 6602 особи. Офіційно ж оформлено по 10 районах був 91 осередок з 3977 членами. СБ передплачував 154 примірники антирелігійної літератури та організував 9 райконференцій [155, арк. 9]. Найбільше осередків СБ знаходилося у Тульчинській окрузі – близько 200 [164, арк. 13].

На Поділлі ріст чисельного складу організації СБ не був систематичним, а мав здебільшого стихійний характер. Згідно з постановою антирелігійної комісії №15 від 24 квітня 1929 р., лави «безвірників» поповнювались за рахунок відходу віруючих від православної обновленської течії, іудаїзму та сектантства. Водночас віруючих Тихонівської, УАПЦ та Римо-католицьких церков було неможливо залучити до антирелігійної діяльності СБ [460, с. 44]. «Стійкість» Римо-католицької церкви в цьому плані більшовики пояснювали високим рівнем релігійності, національною єдністю та авторитетом католицького духовенства [155, арк. 16]. З метою поповнення лав СБ планувалось організувати антирелігійне виховання партійних, ЛКСМУ, піонерських мас. Вербували також позапартійних робітників і селян через колгоспи та радгоспи [155, арк. 17]. Діяльність «безбожників» охоплювала й армію. Важливим завданням в цій галузі було залучення військових до даної організації [117, арк. 7]. Чи не головною проблемою була неможливість задіяти в антирелігійній діяльності СБ бажаної кількості католицької молоді, що пояснювалось такими причинами: нерішучість у протиставленні «старим» релігійним формам побуту – нових радянських; неможливість СБ конкурувати з римо-католицькими релігійними організаціями; відсутність систематичної масової роботи СБ не лише серед віруючої молоді, але й самих членів СБ; консервативне відношення вчителів до антирелігійної пропаганди як у селі, так і в місті, особливо серед вчителів-католиків [155, арк. 16].

На Поділлі робота СБ в сфері антирелігійної пропаганди не виправдала надій більшовиків. Крім кадрових, спілка зіткнулась з багатьма іншими проблемами. Згідно з протоколом агітпропаганди від 20 лютого 1928 р., у

Вінницькій окрузі не вдалось в достатній мірі популяризувати серед віруючого населення основних завдань даного товариства, тому й кількість його осередків не збільшилась [117, арк. 1].

Згідно з протоколом наради керівників СБ Новоушицького району від 8 квітня 1928 р., у випадку, коли слово «Безвірник» негативно відбивалось на результаті антирелігійної пропаганди (страшило людей), то дозволялось такі гуртки перейменовувати, хоча в підсумку назву гуртків «Безвірник» так і залишили [342, арк. 126]. Не вдалося налагодити внутрішню організаційно-виховну роботу «безбожників», а також досягти очікуваних результатів у галузі антирелігійної агітації на селі [117, арк. 1]. Стан антирелігійної роботи СБ вважався абсолютно незадовільним і в інших округах Поділля [149, арк. 22]. Саме створення СБ здійснювалось без врахування принципу добровільності, адже населенню штучно насаджувалось дане товариство. Крім цього, більшовики намагались створити якомога більше осередків СБ, забуваючи про їх якість [580, с. 23]. Відзначалось байдуже ставлення Агітпропу РПК, райкомів ЛКСМУ, політінспекторів, сільбудів до антирелігійної пропаганди. Відчувався дефіцит антирелігійної літератури та малий відсоток підтримки громадськістю такого антирелігійного курсу. Тому вищезгаданим органам наказувалось вжити відповідних заходів для організації повноцінної діяльності всіх осередків СБ [149, арк. 4]. Всі недоліки, які допускала СБ мали бути ліквідовані наступними заходами: проведення інструктажів, пленумів, нарад, курсів для керівництва СБ; залучення нових членів, для організації осередків СБ в місцях їх відсутності; розгортання активної роботи серед національних меншин, тобто поляків; раціоналізація обліку роботи СБ в окрузі та на місцях; систематизація антирелігійної роботи [155, арк. 9].

На думку «безбожників», релігія пронизувала своїм впливом всі сфери суспільного життя [117, арк. 14 зв.], а тому їм потрібно було організувати зворотний процес. СБ не могла впоратись з цим завданням самостійно, і з цієї причини важливе місце в антирелігійній пропаганді відводилось профспілкам, які під керівництвом партосередків мали здійснювати антирелігійне виховання

робітників. Для боротьби з релігією профспілки організовували антирелігійні гуртки, втілюючи поставлені завдання в системі культурно-освітньої та масової роботи всіх установ – клубів, хат-читалень та сільбудів [342, арк. 13].

Згідно з резолюцією XI партійного з'їзду «Про перетворення клубів в основні центри політосвітньої роботи в масах», ЦК РКП (б) зобов'язав кожного комуніста бути активним членом клубу [27, арк. 8]. Кожен клуб мав ознайомити населення з політикою Комуністичної партії, а також з основними питаннями радянського культурного будівництва. Підготовка клубних працівників (завідувачів клубів, керівників гуртків, уповноважених червоних кутків) здійснювалась культвідділами профспілок і політпросвітами [103, арк. 69-70]. Більшовики приділяли їм важливу роль як центрам антирелігійної пропаганди. Всього станом на 1922 р. на Поділлі функціонувало 224 клуби [302, арк. 1]. Відповідно до постанови цього ж з'їзду ЦК всім обкомам та губкомам наказував протягом літнього періоду 1922 р. здійснити заходи щодо створення хат-читалень як опорних пунктів комуністичної пропаганди [453, с. 17]. Тому, крім клубів, на початку 20-х рр. були створені радянські «культурно-освітні» установи – хати-читальні та сільбуди (сільські будинки). Масову антирелігійну пропаганду в вигляді бесід, доповідей та спектаклів більшовики боялись проводити за їх межами, через що неодноразово стверджували: «Тільки в стінах сільбудів і хат-читалень, при дотриманні повної обережності до релігійних почуттів віруючих, при наявності підготовлених пропагандистів та під контролем партійної організації можна проводити масову антирелігійну роботу» [103, арк. 110 зв.]. У Подільській губернії у 1924 р. нараховувалось 377 сільбудів і 675 хат-читалень, зокрема у Вінницькій окрузі – 65 сільбудів і 169 хат-читалень, Проскурівській – відповідно 55 і 165, в Кам'янецькій – 62 і 97, Могилівській – 91 і 99, Гайсинській – 48 і 91, Тульчинській – 56 і 54 [50, арк. 20]. Антирелігійну роботу хати-читальні здійснювали неефективно, оскільки їх завідувачі не працювали (с. Сумівка, Гайсинської округи), а відвідувачів майже не було (наприклад, у с. Якушинцях Вінницької округи). Водночас газети подавали неправдиву інформацію про кількість відвідувачів хат-читалень: «В середньому

хату-читальню щоденно відвідує 30 – 40 осіб – дорослі та молодь» [420, с. 3]. Згідно з протоколом окружної наради політробітників Кам'янецької округи, яка відбулась 22-26 грудня 1926 р. в м. Кам'янці: «В Майдан-Віньковецькім хата-читальня працює погано, бо молодь її не відвідує» [26, арк. 298]. Сільбуди також були постійно зачинені, а тому серед католицької молоді ніякого антирелігійного впливу не здійснювали: «Сільська молодь під впливом своїх батьків примушена виконувати їхні бажання не відвідувати хати-читальні і сільбуди, бо це великий гріх» [104, арк. 27]. Дійсно, з метою дискредитації Римокатолицької церкви при сільбудах подавались матеріали про «недоліки церковників» – видумані розкрадання, сварки, пияцтво [29, арк. 174]. В антирелігійній роботі хат-читалень та сільбудів важлива роль відводилась вчителям, які старались не брати участі в антирелігійній роботі цих установ, у першу чергу, зі своїх власних релігійних переконань або зі страху можливого бунту проти них віруючих селян [108, арк. 19]. Таке своє небажання вони пояснювали владі відсутністю часу [104, арк. 27].

При клубах, хатах-читальнях та сільбудах створювались антирелігійні гуртки, які були методичними осередками здійснення всієї антирелігійної пропаганди [57, арк. 230]. На Поділлі їх створення, згідно з планами роботи Агітпропу, відбувалось з грудня 1923 р. по березень 1926 р. [57, арк. 263]. Це була невелика мережа гуртків, що мали програми діяльності та свій регламент. Вони забезпечувались спеціалізованою антирелігійною літературою та зазвичай вели свою діяльність в один і той самий день тижня, здебільшого ввечері [63, арк. 2]. Всього в 1925 р. на Поділлі нараховувалось близько 2500 антирелігійних гуртків [34, арк. 73], які завдяки наочному методу (антирелігійні плакати, гасла організували агітації) мали здійснювати агітацію через три головні відділи: соціально-економічний, природничо-науковий, методичний. Соціально-економічний відділ організовував книжкові виставки, які б висвітлювали соціально-економічні питання релігії. Зразки антирелігійних плакатів наказувалось брати з журналу «Безбожник». Гаслами цього відділу були: «Через безвір'я до ленінізму», «Релігія – опіум суспільства». Природничо-науковий

відділ організував свою літературну джерельну базу відповідно в природничо-науковій сфері, віддаючи перевагу проблемам походження світу, людини та тваринного світу. Методичний відділ розробляв всю необхідно методичну літературу по антирелігійній тематиці [117, арк. 20 зв.]. Для координації діяльності антирелігійного гуртка створювалось Бюро, яке звітувало перед керівництвом установи (клубу, сільбуду чи хати-читальні), а також перед осередком СБ [117, арк. 21]. Особлива увага в роботі гуртків зверталась саме на римо-католиків, які відмовлялись користуватись антирелігійною літературою [155, арк. 14].

Ще в 1923 р. при Агітаційному відділі ЦК КП(б)У було створено Польське бюро, яке мало здійснювати організаційно-просвітницьку роботу серед польських громад. У роботі Польського бюро на Поділлі вся увага в переважній більшості зверталась на релігійні, а не політичні аспекти: вивчати і викривати політичне ставлення поляків до радянської влади; намагатися розмежовувати населення на селянство, атеїстичну інтелігенцію та ксьондзів і їх прихожан; викривати випадки навіть пасивного супротиву поляків та католицького духовенства заходам радянської влади; досліджувати та доповідати про розбіжності між атеїстичною польською інтелігенцією та ксьондзами; виявляти керівників костельного життя, їх політичну позицію, минуле, соціальне походження, відносини з духовенством з метою подальшої дискредитації; обстежувати населені пункти на наявність молодіжних римо-католицьких гуртків, їх чисельність та інші детальні відомості; звертати особливу увагу на ставлення польського вчительства до католицьких релігійних організацій [105, арк. 240].

У звіті Польського бюро Подільського губкому КП(б) в 1925 – 1926 рр. основна увага сконцентрована на боротьбі з авторитетом саме римо-католицького духовенства. Підкреслювалось, що «радянська польського населення не зменшила сильного впливу католицького духовенства і релігії» [107, арк. 77].

12 січня 1923 р. при Подільській губернській політуправі було організовано Відділ національних меншин Польської секції під керівництвом А. Григоровича

[4, арк. 1]. Починаючи з 1927 р., на Поділлі для методичного керівництва антирелігійною роботою серед римо-католиків при ЦРСБ була створена Польська секція [150, арк. 94]. Польська секція складалася з голови і двох членів. Всі директивні накази Польської секції набирали чинності після затвердження відділом нацменшин, якому вона й підпорядковувалась. Водночас секція не мала права організувати свого апарату. До повноважень Польської секції в справах релігії входило: організація і проведення антирелігійної пропаганди польською мовою; використання місцевої польської преси для цієї мети; вивчення впливу релігії на різні сфери життя місцевого населення [107, арк. 184]; дослідження впливу костелу на розвиток комсомольсько-піонерського руху на селі [105, арк. 240а].

Попри все, директиви Польбюро ЦК ВКП(б) щодо створення в Україні, зокрема на Поділлі, польських секцій при СБ залишились невиконаними [108, арк. 19]. Наприкінці 1929 р. при Всеросійській раді войовничих безбожників було створено Польську секцію антикатолицьких войовничих безбожників [631, с. 13]. В Україні діяльність цієї секції розпочалась рішенням Польбюро ЦК КП(б)У від 10 листопада 1929 р. [569, с. 718-719].

У системі антирелігійної пропаганди 20-х рр. ХХ ст. радянська влада важливу увагу приділяла пресі. В доповіді Відділу преси ЦК КП(б)У «Про стан преси в Україні» повідомлялось: «Українська книга, журнал, газета мають відіграти важливе значення в розвитку культурно-національного життя та будівництві соціалізму серед широких багатомільйонних мас українських робітників та селян» [106, арк. 43]. На Поділлі антирелігійна комуністична преса як частина державного апарату стала вагомим фактором та головною ідеологічною зброєю більшовиків в боротьбі проти Римо-католицької церкви [464, с. 184]. Вона мала «покрити дефіцит сил, необхідних для усної агітації і пропаганди» [53, арк. 2]. Ці матеріали мали потрапити в усі куточки держави, тому пріоритетним завданням було розширення кола читачів, збільшивши водночас кількість періодичних видань. Через книжкові крамниці, бібліотеки та різноманітні виставки радянська влада розповсюджувала як всесоюзну, так і

місцеву антирелігійну літературу. Всесоюзними були такі московські антирелігійні видання, як газета «Атеїст» (виходила з 1922 р.), газета «Безбожник» (з 1922 р.), журнал «Безбожник біля станка» (з 1923 р.), журнал «Безбожник» (з 1924 р.), журнал «Антирелігійник» (з 1926 р.) та журнал «Атеїст» (з 1926 р.) [464, с. 184]. Така антирелігійна преса розраховувалась на якомога широкі коло читачів, однак її не вистачало на все населення УСРР.

Особливе місце в антирелігійній пропаганді займав журнал «Безбожник» – щомісячник ЦК КП(б)У та Головополітпросвіти УСРР, що вперше вийшов друком в січні 1925 р. тиражем у 15 тисяч примірників. Оскільки №6 та №7 журналу «Безбожник» містили стенограму, резолюції I-го безвірницького з'їзду та інструкції щодо роботи осередків СБ, їх планували видати найбільшим тиражем [342, арк. 101]. Обсяг журналу складав близько 16-64 сторінок, а ціна – від 15 до 35 копійок [490, с. 338]. В 1925 р. журнал «Безбожник» виходив на Поділлі та був одним з найважливіших антирелігійних друкованих видань у регіоні. Усі працівники відділів культів, що практично здійснювали церковну політику радянської влади в сфері антирелігійної пропаганди, мали взяти невід'ємну участь в виданні цього журналу. Інформація подавалась у вигляді популярних хронікальних заміток та статей побутового характеру про «чудеса», релігійні звичаї, скандали та інші явища церковного життя на Поділлі з метою дискредитації релігії та церкви [237, арк. 15]. На території Вінницької округи, наприклад, Вінницький окрпартком в дусі нетерпимості та ненависті до Римокатолицької церкви активно розповсюджував близько 150 примірників «Безбожника» [50, арк. 1]. В 1925 р. у м. Вінниці наказувалось вживати всіх заходів для досягнення виписки 500 примірників «Безбожника» [34, арк. 77 зв.]. Ще в 1922 р. було заплановано видавництво щомісячного збірника з антирелігійної пропаганди обсягом у 100 сторінок та тиражем у 1000 примірників, який містив 3 відділи: 1) Релігія в світлі науки; 2) Церква і революція; 3) Практика антирелігійної пропаганди [28, арк. 45]. Всеукраїнська Центральна рада СБ у 1927 р. при журналі «Безбожник» планувала видавати окремий антирелігійний підручник для сіл обсягом у 320 сторінок та вартістю 2 крб. [291, арк. 1]. Крім

підручника, мала друкуватись масова щотижнева антирелігійна газета тиражем у 20 тисяч примірників та вартістю в 5 копійок [291, арк. 7]. В 1927 р. у СРСР видавалося 80 тисяч примірників «Безбожника». Його кількість планували збільшити спочатку до 100 тисяч [291, арк. 29], а згодом до 200 тисяч [291, арк. 47]. Починаючи з 1929 р., «Безбожник» друкувався двічі на місяць і підпорядковувався виключно Спілці войовничих безвірників (СВБ), як її основний друкований орган [490, с. 339]. Загалом у 1929 р. вартість річної підписки газети «Безбожник» складала 2 крб. 40 коп., журналу «Безбожник» – 3 крб. 60 коп., щомісячника «Антирелігійник» – 6 крб. 60 коп. [291, арк. 195].

Політична лінія партії щодо проведення антирелігійної пропаганди, в першу чергу, на селі, передбачала посилення роботи в сфері сільської преси, яка відігравала важливу роль в агітації проти Римо-католицької церкви [464, с. 185]. На території Поділля часткову атеїзацію населення здійснювали газети «Правда», «Известия», «Труд» та «Комунист». Їх загальний тираж по губернії складав 6943 примірників, а українських газет, на зразок «Селянської Правди» та «Вістей» налічувалось всього 310 примірників [50, арк. 17]. Ці періодичні видання час від часу торкалися питань релігії та відзначались нерегулярним та непослідовним викладом антирелігійного матеріалу.

Систематична антирелігійна пропаганда на Поділлі проти римо-католицького духовенства здійснювалась на сторінках газет «Червоний кордон» (виходила в Кам'янці-Подільському з 1924 р.) та «Червоний край» (щоденна газета Подільського губкому, що виходила з 1924 р.) [54, арк. 46]. В них регулярно робився огляд «антилюдської діяльності католицьких клерикалів», яких звинувачували в знуванні над дітьми, насильному впровадженні католицизму та листуванні з Польщею [406, с. 1]. Подільський губком циркуляром №167 від 6 листопада 1924 р. вимагав посилити видання «Селянської правди», «Червоного кордону» та «Червоного краю» [177, арк. 105]. Власне, «Червоний край» була найбільш тиражованою газетою в Подільській губернії – близько 11000 примірників в 1924 р. [50, арк. 17] та 14500 примірників в 1925 р. (в Гайсині цього ж року тираж складав 1200 примірників) [177, арк. 104]. У

1929 р. Вінницький окрпартком планував лише на території округи збільшити тираж газети «Червоний край» спочатку до 10000 примірників [175, арк. 19], а згодом до 16000 примірників в розрахунку 1 газета на 10 селянських дворів [122, арк. 23].

Активно антикатолицька агітація на Поділлі здійснювалась через польськомовні видання. Дійсно, в 1920-х рр. не існувало жодного номера польськомовної газети, в якому не містилось антирелігійних статей, заміток та карикатур [591, с. 80]. Згідно з постановою Оргбюро ЦК ВКП(б) починаючи від 11 квітня 1926 р. почав виходити щотижневик «Світ» (Świat), що обслуговував переважно польських робітників та службовців, що проживали в містах. Не виконавши своїх завдань, з квітня 1927 р. «Світ» виходив під назвою «Трибуна Радзецька» (Trybuna Radzetska), який став важливим органом Польського бюро Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК ВКП(б) [150, арк. 84]. Протягом року існування тираж даного щотижневика виріс із 300 до 1000 примірників, а штат редакції нараховував 145 осіб. Важливим органом ЦК КП(б)У була селянська газета «Серп» (Sierp), яка виходила з червня 1922 р. двічі на тиждень. На початку 1924 р. тираж «Серпа» у Подільській губернії складав 1237 примірників [70, арк. 12]. В Кам'янецькій окрузі газету «Серп» було розповсюджено в кількості 100 примірників, а до квітня цього ж року її кількість збільшилась до 250 примірників. У результаті такого збільшення, було створено 8 гуртків «серповців» [82, арк. 122]. На всю Могилівську округу приходився всього 121 примірник «Серпа» [151, арк. 9], а в 1925 р. загальний тираж газети складав 4400 примірників [150, арк. 85]. Незважаючи на ріст тиражу цієї газети, його ідеологічний вплив на народні маси був незначним. Також друкувалась «Орка» (Orka) – селянська газета, орган ЦК КП(б), що виходила з кінця березня 1926 р. замість щоденної газети «Молот» (Młot). В 1928 р. тираж газети складав 4300 примірників, а чисельність кореспондентів була 200 осіб. Головними газетами для польської молоді мали стати «Зірка молоді» (Gwiazda Młodzieży) та «Голос молоді» (Głos Młodzieży) – комсомольські щотижневі газети. Значним недоліком даних видань був її недостатній тираж – всього 1000-1500 примірників [150, арк.

86]. Не дивно, що на Могилівську округу видавалось лише 12 примірників «Голосу молоді» [151, арк. 9]. Для дітей видавалися нерегулярні польськомовні журнали «Будь готовий» (Bądź gotowy) та «Штандарт піонера» [35, арк. 13], які не здійснювали відчутного впливу на підростаюче покоління. Спеціально для вчителів час від часу видавався щомісячний журнал Наркомпросу УСРР «До нової школи» [150, арк. 28]. Загалом, преса, на зразок дитячо-юнацької «Будь готовий», «Піонерської правди» та «Голосу молоді», в польських трудових школах розповсюджувалась на 69,1%. Загальна ж преса (Трибуна Радзецька, Орка, Серп) – всього на 30,9% [156, арк. 18]. В Дунаєвецькому районі Кам'янецької округи в 1926–1927 рр. випускалось всього 112 примірників антикатолицької літератури: «Серп» – 91 примірник, «Будь готовий» – 10, «Голос молоді» – 12, «Трибуна Радзецька» – 2 [16, арк. 3]. Більшовики зробили висновок, що тираж польськомовних газет недостатній, а тому першочерговим завданням було його збільшення [50, арк. 17]. Найважливішими проблемами, що висвітлювались у польськомовній пресі, були питання «українців-католиків», відкриття польських шкіл та дискредитація римо-католицького духовенства. Водночас радянська цензура не допускала публікацію будь-яких повідомлень, що виступали на захист римо-католицької віри. Вищезгадані польськомовні видання серед польського населення Поділля не користувались значною популярністю. Самі більшовики визнавали, що римо-католики виступали проти розповсюдження такої літератури, оскільки вона мала антирелігійний характер [108, арк. 19].

Слід зазначити й той факт, що релігійна преса була під суворою заборонаю. В доповіді про роботу Польсекції Тульчинської окрнарпросвіти за березень – травень 1924 р. зазначалось, що в школах с. Копійовка Тульчинського району та с. Свинциця Брацлавського району було вилучено всю релігійну католицьку літературу. Аналогічні дії було здійснено в решті сіл Тульчинської округи [163, арк. 1]. Загалом, за 1926 – 1927 рр. в УСРР вийшло 35 релігійних книг тиражем 183000 примірників та 11 релігійних журналів (різних релігійних течій) тиражем 38500 примірників (1014650 друкованих аркушів) [36, арк. 1]. Із цієї причини церковна преса комуністами вважалась розсадником мракобісся та

головним ворогом науки [291, арк. 29]. Більшовики «нараховували», що в Барському районі в 1929 р. на одну римо-католицьку сім'ю припадало близько 300 екземплярів релігійної, а отже, «контрреволюційної» літератури, яку розповсюджував серед віруючих ніхто інший як ксьондз. При цьому радянської літератури в них не знаходили [157, арк. 43].

Крім преси, згідно з планами агітроботи в сфері антикатолицької пропаганди на Поділлі, розроблялись списки книг на антирелігійну тематику [57, арк. 306]. Цьому питанню влада приділяла важливу увагу: «Справа з широким розповсюдженням книжки на селі є одним з першочергових завдань нашого культурного будівництва». В 1927 р. лише за шість місяців 11 районних книгарень Вінницької округи продали книжок на суму понад 20000 крб. [111, арк. 103]. Вінницький окрпартком активно розповсюджував книжки соціально-економічного змісту, які призначались, в першу чергу, для антирелігійних гуртків, а саме: В. Ленін «Думки про релігію», Г. Плеханов «Про релігію», О. Ярославський «Як живуть та помирають боги», В. Нікольський «Як з'явилося християнство на Русі», Г. Кунов «Виникнення релігії в Бога», К. Каутський «Походження християнства». Серед книг природничо-наукових серед пропагандистів популярністю користувалася праця М. Новікова «Як наука руйнує віру і душу» [117, арк. 22]. Союз войовничих безбожників на території Вінницької округи рекомендував розповсюджувати в 1929 р. праці М. Бухаріна, М. Рум'янцева, М. Чудновцева, Ф. Путинцева, В. Малінка, В. Зибковця, В. Перельмутера та Б. Кандідова [124, арк. 102].

Даний агітаційний матеріал рекомендувалось використовувати як для систематичної антирелігійної пропаганди, так і для окремих випадків на зразок римо-католицьких релігійних свят [464, с. 187]. Саме під час свят члени СБ перед костелами активно намагались продати антирелігійну літературу. Такий метод здійснення антирелігійної агітації почав застосовуватись під час кожної недільної літургії [156, арк. 20].

Незважаючи на «великий асортимент» антирелігійної літератури, багато закладів на Поділлі не були забезпечені нею в достатній мірі. В середньому на

кожен сільбуду припадало 150 – 160 книг. Газет виписувалось на кожную установу (в тому числі клуби, хати-читальні, сільбуду) по 6 примірників [108, арк. 50]. Книготоргівельні центри України в 1928 р. скаржились на відсутність попиту на антирелігійні видання та їх нерентабельність [291, арк. 56]. У відповідь видавництва відмовлялись поширювати антирелігійні матеріали, скорочували їх тираж, а в окремих випадках взагалі від них відмовлялись [36, арк. 14]. Населення виявилось незацікавленим в подібній антирелігійній агітації, більше того, виявилось, що «самі партійці майже ніколи не читали антирелігійної літератури» [139, арк. 86].

Провідною складовою в антирелігійній агітації більшовиків було кіно: «Демонстрація антирелігійних фільмів має бути стимулом для розгортання антирелігійної роботи» [562, с. 5]. Планувалось в 1924 – 1925 рр. по селах всіх губерній України встановити близько 600 кінозалів [103, арк. 104 зв.]. Показом таких фільмів, як «Опіум», «Сектанти» радянська влада не збиралась обмежуватись. Вона розповсюджувала рекламні оголошення, на зразок: «Релігія – ворог трудящих», «Релігія заважає соціалістичному будівництву – вона шкідлива». На різного роду плакатах радянська влада формулювала такі антирелігійні гасла: «Релігійні організації – опорні пункти класового ворога», «Рубайте під корінь релігію і старий побут», «В дні релігійних свят жодного прогульника», «Доб'ємо куркуля – прискоримо загибель релігії», «Релігія – ворог колективізації, посилимо боротьбу з релігією, прискоримо справу колективізації», «Викриємо до кінця мерзенну роль римського папи, натхненника нової війни» і т.д. [562, с. 6-8].

Наприкінці 1920-х рр. у галузі антикатолицької пропаганди великих результатів не було досягнуто, в першу чергу, через відсутність кваліфікованих кадрів «антирелігійників» [60, арк. 44 зв.]. Влада пояснювала це так: «Антирелігійна робота серед польського населення знаходиться ще в початковому стані і гальмується, головним чином, відсутністю добре підготовлених кадрів поляків-антирелігійників. Разом з тим, вплив католицького духовенства також зменшує темп радянзації населення і залучення їх до будівництва соціалізму»

[119, арк. 56]. В 1927 р. 80% всіх антирелігійних об'єднань Спілки безвірників визнали це причиною своїх невдач в антирелігійній пропаганді серед римо-католиків (Інформаційний лист №11 місцевим організаціям СБ про літню підготовку пропагандистів, доповідачів і лекторів з національних антирелігійних питань) [119, арк. 58]. Пропагандистам було важко проводити антирелігійну пропаганду серед римо-католиків, оскільки останні були дуже релігійно свідомими, а самі ксьондзи були високоосвіченими [150, арк. 90]. Як результат, першочерговим завданням перед більшовиками став пошук антирелігійників, які б могли апелювати до католицьких священиків: «Антирелігійна пропаганда полягає в тому, щоб малограмотний партієць міг словесно розбити священика» [54, арк. 3]. Усі кандидати повинні були мати досвід у керівництві якоюсь організацією (антирелігійний гурток, політшкола тощо) і затверджувались виключно партійною або комсомольською організацією. Індивідуальна підготовка включала вивчення всієї необхідної антирелігійної літератури, складання конспектів, які перевірялись досвідченішими антирелігійниками, до яких майбутні пропагандисти й прикріплялись. Вони готувались, розробляли теми виступів, вивчали настрій та склад аудиторії. Лише тоді, коли асистент накопичував якийсь досвід, його випускали як відповідача на вечорах «питань-відповідей». У разі успіху вони допускались до аудиторної роботи [119, арк. 58-60]. Зрештою такі «кваліфіковані кадри» виявились також неефективними не тільки щодо духовенства, але й віруючих. Вони не змогли показати соціально-класову суть релігії, про яку постійно говорили більшовики, ні природничо-науково спростувати релігію як таку [103, арк. 68]. Щодо самої Спілки безвірників, то діяльність їх осередків серед римо-католиків на Поділлі наприкінці 20-х рр. навіть не зрушилась з мертвої точки. Влада лише почала формувати польські секції СБ та розробляти конкретні програми для боротьби з Римо-католицькою церквою [150, арк. 37].

Вагомим недоліком антикатолицької пропаганди кінця 20-х рр. ХХ ст. була відсутність бажаної громадської «антирелігійної» підтримки такого політичного курсу більшовиків, оскільки римо-католики завжди пам'ятали про знущення над

релігією з боку більшовиків. З цього приводу зазначалося: «Населення до сих пір не може забути про один із спектаклів, де висміювали релігію і костел» [67, арк. 22]. З резолюції щодо стану релігійного становища у Вінницькій окрузі в 1928 р. Бюро ОПК констатувало, що основними причинами негативного ставлення віруючих до більшовицької антирелігійної політики були: відсутність належного виконання директив партії щодо виконання планів антирелігійної пропаганди; недостатня робота в антирелігійній пропаганді преси, партосередків, РПК, профспілок, ЛКСМУ та інших організацій; бездіяльність політико-освітніх та культурно-освітніх закладів як у місті, так і в селі (сільбуду, хати-читальні, клуби) «кволість» в антирелігійній пропаганді СБ; відсутність компетентного активу антирелігійників [179, арк. 35].

Подальшу ж боротьбу проти релігії наказувалось здійснювати під гаслом «широкого громадського наступу на релігію» [121, арк. 26]. Водночас навіть у 1929 р. теоретично «штурм» релігії розглядався як наступ атеїстично налаштованої громадськості, що виключав будь-які методи адміністративного чи кримінального тиску на релігію [121, арк. 27].

Таким чином, глибока агітаційно-пропагандистська робота 1920-х рр. серед населення була невід'ємним етапом боротьби радянської влади з Римо-католицькою церквою на Поділлі. Антикатолицька пропаганда, «освячена» декретованим ленінським законодавством, була побудована за принципом викриття класової суті релігії, якій протиставлялась нова матеріалістична наука. Враховуючи всі особливості римо-католицького релігійного світогляду, така пропагандистська робота мала забезпечити формування стійкого антирелігійного активу, що мав виховати «ідейних рабів» та закласти основи нового «безрелігійного суспільства». Втілити в життя дану ідею були покликані «безбожні» антирелігійні формування, яким відводилась роль організаційних антирелігійних центрів. Лицемірний та ворожий характер цієї політичної лінії щодо РКЦ відображувався в місцевій антирелігійній газетній та журнальній періодиці 1920-х рр. Належне виконання такого «антикатолицького» курсу обіцяло більшовикам швидку руйнацію всіх релігійних зв'язків у середовищі

«віруючі-духовенство-церква-держава». Але завдяки численним прорахункам у здійсненні антирелігійної пропаганди та недооцінюванню реальних можливостей Римо-католицької церкви в боротьбі за віру, більшовикам не вдалось виконати цих завдань. Однак негативний досвід антирелігійної пропаганди проти Римо-католицької церкви дозволив більшовикам змінити невдалу політичну лінію 20-х рр. у бік кривавої репресивної кампанії 30-х рр. ХХ ст.

3.2. Втручання радянської влади в римо-католицьке релігійне мікросередовище

Починаючи з 1920-х рр., вектор антирелігійної політики сконцентровувався на побутовому аспекті життя віруючих римо-католиків. Релігійне мікросередовище римо-католиків, що вбирало в себе святкування релігійних свят, здійснення паломництв до святих місць, виконання релігійних обрядів (хрещення, миропомазання, сповідь, шлюб та похорон), участь у релігійних гуртках, читання Біблії та іншої релігійної літератури вважалось більшовиками головною причиною релігійності людей. За архівними матеріалами Поділля можна простежити реалізацію всіх ідеологічних засад марксистського атеїзму на місцях, що відобразився в жорсткій антисвятковій та антиобрядовій політиці.

Матеріали для доповідей 1920-х рр. на антирелігійну тематику на Поділлі переповнені глузуванням та критикою християнської релігійної доктрини. «Розвінчання» змісту християнства, релігійних свят та обрядовості стало одним з першочергових завдань комуністичної антирелігійної пропаганди. На думку провідних теоретиків марксистського атеїзму, християнство своїм існуванням зміцнювало «темноту» та забобони, сприяючи моральному та фізичному рабству людей [435, с. 4]. Християнство називали «месіанізмом» [159, арк. 6], бо віру в месію «придумав» пригнічений римлянами іудейський народ [53, арк. 20]. Інша теорія походження християнства будувалась на запозиченні ним основи свого віровчення в стародавніх народів сходу. Марксистки вважали, що як релігія християнство виникло не в Єрусалимі, а в іншому місці, «ймовірно», в Сирії

(культ Адоніса), Єгипті (культ Озіріса), Індії (культ Крішни), Персії (культ Мітри) і т.д. Крім цієї «версії», була й інша, яка базувалась на образі «смертного чоловіка», що був поширений в елліністичній літературі (Діоніс та Прометей) [433, с. 4]. Навіть критикуючи християнство, більшовики не мали однієї точки зору, що, безумовно, свідчить про її відсутність.

Біблію марксистичні характеризували як літературний твір та «ряд астрологічних повістей, присвячених Ісусу Христу» [53, арк. 6], оскільки «дійовими особами в них були сонце, місяць та 12 сузір'їв зодіаку» [159, арк. 4]. Зміст біблійних притч спотворювали, надаючи їм комерційного змісту: «Притча про виноградаря є суперечкою між працею і капіталом, в якій виграє капітал. А тому Євангелія - проти пролетаріату, а християнство – релігія правлячих класів» [159, арк. 6-6 зв.]. Більшовики вперто стверджували, що доказів існування Ісуса Христа не було, а свідчення римських істориків про нього вважали підробкою: «Книги Нового заповіту нічого не варті як історичні документи» [159, арк. 5].

Християнське свято для більшовиків було «днем ліні», який люди придумали, щоб у цей день нічого не робити [159, арк. 3]. Більше того, християнські свята вважались чи не найважливішою причиною великої смертності населення: «Всі релігійні свята супроводжуються пияцтвом та ненажерливістю. Велика кількість шлункових захворювань і каліцтв, що часто призводили до смертей – ось наслідки усіх релігійних свят» [428, с. 4].

У римо-католицькому літургійному році (365 днів або 52 тижні) дуже багато свят (перехідних та неперехідних), серед яких головними святами було і є Різдво та Пасха. Свято Різдва Христового – одне з найважливіших християнських свят – більшовиками вважалось астрономічним святом через те, що в Біблії не згадувалась дата 25 грудня, яку, власне, пропагандисти називали святом народження «сонячного бога» [439, с. 2]. Кожного року більшовики повторювали одне і те ж: «Наближається свято Різдва, яке в побуті селян займає важливе місце. Церковники будуть активно вести роботу зі зміцнення своїх позицій» [342, арк. 133]. На Поділлі в 1920-х рр. на сторінках журналів «Безбожник» та «Антирелігійник» активно проводилась антиріздвяна кампанія [149, арк. 23], яка

розпочиналась з початком адвенту (лат. *adventus* - пришествя) – чотирьох тижнів передріздвяного Посту, під час якого заборонялись весілля, танці, розваги та театральні вистави. В цей час влада влаштовувала антиріздвяні вечори, які складались з невеликих п'єс, декламацій віршів і навіть хорових співів [342, арк. 55]. Проводились й інші різноманітні антирелігійні заходи з лекціями та доповідями на антиріздвяну тематику: «Боротьба з релігією – необхідна умова культурної революції», «За культурне оздоровлення побуту проти п'яного Різдва», «Казка про Різдво Христа – зброя експлуатації працюючих капіталістами» та ін. [158, арк. 17]. В Новій Ушиці в переддень Різдва партійні працівники виїжджали в прикріплені до них села та скликали весь актив (комсомольців, кооперації, вчителів) для розроблення плану антиріздвяної кампанії [342, арк. 42]. Активна фаза цієї кампанії зазвичай тривала з 20-го грудня до початку січня. У Вінницькій окрузі вона передбачала: організацію безвірницьких бригад, та проведення масової роботи щодо зняття дзвонів; сприяння соціалістичній колективізації шляхом боротьби з куркульсько-священницькою агітацією; боротьбу за безвір'я в колективізованих селах через організацію безвірницьких осередків [176, арк. 10].

Саме свято Різдва включало в себе обов'язкові урочисті служби Божі, освячення води, відвідування ксьондзом віруючих з колядою та освячення їх будинків. Відповідно, на ці обряди потрібно було брати дозвіл [240, арк. 48]. На численні прохання римо-католиків дозволити коляду в різдвяні свята Відділ культів відповідав категоричною відмовою. В 1924 – 1925 рр. всі райвиконкоми та сільради Поділля масово чинили тиск на громади, забороняючи парафіянам здійснювати «обходи» (хресну ходу), ксьондзам освячувати воду та відправляти різдвяні літургії на дому [240, арк. 114]. Місцеві органи влади вимагали величезні грошові суми за заяви парафіян про надання їм дозволів на здійснення вищезгаданих релігійних обрядів. Крім стягнення великих поборів, священикам погрожували арештами [240, арк. 48]. Окрадмінвідділ Кам'янецької округи обіжником від 28 лютого 1925 р. всім райвиконкомам пояснював, що римо-католицькі ксьондзи мали повне право відвідувати своїх парафіян з колядою «як з

молитвою, так і з кропилом» без дозволу на це влади. Сільрадам пояснювалось, що кожен служитель культу законно зареєстрованої громади мав право безперешкодно виконувати по домівках віруючих релігійні обряди, не брати жодних дозволів та не платити за це. Дії сільрад, як вимагання письмових дозволів, арешти ксьондзів за відвідування з колядою віруючих, визнавались незаконними та мали б підлягати судовій відповідальності [369, арк. 6].

Сорокаденний (передвеликодній) Великий піст, який розпочинався «попільною середою», пропагандисти називали давньою тривалою формою жертвоприношення предкам. Верба як символ «вербної неділі» (перше свято «страсного тижня») за більшовицькими поглядами виконувала в давнину «якусь-небудь роль», оскільки була рослиною, що перша цвіла [53, арк. 7]. Свято Великодня більшовики ненавиділи найбільше: «Знову настали дні, коли віряни кажуть один одному «Христос Воскрес» – слова, що повторюють з року в рік вже сотні років». В антивеликодніх листівках вони критикували Пасху, в першу чергу, за «виснаження» організму постом, святкові «занадто довгі» служби, церемонії та проповіді, під час яких люди надмірно переймалися духовним життям, забуваючи про все земне. Свято Пасхи влада асоціювала лише з гуляннями, обжерливістю, пияцтвом, хуліганством і навіть зі злочинністю. Відвідування ж віруючими костелу вважала «силою звички»: «Багато невіруючих людей ходять до церкви через те, що так робили їхні батьки й діди» [155, арк. 19]. Великдень марксистські атеїсти називали «глибоким пережитком періоду дикунства» [61, арк. 4], святом «страждань, смерті та воскресіння сонячного бога», властиве іншим стародавнім державам [53, арк. 5], старовинним святом хліборобів та днем пробудження природи після зимового сну. Великодні звичаї та обряди на зразок святкових дзвонів, великоднього вогню, освячених пасок та яєць, христосування більшовики називали «залишками чаклунських дій» [155, арк. 19 зв.-20]. Вони всіляко доводили, що: «Христос ніколи не вмирав, бо такої людини не було на землі. Христос ніколи не міг воскреснути з мертвих, бо він ніколи не вмирав. Хто вмирає, той не може воскреснути. Воскресають тільки казкові боги в поганських релігіях» [116, арк. 198]. Саме тому безбожні більшовики називали день

Христового Воскресіння «безглуздою та шкідливою казкою», закликаючи натомість святкувати не «свято ворогів радянської влади», а «свято бадьорості» – 1 травня [155, 20 зв.].

У зв'язку з великодніми святами Подільський губернський комітет КП(б)У своїми численними циркулярами про пасхальну антирелігійну кампанію наказував всім окружним виконкомам на всіх робітничих зібраннях та сільських «сходах» вести широку агітацію проти святкування римо-католиками Пасхи [57, арк. 29]. Найбільш активно така кампанія проходила безпосередньо у великодні дні. Більшовики враховували «значний вплив католицького духовенства, завдяки якому під час свят навколо костелу збиралася велика кількість людей» [113, арк. 22]. Влада всіма способами намагалась «відтягнути» віруючих від відвідування костелу та освячення Пасхи [116, арк. 197-198], в тому числі різними заохоченнями: «Ми будемо знати школи та фабрики, що не захотіли перервати свого шляху до науки заради «аліллуй», і ми відзначимо села, які цей день (Пасху) вважатимуть звичним» [445, с. 1].

Згідно з планом проведення антивеликодньої кампанії, розробленим Тульчинським окружкомом, у передпасхальний період створювались спеціальні гуртки з членів партії, ЛКСМУ та вчителів, які вивчали необхідну антирелігійну літературу. Центрами такої роботи були клуби, хати-читальні та сільбудди [159, арк. 2]. Антипасхальна кампанія в м. Тульчині проводилась під гаслами: «За виконання п'ятирічки за чотири роки», «Повністю виконаймо план посівної кампанії», «Ліквідувавши куркуля як класу прискоримо загибель релігії», «100% вихід на роботу в дні Пасхи», «Проти Пасхи – за новий соціалістичний побут», «У відповідь на заклик до христового походу – збудуємо літак «Войовничий безвірник»», «Колгоспники та радгоспними, ставайте до лав СВБ», «Перетворимо колгоспи та радгоспи в центри безвірництва», «За соціалістичну культуру, за новий колективний побут проти релігійного побуту», «Робітники та селяни, очищайте свої житла від релігійної цвілі» [290, арк. 274]. На загальних зборах Спілки безвірників у Барському районі майже по всіх селах у передвеликодній період читались наступні лекції: «Про походження великоднього посту»,

«Класова роль сповіді та причастя», що супроводжувались антирелігійними гаслами. По всіх сільбудах були проведені масові антирелігійні художні вечори, спектаклі, декламації, співи, а у м. Бар, крім цих заходів, було влаштовано антирелігійний агітаційний суд. За весь передвеликодній період по Барському району було проведено 63 лекції на антипасхальну тематику [155, арк. 25].

Під час Великодня профорганізаціями по червоних кутках, клубах, а також на підприємствах проводились спеціальні антирелігійні вечори в присутності членів спілок та їхніх родин [155, арк. 27]. Зміст таких антирелігійних вечорів у ці дні складався з двох частин: 1) Доповіді на антирелігійну тематику («Походження великодня», «Чи жив Христос», «Селянство і релігія», «Походження християнства»); 2) Художня частина, яка за допомогою п'єс та театральних вистав висміювала релігію («Неділя по святому письму», «Святий чорт», «Суд над Богом» та ін.) [116, арк. 197-198]. Додатково в пасхальні дні наказувалось по всіх культурно-освітніх установах проводити доповіді на теми: «Роль і місце релігії в класовій боротьбі за період соціалістичного будівництва і походження Пасхи» та «Суть христового походу Пія XI та роль автокаральної церкви в контрреволюційній роботі». З метою ведення подальших дискусій аудиторія слухачів зазвичай була малочисельна і спеціально підібрана. Владою влаштовувались масові демонстрації під гаслом «Релігія – класовий ворог трудящих» та показувались фільми на антирелігійну тематику. Важлива увага зверталась на антирелігійну агітацію серед поляків. У пасхальну ніч у костелі відбувалась нічна служба, під час якої влада намагалась не допустити хресну ходу зі свічками навколо храму за рахунок гучних антипасхальних вистав, кінофільмів та іншої антирелігійної агітації [290, арк. 275].

Форми та методи антивеликодніх заходів впродовж 1920-х рр. майже не змінювались. У 1927 р. перед Пасхою партійний комітет так само наказував здійснювати термінову підготовчу роботу до проведення антирелігійної пропаганди проти святкування Пасхи [61, арк. 4]. Частиною такої антипасхальної пропаганди на Поділлі було проведення антирелігійних семінарів і гуртків при клубах, школах та вузах [42, арк. 132]. З'являлись нові теми для антирелігійних

доповідей: «Церква – частина класово-експлуаторської машини», «Бюджет капіталістичних держав і витрати на церкву», «Релігія і робітничий рух по капіталістичних країнах», «Релігія як знаряддя попівсько-кулацької реакції», «Церква – організаційний центр опору радянській владі», «Християнський соціалізм», «Християнські профспілки», «Сучасна місіонерська діяльність в колоніальних країнах», «Політична суть великодніх свят у капіталістичних країнах». На вулицях антипасхальна пропаганда підкріплювалась відповідними плакатами та гаслами: «Релігія – знаряддя світової реакції», «Релігія – гальмо соціалістичного будівництва», «Релігія – освячення старовини, застою, опір суспільним і технічним формам» та ін. [92, арк. 63]. Згідно зі звітом районного Агітаційно-пропагандистського відділу по Китайгородському районі антивеликодня кампанія 1927 р. пройшла невдало, оскільки населення її просто не сприйняло. Під час антирелігійної агітації про місцевого пропагандиста, який негативно висловлювався про свято Великодня, один селянин сказав: «Я досі вас вважав за чоловіка, а тепер бачу, що ні» [342, арк. 15]. В травні 1928 р. у таких селах, як Андріївка, Жабинці, Мар'янівка, Зелена в піст активно здійснювалась антирелігійна пропаганда проти святкування Великодня. Повідомлялось, що на антирелігійні зібрання ходили 40% селян [342, арк. 110]. В с. Андріївка Лянцкорунського району під час антирелігійної доповіді на майдані католики пішли додому, а мати, забираючи дівчинку з натовпу, говорила: «Ходімо додому, тобі цього слухати не можна». Випадок з дівчинкою влада трактувала як наслідок агітаційної роботи ксьондза, який закликав не пускати дітей у сільбуди [342, арк. 84].

У містах і сільських центрах найкраще антипасхальну пропаганду вели осередки СБ і комсомол, а найгірше – політпросвіти, хати-читальні, профспілки та кооперації [155, арк. 23]. На Пасху постійно фіксувалась величезна кількість прогулів на підприємствах [155, арк. 14]. Не дивно, що для досягнення 100% відвідування СБ Могилівської округи в дні Великодня влаштувала екскурсії до колгоспів, радгоспів та дослідних станцій [155, арк. 10]. Антипасхальна кампанія 1929 р. в м. Вінниці організовувалась комсомолом, профспілками та Спілкою

безвірників. Вона розпочиналась у квітні бесідами на всіх підприємствах та установах міста на теми: «Чому пролетарі переносять релігійні дні відпочинку?», «Завдання щодо підвищення продуктивності й боротьба з п'янкою, особливо під час Пасхи», «Яким має бути радянсько-культурний побут безвірника?». Вищезгадані партійні осередки проводили широку агітаційну роботу за перенесення днів відпочинку та закликали «не продавати пиво та горілку перед Пасхою» [176, арк. 2]. Безпосередньо у Великодній вечір в м. Вінниці СБ влаштувала масові гуляння з показом фільмів та концертами. Було проведено карнавал – масовий похід вулицями зі смолоскипами та антивеликодніми гаслами. Безвірники закликали людей покидати «задушливі храми» та долучатись до антирелігійних «веселих» заходів [428 с. 4]. Крім цього, по місту відбулись антирелігійні вечірки в клубах, сільбудах та хатах-читальнях, присвячені Дню друку [176, арк. 2 зв.].

Проаналізувавши досвід проведення антикатолицьких кампаній на Поділлі в 1920-ті рр., більшовики дійшли до висновку, що релігійні свята та обряди, які запам'ятовувались людьми з дитячого віку, були головною проблемою в цій роботі. У зв'язку з цим особлива роль в антивеликодній агітації відводилась саме боротьбі з пасхальними традиціями та обрядами серед дітей. Робота проти релігійно-святкової обрядовості серед дітей здійснювалась у двох напрямках: проведення в школах таких заходів, які б зробили релігійно-святкову обстановку для дітей непомітною; створення для дітей під час Великодня таких умов, за яких вони б емоційно були захоплені шкільними заходами [267, арк. 213].

Для здійснення заходів першого порядку школами проводились масові демонстрації з вимогою до державних та кооперативних організацій не обслуговувати з господарчого боку свято Великодня. Тематикою антивеликодньої кампанії серед дітей була: «Шкідливість релігії в справі виховання нової людини та в боротьбі за підвищення врожайності і колективізації сільського господарства». Заборонялось святкове оздоблення вікон крамниць та інших будівель. Будь-яка реклама великодніх товарів, а також продаж пасхальних приладь та оздоблень не дозволялись. У період Великого Посту в школах

проводились загальні збори, під час яких учнів примушували співати, танцювати та слухати доповіді, які принижували релігію та церкву: «Бесіда про походження посту», «Чи можливе воскресіння з мертвих?», «Чи був Христос і кому потрібен Великдень?», «Яким повинен бути юний безбожник?» [267, арк. 213]. У дитячих будинках радянська влада діяла більш жорстко, примушуючи дітей на антирелігійних заходах вигукувати «Геть релігію! Геть Бога» [81, арк. 17]. Віруючі діти часто висловлювали протести, як наприклад в с. Тарабанівка стався випадок, під час якого, римо-католики на заняттях в школі відмовились співати Інтернаціонал, заявляючи, що «в них зараз піст і тому співати вони не будуть» [79, арк. 24].

Щодо другого напрямку, то релігійно-святковій обрядовості протиставлялися «освітні» заходи, які «новим настроєм» мали зацікавити дітей. Такими заходами були антивеликодні товариські «вечірки» для дітей та їхніх батьків, які організовувались вчителями шкіл [267, арк. 213]. Віруючі батьки не відвідували таких вечорів і не бажали цього для своїх дітей. Своім прикладом вони вказували дітям на необхідність дотримання посту, відвідування костелу, регулярної сповіді та причастя [156, арк. 23]. Батьків звинувачували в тому, що «вони казали дітям не слухати розмов вчителів на антирелігійні та політичні теми, а також забороняли працювати їм у святкові дні». Вихідний день для учнів переносився з неділі на четвер, а у свято Великодня усі в загальнообов'язковому порядку мали відвідувати школу. Дітей, які в пасхальні дні були відсутні на заняттях, ділили на 3 категорії: 1) релігійно-виховані учні, які не піддавались антирелігійному шкільному вихованню; 2) учні, на які школа та батьки впливали в однаковій мірі і які за своїм вподобанням могли відвідувати костел чи ні; 3) невіруючі учні, яких «батьки примушували ходити в костел». Дітей, що брали участь у пасхальних літургіях, в школі висміювали. Піонери ображали віруючих дітей, влаштовуючи їм так звані «обструкції» [156, арк. 20]. Втім, самі ж піонери хотіли відчутти дух Великодня. Не дивно, що в 1928 р. у м. Проскурові під час пасхальних свят трудову школу не відвідало близько 45% піонерів [156, арк. 22]. Для проведення в дні великодніх свят екскурсій, спортивних змагань, походів

школи отримували радіоприймачі, різноманітне спортивне та рибальське приладдя. Поряд з дитячими розвагами у Великдень організовувались «соціалістичні святкові дні» – День праці, День лісу, День посівної кампанії тощо [267, арк. 213]. У боротьбі проти Великодня влада примушувала школярів розповсюджувати друковані «агітметелики» на антипасхальну тематику [110, арк. 48 зв.]. Кожна школа зобов'язувалась скласти свій план роботи з антивеликодньої кампанії, а потім відзвітуватись про її проведення [267, арк. 214]. Наприклад, під час римо-католицької Пасхи в м. Могилеві-Подільському школою було проведено 6 антирелігійних вечорів, в яких брало участь близько 1250 осіб [156, арк. 20].

Занадто різка критика пасхальних свят на Поділлі викликала численні обурення римо-католиків. З цієї причини Подільський губком неодноразово нагадував всім окрвиконкомам про особливе розпорядження ЦК не виносити антивеликодню кампанію на вулицю і утримуватися від дій, що могли якимось чином образити релігійні почуття віруючих: «Тим, що будуть проводити антипасхальну кампанію, потрібно мати на увазі, що при нетактовному її проведенні можуть бути отримані абсолютно негативні результати» [57, арк. 29].

В умовах такого наступу більшовиків на релігійну свідомість віруючі виконували всі догмати Римо-католицької церкви – в святкові дні утримувались від праці, виконували відповідні обряди, багато молились. Починаючи з 20-х рр. ХХ ст., активно стала впроваджуватись та розповсюджуватись радянська імітація церковних свят, які носили різноманітну назву. Так, у 1923 р. у Вінниці більшовики святкували «комсомольське різдво» – в холод дітей шкіл та дитячих будинків вигнали з прапорами та плакатами на пролетарський мітинг [418, с. 2]. У Проскурівській окрузі під час такого «різдва», влаштували театральні вистави і маніфестації, співаючи так звані «червоні колядки» [417, с. 4]. Цього ж року було створено спеціальну комісію з проведення «комсомольського великодня» при політпросвітах.

Провідним засобом боротьби більшовиків за нову комуністичну ідеологію було прищеплення новоствореного радянського свята до давно існуючого релігійного. В повідомленні Подільського губкому, розміщеному в газеті

«Червоне село», підкреслювалось, що святами мали бути тільки ті дні, в які вшановувались дні перемог в боротьбі за (радянське) визволення» [435, с. 4]. Такими святами були «пролетарське різдво» – день народження радянської влади, тобто, день Жовтневої революції та «пролетарський великдень» як свято «воскресіння світової пролетарської єдності», тобто Міжнародний день солідарності трудящих [445, с. 2]. Однією з найважливіших політико-господарчих кампаній партії на Поділлі було проведення «Свята врожаю». Цьому святу влада надавала найширшого робітничо-селянського характеру, намагаючись перетворити його на масове дійство. Сільбуди та хати-читальні Поділля мали забезпечити належну підготовку до даного свята [103, арк. 147]. Згідно з протоколом Подільської губернської комісії від 21 вересня 1924 р., цього ж числа в губернії таке свято було проведене [182, арк. 136]. Звісно, для римо-католиків альтернативні радянські свята не мали ніякого значення. Більшовиків охопила лють, коли в 11-ту річницю Жовтневої революції (1928 р.) віруючі м. Бар спочатку пішли на богослужіння до костелу і лиш після його завершення з'явилися на «обов'язковій урочистості» [157, арк. 43]. Врешті-решт, у 1929 р. неділя як святковий день взагалі припинила існувати, оскільки було запроваджено «рухомий» п'ятиденний робочий тиждень, а шостий (субота) ставав вихідним днем («непреривка») [642]. Людей навантажували роботою, щоб в них не залишалось часу на святковість. На думку більшовиків, радянським людям було, що святкувати і без релігійних свят, а тому активно закликали «боротися проти обожнення якогось Різдва Христового чи Христового Воскресіння, боротися з усіма побутовими прикрасами, які приваблювали навіть тих людей, що зазвичай і не думали про релігію» [538, с. 237].

Крім релігійних свят, своєрідними формами самодіяльної організації римо-католицьких релігійних позацерковних практик були паломництва до релігійних «чудес» та різні релігійні звичаї (хрещення, шлюби, похорони) [494, с. 345].

Паломництва (хресна хода віруючих до святих місць з метою отримання «відпусту») римо-католиків в 1920-х рр. влада сприймала вороже й вживала всіх заходів з метою запобігання їх проведення. Підвідділ антирелігійної пропаганди

Агітпропу ЦК повідомляв, що хресні ходи мали дозволятися лише там, де вони набули звички серед місцевого населення [31, арк. 12]. Незважаючи на те, що законодавчо вільне здійснення релігійної обрядовості віруючими не мало перешкоджатись, в дійсності релігійні марші та хресні ходи були під заборною. Дану політичну лінію щодо проведення римо-католиками «хресних доріг» можна простежити з повідомлення Гайсинського окружного відділу управління до всіх голів виконавчих комітетів округи: «Різні релігійні рухи у вигляді паломничих подорожів, що охоплюють велику кількість населення, є наслідком провокацій контрреволюційних елементів (духовенства) та несвідомості самого населення. Вони негативно впливають на ставлення населення до радянської влади та її різних політичних кампаній, в тому числі податкової» [306, арк. 405]. Все ж таки радянська влада щодо даного питання підходила обережно. Наприклад, у 1923 р. голова Могилів-Подільського окрвиконкому наказував всім райвиконкомам не втручатись у релігійні справи віруючих, стверджуючи: «Коли населення бажає влаштувати хресний хід, ви повинні стежити за його належним виконанням. При релігійних зборах ніяких суперечок не вести, а тільки стежити за дотриманням порядку і запобігання контрреволюційних виступів з боку окремих осіб» [274, арк. 230].

У 1924 р. до всіх райвиконкомів Поділля стали надходити звернення громадян з проханням дати дозволу на проведення хресних ходів, освячення криниць та на виконання інших релігійних обрядів. Деякі райвиконкоми давали такі дозволи, проте з негативними для них же самих наслідками. Так, окремим райвиконкомам Кам'янецької округи, що лояльно поставились до хресних ходів віруючих, робились попередження і наказувалось вести безжальну антирелігійну пропаганду для висміювання та підкреслення безглуздості такої обрядовості [255, арк. 93]. Така ж ситуація виникла, коли Бердичівський виконком дав дозвіл на хресний хід (паломництво на відпуст) до Браїлова. На думку центру, місцеві органи влади недостатньо боролися з даною проблемою, вчиняючи таким чином заборонені дії [70, арк. 11].

Святим місцем для паломництва для багатьох віруючих християн стала Йосафатова долина, що знаходилась (існує й сьогодні) в с. Голинчинцях Могилівської округи. В Йосафатовій долині тисячі віруючих з округи, а потім з усієї губернії за «переданням Матері Божої» стали зносити і встановлювати хрести. Більшовики назвали долину «розсадником контрреволюційної агітації» [39, арк. 188]. Паломників затримували, а хрести, які вони несли, вилучали [100, арк. 21]. Римо-католики також запланували організувати сюди хресний хід з усіх закутків Поділля. Радянська влада відмовила в дозволі організувати цю ходу, назвавши цей задум «поширенням нової релігійної дурійки на Поділлі». Натомість, згідно з повідомленням Подільського губернського ліквідкому, римо-католики, тримаючи між собою тісний взаємозв'язок, «приєднались до Бердичівської процесії, перейшли через м. Юзвин тисячною процесією, несучи хрести, образи та хоругви під проводом ксьондзів в сутанах». В Браїлові, таким чином, зібралось більше п'яти тисяч вірян, які, за словами радянської влади, явно висловлювали своє невдоволення з приводу місцевої влади, яка незаконно заборонила подільським парафіям йти хресним ходом до Браїлова [315, арк. 101]. Такі процесії в 1920-х рр. відбувались щороку. Тисячі віруючих прибували до костелів Брацлава, Літина та Бердичева, в яких знаходились чудотворні ікони Матері Божої [577, с. 991].

Подільський губернський адмінвідділ в повідомленні до Вінницького окрадмінвідділу повідомляв, що НКВС дозволив 16 травня 1925 р. римо-католицький хресний хід з Янушпілья-Волочиська до Браїлова Вінницької округи. У зв'язку з цим наказувалось вжити «відповідних заходів» щодо нагляду за ним. Радянська влада настільки боялася цього ходу, що наказала направити його не через м. Вінницю, а в обхід через прилеглі до міста селища [188, арк. 320]. Масові хресні ходи в Шпиківському районі влада назвала «контрреволюційною діяльністю за християнську віру» [54, арк. 20], а Мурафський, Шаргородський, Джуринський, Станіславчинський та всі прикордонні райони Вінницької та Тульчинської округи вважались більшовиками «зараженими ставленням хрестів та здійсненням паломництв» [132, арк. 29].

Паломництвам римо-католиків більшовики давали таку оцінку: «Католицьке населення в Подільській губернії здійснює паломництво до релігійних чудес окремими групами, співаючи релігійні і національні пісні (Jeszcze Polska nie zginęła). Такий рух охопив всю губернію, нараховуючи десятки тисяч паломників» [307, арк. 8]. Тому влада, з метою уникнення римо-католицьких паломництв, здійснювала активну антирелігійну агітацію, в першу чергу, серед вчителів та лікарів [100, арк. 22]. Також було збільшено чисельність секретних службовців, які мали виявляти і арештовувати організаторів релігійних процесій [307, арк. 8].

Розвитку духовності римо-католиків Поділля сприяв період виникнення християнських «чудес», що відбувся в першій половині 1920-х рр. «Чудесами» були випадки зцілення людей, «оновлення» ікон, хрестів та інші прояви «надприродного», що, безумовно, сприймалися віруючими як «Божі діяння». Більшовики назвали даний період «епідемією чудес», оскільки її хвиля в 1921 – 1922 рр. охопила не тільки Поділля, але й всю УСРР [278, арк. 4].

Виникнення «чудес» більшовики пов'язували з контрреволюційною діяльністю з боку духовенства [274, арк. 16]. Цим явищам влада давала таку оцінку: «Релігійні чудеса потрібні ворогам радянської влади – священикам. Подібні чудеса є контрреволюційними. Радянська влада не може дивитися крізь пальці на одурманення працюючого люду і викриє усі чудеса. Вона не дозволить безкарно дурманити народ тим, що нібито прокляті більшовики порушують своїми діями волю віри. Чудеса заважають працюючим масам, освіті, зміцнюють забобони» [278, арк. 7]. Крім цього, раптову появу чудес більшовики пояснювали «погіршенням матеріального становища духовенства», яке, на їх погляд, з метою отримання прибутку їх фабрикувало [95, арк. 18]. Подібні звинувачення можна простежити в наступному: «Бог має бути в кінці і пропаганда має направлятися проти священиків, які наживаються на забобонних селянах» [95, арк. 16]. Таким чином, даний рух, в першу чергу, мав політичний аспект, який у ході загострення державно-церковних відносин відобразився в боротьбі за вплив на народні маси [501, с. 417].

Документально засвідчених проявів релігійних чудес більшовиками було зафіксовано чимало – Калинівське, Антоніївське, Голинченицьке та ін. Незважаючи на православний чи католицький аспект цих чудес, в їх виникненні більшовики завжди вбачали «руку Заходу»: «Немає сумніву в тому, що великий ворожай на «чудеса», пояснюється лише тим, що Поділля межує з Польщею. Коли б розмотати до кінця клубок цих чудес, то виявилось б, що інший його кінець тримає в своїх руках закордонна буржуазія» [444, с. 2].

Чудо в Йосафатовій долині мало безпосередній вплив на римо-католиків. З цього приводу по Могилівській та Тульчинській окрузі влада запланувала: вислати з с. Голинченець весь підозріло-ворожий елемент – ксьондзів і попів, розповсюджуючи таку міру виселення і в інших районах губернії; активізувати роботу серед КНС як важливого осередку в боротьбі проти релігійних обрядів; Тульчинському і Могилівському виконкомам підсилити антирелігійну роботу партійними працівниками; забезпечити сільбуду необхідною антирелігійною літературою; провести масову агітацію проти подільських чудес [54, арк. 30].

Після таких розпоряджень Подільський губком доповідав про вчинені ним заходи щодо релігійного руху в Могилівській та Тульчинській округах. Так, у с. Голинчинцях органами ДПУ було заарештовано 17 осіб, в тому числі 4 священики [54, арк. 38]. Даний судовий процес регулярно висвітлювався сторінками «Червоного краю» в статтях «До суду над творцями чудес» [444, с. 1], «Про чудеса та релігію» [437, с. 2], «Голинчинські чудотворці перед судом» [407, 408, 409] та ін.

Відділ управління Вінокрвиконкому доповідав, що в с. Лемешівка Малокутищанського району був «містифікований» випадок оновлення ікони Матері Божої Крульовської. Аналогічні випадки фіксувались і в інших населених пунктах [278, арк. 15-16]. Лише в Малокутищанському районі радянська влада зафіксувала 30 подібних випадків [278, арк. 39]. На території Вінницької округи лише протягом двох місяців більшовиками було зафіксовано 1000 випадків релігійних чудес [279, арк. 261], з них 200 випадків оновлення ікон [410, с. 4]. Як результат, у Вінницькій окрузі були поставлені на ноги всі райвиконкоми, міліція,

сільради, комнезами, яким було доручено вжити ті чи інші заходи щодо ліквідації проявів таких чудес [274, арк. 101].

Будь-які випадки релігійних чудес радянська влада висміювала та жорстко контролювала процес фіксації та дослідження того чи іншого релігійного явища. Організовувались комісії в складі представників окрвиконкомів, ДПУ, НКВС та лікарів. У будь-якому випадку представники влади знаходили кого покарати, оголошуючи їх «ініціаторами виникнення чуда» [278, арк. 2]. Складались протоколи для притягнення «винних» до кримінальної відповідальності за статтями 120 і 227 КК УСРР [278, арк. 39]. Втім, притягнення до такої відповідальності більшовики вважали «напівмірою», тобто недостатнім видом покарання. На їх погляд, ефективнішими були «більш репресивні і рішучі заходи для запобігання таких явищ» [95, арк. 2].

Влада в дусі «войовничого атеїзму» не сприймала релігійних явищ, але постійно вказувала на серйозність даного питання і намагалась «всіма необхідними засобами» знищити їх [278, арк. 2]. За допомогою масової агітаційної роботи більшовики намагались відвернути частину населення від чудес, що мали відчутний вплив на весь релігійний рух на Поділлі [274, арк. 117]. Не дивно, що відділом Вінокрміліції фіксувались непоодинокі випадки знуцання невіруючих над іконами, що викликало невдоволення віруючої частини населення. Відділ управління Вінокрвиконкому, побоюючись народного вибуху, наказував місцевим представникам влади слідкувати за цим [278, арк. 73].

Згідно зі звітами владних структур Поділля, починаючи з 1924 р., «чудес не помічалось». Натомість влада хвилювалась наслідком проявів релігійних явищ, а саме ростом релігійного руху, який називала «релігійним фанатизмом» [257, арк. 90].

В обрядовості Римо-католицької церкви першочерговим елементом вважається літургія (служба Божа, месса). Згідно з інформаційним звітом Лянскорунського РПК «Про стан релігійного руху в 1927 – 1928 рр.» : «Польське населення дотримується одностайності відносно релігії. В той час, коли в церквах навіть під час великих свят знаходиться мало людей (переважно дорослого), в

костелі навпаки – дорослі і молодь активно відвідують літургії» [342, арк. 48]. З метою контролю духовного життя віруючих на такі служби більшовики відправляли своїх партпрацівників, які складали детальні звіти побаченого. Їх некомпетентність можна простежити з доповіді польуповноваженого Брацлавського району про відвідини ним костелу в грудні 1925 р.: «26 грудня я був у костелі, прийшов в половину казання (проповіді), де було 2000 осіб, просто набито повний костел, люди не вмещалися, тому сотні людей стояли надворі. Казання було виключно по релігійній темі, а ксьондз, наче агітатор, постійно говорив «мої друзі». Річ його холодна, скучна та нецікава. Після казання пішли з тазом, та посипались карбованці по 10, 15, 20 копійок. У костелі було дві вчительки, що співали в хорі, і навіть завідувач бібліотекою, який молився Богу» [165, арк. 6]. Власне, такий погляд на католицьку літургійну обрядовість був властивий всім комуністам-атеїстам, які й не прагнули вивчати дане питання.

Відвідування костелу обов'язково включало здійснення віруючими святих таїнств. Радянська влада вважала таїнство сповіді методом опрацювання людської свідомості в потрібному для «експлуататорів» напрямку, а причастя – засобом відволікання уваги трудящих від проблем соціалістичного будівництва [291, арк. 142]. Важливу увагу римо-католики приділяли таким речам, як хрещення, шлюб та похорон. Проблема полягала в тому, що Римо-католицька церква втратила усі метричні книги, до яких вносились відомості про здійснення цих обрядів. Упродовж 1920-х рр. радянська влада офіційно ставила питання про надання римо-католицьким релігійним звичаям характеру побутових святкувань з «революційним змістом» [42, арк. 132]. Тому намагалася їх ліквідувати, створивши власну альтернативу. Це були октябрини, свято імені та «червоні вводи» (замість хрещення), день дорослості (замість миропомазання), комсомольські іменини (день вступу в ЛКСМУ), «червоні весілля» та урочисті комуністичні похорони [483, с. 31]. В газеті «Червоне село» регулярно виходила колонка під назвою «Новий побут на селі», в якій відображались випадки здійснення атеїстичною частиною населення радянських обрядів. В 1924 р. у м. Вороновиця Немирівського району були проведені «червоні вводи» –

хрестини без священика, які відбувалися не в костелі, не в церкві, а в клубі. Під час цих «хрестин» учасниками дійства висловлювались промови про непотрібність релігії та її обрядів. Дітей назвали на честь Леніна – «Вілен» та «Нінель». У «Червоному селі» зазначалось, що такі «вводи» вразили населення, яке «побачило, що старі звичаї нецікаві та кумедні». В с. Тарасівцях та Вахнівцях Вінницької округи, а також у селах Сирватицях і Охремівцях Кам'янецької округи відбулись похорони без присутності священика, які натомість супроводжувались музикою та хоромим співом [425, с. 2]. Траплялись випадки, коли віруючі були проти похоронів причетних до атеїзації осіб на кладовищах, про що свідчить наказ №216 Подільського губвиконкому в справах управління від 11 травня 1923 р.: «Помічається, що в деяких місцях Поділля ті чи інші релігійні громади перешкоджають громадським похоронам на кладовищах осіб, що не сповідували жодної релігії. Винних осіб притягувати до судової відповідальності за ст. 125 Кримінального кодексу» [2, арк. 172]. Здійснення похоронів за участі ксьондза заборонялось, оскільки кладовища в сільській місцевості підпорядковувались окрземууправлінням. Ці органи часто давали дозволи вирубувати дерева на кладовищах, мотивуючи це нагальними потребами села [258, арк. 75]. Більше того, у Вінниці на кладовищі влада знищувала металеві пам'ятники, а гроші, вилучені з їх продажу, передавала Рудметалторгу [289, арк. 421].

На Поділлі реалізацію більшовиками даного курсу можна простежити із вказівок ЦК КП(б)У №13 від 24 квітня 1924 р. Подільському губкому та всім окружкам: «З метою витіснення релігійних настроїв звернути увагу на побутовий бік життя, який має релігійне забарвлення. Крім цього, необхідно здійснювати систематичну антирелігійну роботу проти старого побуту, вносячи в нього нові радянські та революційні моменти» [181, арк. 46]. Намагаючись впровадити елементи нового побуту, «старі» римо-католицькі звичаї більшовики, а конкретніше – члени СБ, критикували та висміювали [155, арк. 10]. В м. Шаргороді, наприклад, місцева влада насміхалась з організації римо-католиками поминок над померлими, мовляв: «стоять годинами на колінах, б'ють поклони, вечеряють, а потім розмовляють про життя» [84, арк. 5]. Щодо

укладення шлюбів, то більшовики самі визнавали, що 99,5 % католицької молоді вінчалися в костелі, а суто радянських шлюбів не спостерігалось [87, арк. 21].

Одним з головних об'єктів радянського тиску стала католицька сім'я. Римо-католицька церква завжди в своєму віровченні приділяла важливу увагу інституту сім'ї як осередку формування суспільних чеснот. Освітньо-виховна місія РКЦ завжди прагнула сформувати гармонійну людську особистість згідно з її вищою метою, а тому пріоритетне значення в такому вихованні відводилось саме батькам [583, с. 162]. З такими принципами сімейного виховання більшовики не погоджувались, і створене комуністичною партією «безрелігійне середовище», в якому заборонялось вірити в Бога, ходити до костелу та виконувати релігійні обряди, мало замінити інститут сім'ї [266, арк. 95]. На Католицьких з'їздах 1926, 1927 рр. польський єпископат закликав усіх римо-католиків об'єднатись для захисту християнської сім'ї, якій загрожували державні проекти про цивільні шлюби та розлучення. Римо-католицьку церкву хвилювало падіння моральних цінностей суспільства, що відображалось в організації владою різних публічних видовищ, на зразок розпусних танців, продажу порнографічних видань, широкій антирелігійній пропаганді в пресі і т.д. [385, арк. 22]. Церква констатувала, що тільки вчення Христа було єдиним дієвим засобом проти розпусти та більшовизму [385, арк. 23].

Радянська влада важливу роль відводила роботі серед жінок-католичок, які, на погляд владних структур, відігравали провідну роль у формуванні релігійності римо-католицьких сімей [72, арк. 5]. Через приналежність жінок до римо-католицької конфесії більшовики називали їх «культурно-відсталими фанатиками» [114, арк. 21], через яких «католицьке духовенство здійснювало сильний вплив на населення» [113, арк. 22]. Високу релігійність жінок-католичок більшовики визнавали головною причиною важкості проведення антирелігійної роботи серед них [343, арк. 18]. Намагаючись «витягнути» жінок-католичок з «клерикального впливу», більшовики невдало популяризували серед них основні комуністичні засади господарчого і культурного будівництва через ті ж більшовицькі організації, хати-читальні, сільбуди, клуби та школи [109, арк. 28].

Релігійні організації, на погляд більшовиків, прагнули підпорядкувати своєму впливові жінку, яку, за марксистським трактуванням, «Біблія вважала нижчою істотою, що не рівноправна чоловіку» [291, арк. 71]. За жінками, які активно брали участь у римо-католицьких релігійних гуртках, владою здійснювався систематичний нагляд [108, арк. 22]. Взагалі радянська влада приділяла важливу увагу боротьбі з римо-католицькими релігійними гуртками, які через свій централізований, дисциплінований та консервативний характер вважала головними осередками боротьби з більшовизмом [87, арк. 21]. Через своє підпорядкування ксьондзами, які мали значний авторитет серед віруючого населення Поділля, такі організації-гуртки комуністи вважали «ворожими» радянській владі [108, арк. 21]. Не дивно, що резолюцією про стан польроботи у Вінницькій окрузі в 1927 р. рекомендувалось посилити антирелігійну роботу проти римо-католицьких релігійних гуртків [178, арк. 14].

У результаті здійснених обстежень майже всіх подільських сіл, в яких проживали католики, більшовики спостерігали тенденцію широкого розповсюдження таких гуртків, що охоплювали різні верстви населення [107, арк. 77]. Членів римо-католицьких гуртків більшовики називали помічниками костелу [87, арк. 22] та ворожими агентами: «За неперевіреною інформацією, по всіх селах, що прилягають до костелу, існує релігійна агентура, яка в вигляді релігійних гуртків цілком знаходяться в розпорядженні ксьондза» [151, арк. 6]. Ксьондз наче був в ролі співробітника НКВС, якому вищезгадана «законспірована агентура», доносила про всі випадки негативного ставлення до нього. Всім райвиконкомам Поділля наказувалось надсилати списки членів римо-католицьких гуртків до окрліквідкому з зазначенням їх імен, віку, соціального та майнового стану [389, с. 97-98].

На Поділлі в 1920-х рр. найпоширенішими були гуртки «Живого Розарію» (Ружанця), «Шкаплежне» (Шкаплежи), «Терціаріїв» або «Терціярців» (Терціяжи), «Францисканців» та ін. [454, с. 29]. Їхнє існування, а також кількісне збільшення більшовики пояснювали тим, що «католицьке населення, беручи участь в цих гуртках, так і не усвідомило природи радянської влади» [297, арк. 68].

Розарій, або Вервиця (лат. *rosarium*) – традиційні католицькі чотки, а також молитва, що читається за цими чотками; в перекладі з латинської означає «сад з троянд». «Живий Розарій» – це спільноти осіб, котрі кожного дня молилися на розарії. Спільноти поділялись на менші групи – «розарієві кола» по 20 осіб. Кожен з членів спільноти відмовляв кожного дня принаймні одну таємницю Розарію. Таким чином, протягом дня відмовлявся цілий Розарій. Живий Розарій своєю молитвою і духовими пожертвами підтримував потреби цілої Церкви. Розу очолював старший (зелятор або зеляторка), відповідальний за зміну таємниць, комплектність групи, а також за те, щоб ціле коло систематично відмовляло весь Розарій. В умовах таємного існування гуртків зелятор був своєрідним зв'язком між ксьондзом та віруючими. Члени «розарієвих» спільнот мали свої обов'язки: щоденно читати одну таємницю Розарію; брати участь у щомісячній зміні розарієвих таємниць; регулярно приступати до святих таїнств (сповіді, причастя); вшановувати Матір Божу; ставати на захист віри та Церкви [454, с. 29-30].

Віруючих, які молилися «коронку до матері Божої», більшовики називали «людьми, охопленими релігійним фанатизмом» [82, арк. 121].

Майже при кожному костелі Поділля був свій релігійний гурток. Наприклад, у Кам'янецькій окрузі були релігійні гуртки в селах Зеленче, Гута-Горчичанська. В Солобківцях, Меліївцях, Підлип'ї, Лошківцях та Мукаровому були релігійні гуртки «Братство Розарія». У Віньковецькому районі нараховувалось 6 релігійних гуртків «Розарія» і «Шкаплежне». У Довжоцькому районі був кармелітський гурток. В Миньковецькому районі с. Катеринівка, Купинському районі, а саме в с. Леваді також існували католицькі релігійні гуртки [82, арк. 106]. В с. Олешківцях нараховувалось 19 гуртків «Розарія» чисельністю в 285 осіб та гурток «Терціаріїв», в якому перебувало 69 осіб [358, арк. 42]. В Фельштинському костелі члени релігійного гуртка (45 осіб) щодня збирались «за закритими дверима», що явно непокоїло владу [358, арк. 43]. У с. Михайлівка та Андріївка були гуртки «Розарія» та «Шкаплежне» [342, арк. 48]. Члени цих гуртків часто влаштовували загальні зібрання, тому владою наказувалось надсилати про їх членів детальні відомості – імена, вік,

соціальний та майновий стан [255, арк. 92]. У м. Городку налічувалось 10 дитячих релігійних гуртків, які очолювали монашки (сестри) [87, арк. 21]. В Могилівській окрузі існували гуртки «Розарія», «Шкаплежне» та «Святого Франциска» [137, арк. 28]. Їх місцева влада охарактеризувала як розсадник контрреволюційної діяльності і відносно них наказувала: «ігнорувати їх на кожному кроці, не вступати з ними ні в які офіційні зносини і взагалі, старатись не мати з ними жодних справ, а через відповідні органи влади на селі стежити за їх діяльністю» [275, арк. 146]. Найбільше владу дратував той факт, що ці гуртки, які були майже в кожному селі, не реєструвались у відповідних органах влади [108, арк. 22]. Їх дратували «францисканці» лише через те, що вони «носили пасок св. Франциска» [82, арк. 121]. Статути «Святого Франциска» та «Терціаріїв» не влаштовували більшовиків через передбачений у них при прийомі в гурток річний термін випробування. Частина 8-ма, 8-го пункту цього статуту не дозволяла «заносити в свій дім» книги і газети, що порушували моральність віруючих [108, арк. 22]. Римо-католицькі релігійні гуртки вважались своєрідною формою релігійної діяльності духовенства. З цього приводу зазначалось наступне: «Якщо до цього часу римо-католицькі гуртки були гніздом для контрреволюційних елементів, то сьогодні ми спостерігаємо в їх роботі дещо нове. В ситуації стихійного падіння релігійного руху римо-католицьке духовенство внесло в роботу релігійних гуртків нові організаційні елементи» [341, арк. 17 зв.]. Владу дратував факт існування оркестру в місцевому гуртку с. Майдан та навчання місцевим ксьондзом гри на органі [70, арк. 13]. В інших римо-католицьких гуртках навіть викладались хоровий спів, танці та гімнастика [26, арк. 304 зв.]. У своїх звітах радянська влада детально описувала діяльність римо-католицьких гуртків, хоча здійснювала це не компетентно, з планомірним наміром дискредитувати такі гуртки [82, арк. 121].

Таким чином, на Поділлі ідеологія комунізму була спрямована не просто на знищення релігії, а на її підміну. Така ідеологія створила власну версію створення світу та походження християнства. В основу цієї ідеології лягла не наукова теорія, а «своєрідне віровчення» зі своїми догматами і заповідями. Святим письмом була не Біблія, а твори класиків марксизму-ленінізму. Римо-католицькі свята та

обряди, які були свідченням духовності та приналежності віруючих до даної конфесії, стали головним об'єктом антирелігійної пропаганди, що здійснювалась з метою впровадження «нової» революційної альтернативи. Так, комуністична «релігія» запровадила свої «святі» образи, догмати, обряди і церемонії. Комуністи в культовому стилі оформляли свої «храми» – будинки культури, клуби з портретами свого «спасителя» Леніна. Політика монопольного контролю Комуністичною партією релігійного середовища віруючих не передбачала існування навіть інституту католицької сім'ї, в якій батьки оголошувались головними вихователями майбутнього покоління. Релігійні гуртки, в яких пріоритетне значення надавалось духовним практиками, оголошувались чи не найнебезпечнішою загрозою радянській владі, через їх організований католицьким духовенством характер. Незважаючи на нелюдську релігійну політику владних структур у 20-х рр. XX ст., що здійснювалась з метою знищення релігійного мікросередовища, духовенство та віруючі не просто не зрадили догматів Римо-католицької церкви, а навпаки, загартувались до майбутніх випробувань своєї віри.

Висновки до розділу

Здійснене дослідження фактичного матеріалу в третьому розділі дисертаційного дослідження штовхає до формування наступного аргументованого висновку. Релігійна політика радянської влади відносно Римо-католицької церкви не передбачала надання їй цілковитої духовної свободи в релігійно-церковному просторі. У зв'язку з польським національним аспектом дана конфесія була «ворогом» для атеїстично-налаштованих більшовиків, які фактично й розвинули імперську ідею нейтралізації впливу римо-католицизму на підконтрольних владі землях. Обіцянки свободи віросповідання та недопущення подальших утисків за релігійні погляди забезпечили симпатію віруючих до нових реформістських ідей більшовиків. Та після утвердження комуністичної диктатури «войовничі атеїсти» одразу відмовились від тієї частини теоретичних основ своєї релігійної політики, що не допускала застосування агресивних методів щодо Римо-католицької

церкви. За допомогою антирелігійної пропаганди в 20-х рр. ХХ ст. радянська влада намагалась остаточно подолати вплив Римо-католицької церкви, оскільки за період воєнного комунізму досягнути очікуваних результатів їй не вдалося. Тактика антикатолицької пропаганди на Поділлі передбачала здійснення державними органами масової агітаційної роботи, яка наголошувала на класовій суті релігії та експлуататорському характері церкви. Насаджування атеїстичних ідей, що за сприяння антикатолицької преси здійснювалось через школи, профспілки, клуби, хати-читальні, сільбуду та антирелігійні гуртки, часто призводило до невдоволення віруючих. Замість зменшення рівня релігійності населення влада отримала зворотний результат. Віруючі активно відвідували літургії, святкували свята, приймали таїнства хрещення, шлюбу та причастя, брали участь у релігійних гуртках. Влада здійснювала наполегливу боротьбу римо-католицькою церковною обрядовістю з метою запровадження нової революційно-атеїстичної альтернативи. Навіть за сприяння Спілки безвірників досягти відчутних зрушень методами суто антикатолицької пропаганди більшовикам відверто не вдалося. Крім кадрового дефіциту, влада стикнулася з багатьма іншими внутрішньопартійними проблемами, що сприяли кризі всієї державної антикатолицької роботи наприкінці 20-х рр. ХХ ст. та переходу до більш репресивних методів боротьби з Римо-католицькою церквою.

РОЗДІЛ 4

ЗАСОБИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТИСКУ НА ВІРУЮЧИХ РИМО-КАТОЛИКІВ ПОДІЛЛЯ В 1920-Х РР.

4.1. Становище римо-католицьких громад в умовах радянської реєстраційної кампанії

У 1920-х рр. основу Римо-католицької церкви склали її релігійні громади, які існували в сумних реаліях радянської «лібералізаційної» релігійної політики. Вже на початку 1920-х рр. релігійна політика щодо РКЦ практично вийшла за звичайні рамки антирелігійної пропаганди, перетворившись в систему жорстких радикальних дій щодо віруючих.

Існування римо-католицьких релігійних громад залежало від процедури державної реєстрації, яка могла з найменшого приводу не дозволити існування тієї чи іншої громади. Охарактеризуємо основні аспекти процедури реєстрації римо-католицьких релігійних громад на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. та наслідки, які виникли в результаті її проведення.

В СРСР релігійні громади були позбавлені статусу юридичних осіб і діяли лише як приватні товариства та спілки. Римо-католицькі громади Поділля не були винятком. Для реалізації декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» створювались відповідні владні структури на зразок комісаріатів, комітетів, рад та комісій. Контроль над всіма проявами суспільної думки здійснювали спеціалізовані державні органи, такі як Народний комісаріат юстиції (НКЮ), Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), Державне політичне управління (ДПУ). Функції такого контролю найбільш універсально виконували адміністративні підвідділи райвиконкомів, відділи управління та адміністративні відділи губернських і окружних виконкомів рад, які, перебуваючи в безпосередній підлеглих до радянського керівництва, виконували постанови Наркомату внутрішніх справ. Для всебічного контролю над релігійним життям в Україні цим адміністративним органам і було доручено формування

реєстраційних документів, що були розгорнутими наглядовими справами щодо римо-католицьких громад [452, с. 51-52]. Державний облік релігійних громад РКЦ здійснювався з моменту встановлення в Україні радянської влади, проте їх реєстрація розпочалась лише на початку 1920-х рр. Для цього були організовані губернські та повітові ліквідаційні комісії (ліквідкоми) та підвідділи з відокремлення церкви від держави, які створювались у складі губернських і повітових відділів юстиції. З 1922 р. вони діяли в складі відділів управління [389, с. 46-47], а з 1923 р. – в складі адміністративних відділів губернських і окружних виконкомів. Реєстрацію або перереєстрацію римо-католицьких релігійних громад здійснювали центральна та губернські міжвідомчі комісії в справах неприбуткових товариств і спілок (МІКОСО), що діяли при відділах управління губвиконкомів. Після проведення адміністративної реформи в 1925 р. губернські реєстраційні органи замінювали окружні, що вели свою діяльність при адміністративних відділах окрвиконкомів [452, с. 52].

Для релігійних громад Поділля до кінця 1922 р. не існувало чітких вимог, щодо їх утворення та подальшого існування. З метою уніфікації процедури реєстрації Відділ управління Подільського губвиконкому в циркулярі №177, адресованому всім виконкомам, повідомляв, що, згідно, декретом ВУЦВК від 1 листопада 1922 р., реєстрації в МІКОСО підлягали без винятку всі релігійні громади [268, арк. 376]. Враховуючи «польський аспект» Римо-католицької церкви, її релігійні громади були окремим питанням. Згідно з пунктом «г» ст. 2-ї Положення про Відділ національних меншин НКВС, жодна релігійна громада за національною ознакою не могла бути зареєстрована без відома і висновків місцевих органів даного відділу, до завдань яких входило встановлення суворого контролю над їх функціональною діяльністю [3, арк. 15].

НКВС неодноразово вказував на важливість правильного обліку релігійних громад у роботі відділу культів. Головним завданням у діяльності відділів культів він вважав сприяння відповідним органам в регулюванні релігійного руху шляхом загального нагляду і систематичного контролю над релігійними громадами Поділля. Звісно, це можна було зробити лише за умови складання точних

статистичних даних щодо кількості римо-католицьких громад [237, арк. 125]. Джерелами обліку релігійних громад були матеріали реєстрації, які складались з чітко визначеного переліку документів, до яких входили: заява (3 примірники); статут (5 примірників); протокол загальних зборів (3 примірники); список засновників (фундаторів) (3 примірники); списки виконавчого органу (3 примірники); список служителів культу (3 примірники); список всіх членів релігійної громади (3 примірники). Даний перелік документів є традиційним для всіх реєстраційних справ [452, с. 52].

Облік релігійного руху здійснювався таким чином. Отримані від НКВС форми реєстрів релігійних громад направлялися в одному екземплярі окружним відділам культів, котрі, в свою чергу, залишали в себе по одному екземпляру кожної з двох форм. Райвиконком вносив в отримані форми реєстрів відомості про всі римо-католицькі громади на території свого району, зокрема про кількість їх членів, а потім повертав їх до окружного відділу культів. Окружний відділ культів складав список всіх релігійних громад, що знаходились на території округу, вносив в нього отримані відомості від усіх районів, робив загальні висновки по громадах і один екземпляр кожного списку відправляв у Подільський губернський відділ культів, залишивши в себе інші екземпляри. Губернський відділ культів складав список всіх існуючих на території губцентру римо-католицьких громад, вносив в нього дані з усіх округів, формуючи загально-губернський висновок щодо релігійної ситуації. Один екземпляр списків відправляв до НКВС, а інші екземпляри залишав у себе. Отримавши повну інформацію про місця дислокації католицьких релігійних громад, відділи культів в подальшому фіксували динаміку чисельності їх складу. Відомості про «чудеса і обряди» передавались до НКВС разом із кварталним звітом [237, арк. 126-126 зв.].

Умовою реєстрації римо-католицької громади була наявність 20 осіб, які підписувались «фундаторами» даної громади. З таких «двадцятки» влада створювала церковні комітети для кращого контролю над діяльністю тією чи іншою римо-католицькою громадою. Не дивно, що вже в 1923 р. більшовики

вимагали виключити з «двадцятки» віруючих, які були «фанатичними», недостатньо проінструктованими та не викликали довіри [483, с. 49].

Починаючи з середини липня 1923 р., для реєстрації необхідно було вже 50 діючих членів релігійної громади, які й подавали підписану ними заяву про реєстрацію [224, арк. 16-17 зв.]. Підписи та заява обов'язково завірялись нотаріатом або виконкомом [316, арк. 1]. Список «п'ятдесятки» релігійної громади містив: прізвище, ім'я, по батькові особи-засновника; вік; місце проживання та адресу; соціальний та майновий стан; суспільне і службове становище; час приєднання до релігійного культу та підпис [199, арк. 11]. Зареєстрованими мали бути всі особи, причетні до того чи іншого костелу, із зазначенням усіх вищезгаданих відомостей. Через недостатню кількість членів релігійна громада не могла зареєструвати свого статуту. Вона могла об'єднатись з іншою громадою і зареєструвати спільний статут [258, арк. 1]. Релігійна громада могла користуватись лише одним костелом. Так, окрадмінівділ повідомив уповноваженого Ситківецької римо-католицької релігійної громади, що вона могла користуватись тільки одним храмом, а Іллінецька громада не могла мати в своєму розпорядженні два костели – в Іллінцях і Ситківцях. Тому релігійна громада с. Ситківці, щоб користуватись костелом, мала зареєструвати свою релігійну громаду окремо від Іллінецької [314, арк. 272].

Засновником римо-католицької релігійної громади міг бути кожен, хто на момент реєстрації досяг вісімнадцятирічного віку [199, арк. 10]. Діти, що не досягли вісімнадцятирічного віку, не могли бути членами релігійних громад. Згідно зі ст. 60 інструкції НКЮ від 10 листопада 1920 р., дітей заборонялось навчати «релігійному вірознавству» в навчальних закладах, а тому вони не мали права брати участь і на всіх релігійних зібраннях, що мали на меті викладання релігії, тобто: «біблійних, місіонерських проповідних зібрань». Віруючим, молодшим 18 років, дозволялося перебувати на літургіях. З 1923 р. їм заборонялось викладати релігію навіть поза межами навчальних закладів [262, арк. 10]. Радянська влада звинувачувала батьків та членів громад, які, мовляв,

примушували своїх дітей відвідувати костел та виконувати релігійні обряди, а отже, обіцяла «захищати релігійні свободи» осіб до 18 років [316, арк. 7].

Для реєстрації засновники римо-католицької громади повинні були представити разом з оплаченою заявою та протоколом установчих зборів громади свої статuti в центр МІКОСО при НКВС у встановленому законодавчому порядку (Постанова ЦВК і РНК від 9 травня 1924 р. «Про порядок затвердження статутів і реєстрації організацій і об'єднань, що не мають цілі отримання прибутку» та Вісник ВЦВК СРСР від 1924р., №5, ст. 167) [239, арк. 169]. Релігійні громади вважались зареєстрованими тільки після повернення своїх статутів з відповідними записами про реєстрацію [268, арк. 376].

Зареєструвавши статuti, римо-католики, перед початком своєї діяльності в статусі релігійної громади, зобов'язувались повідомити про це губернський Адміністративний відділ листом, в якому вказувались місце, час відкриття, список керівників громади. З будь-якої причини Народний комісаріат внутрішніх справ на основі параграфу 10 Постанови ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. і параграфу 27 Інструкції НКВС та НКЮ «Про порядок діяльності МІКОСО» міг зупинити втілення в життя постанов Подільського губернського МІКОСО [239, арк. 169 зв.]. «Типовий статут» релігійних громад був розроблений адмінвідділом НКВС у 1923 р. для уніфікованого формування релігійними громадами своїх статутів. Згідно з протоколом №12 засідання МІКОСО від 28 серпня 1923 р., одними з перших було зареєстровано статuti римо-католицьких релігійних громад с. Маньковець Могилівської округи (справа №551), м. Печори Тульчинської округи (справа №562) [2, арк. 75-75 зв.]. У 1923 – 1924 рр. влада зареєструвала ряд громад у Вінницькій, Проскурівській та Тульчинській округах (див. додаток І). Впродовж 1924 – 1925 рр. були зареєстровані римо-католицькі громади м. Зіньків, с. Вінківці, с. Кутківці, с. Заміхов, с. Миньківці, м. Жванчик, с. Сокілець, с. Солобківці, м. Оринин, м. Китайгород, с. Збриж, с. Купин, с. Тинна, м. Смотрич, с. Черча Кам'янецької округи [369, арк. 25зв.-156 зв.].

Статут Вінницької римо-католицької релігійної громади мав таку типову структуру: 1) завдання громади; 2) склад громади; 3) кошти громади;

4) управління справами громади; 5) порядок зміни статуту громади; 6) порядок закриття громади [184, арк. 4]. За статутом, з метою об'єднання громадян римо-католицького віросповідання, релігійна громада могла: здійснювати молитовні зібрання; розпоряджатися майном, отриманим згідно з договором від місцевих органів влади; укладати угоди приватно-правового характеру, пов'язані з управлінням культовим майном; брати участь у з'їздах релігійних общин; призначати священиків для здійснення релігійних обрядів.

Зарахування до членів громади статут пропонував здійснювати відкритим голосуванням на загальному зібранні. Вибуття з громади здійснювалось за особистою заявою або спільним рішенням двох третин від загальної кількості релігійної спільноти. Списки членів громади щорічно надсилались у Відділ управління губвиконкому. Всі питання громади мали вирішуватись відкритим голосуванням на загальних зібраннях. Римо-католицька релігійна громада не мала права здійснювати релігійні обряди хрещення, похоронів та вінчань без попередньої їх реєстрації в органах радянської влади. Для здійснення загальних зібрань громади також необхідно було отримати дозвіл [184, арк. 4]. Уповноваженому релігійної громади Кам'янецького кафедрального костелу М. Германовському було дозволено 16 січня 1927 р. скликати загальні збори, на яких вирішувались питання щодо місцевого кладовища [379, арк. 6]. Яскравим прикладом є також дозвіл адмінвідділу Вороновицького райвиконкому на скликання зборів римо-католицької релігійної громади при Михайлівському костелі 23 червня 1929 р. для вирішення питання щодо перевиборів уповноваженого релігійної громади [216, арк. 74]. Молитовні зібрання статутом заборонялось здійснювати в нічний час, тобто, з 00:00 до 7:00, крім Пасхи, Різдва і Нового року. Крім власної волі, релігійна громада закривалась за розпорядженням губернських та окружних виконкомів або в результаті арешту членів релігійної громади з конфіскацією всього майна [184, арк. 4 зв.]. Згідно зі зразковим статутом релігійних громад, виданому МІКОСО при НКВС 1923 р., виконавчим органом релігійної громади ставав інститут уповноважених осіб. Про свої дії вони зобов'язувались регулярно повідомляти в місцевий виконком [258, арк. 3]. Слід

зазначити й той факт, що ці уповноважені разом з ксьондзами, монахами та монахинями згідно з п. 2 2-го розділу «Про осіб, позбавлених виборчих прав» та Постанови ВУЦВК і Раднаркому від 10 вересня 1924 р., були позбавлені виборчих прав [316, арк. 63]. Дещо пізніше інструкція ВУЦВК «Про вибори до рад в 1926 – 1927 рр.» закріпила тенденцію позбавлення виборчих прав службовців всіх релігійних культів, зокрема римо-католицьке духовенство, місіонерів і навіть органістів [111, арк. 3].

Заяви про реєстрацію і перереєстрацію статутів мали оплачуватись простим гербовим збором [239, арк. 170]. Так, наприклад, релігійна громада римо-католиків м. Красного сплатила гербовий збір у розмірі 2 крб. і канцелярський збір 5 коп. для реєстрації «типового статуту» релігійної громади [194, арк. 2]. Слід зазначити, що влада розробила особливу процедуру, за якої віруючі зобов'язувались сплачувати додаткові грошові збори. Кожна релігійна громада при реєстрації повинна була заплатити 10 крб. за оголошення про реєстрацію статуту та 18 крб. за газету [316, арк. 23]. Зустрічаються також інші дані, на зразок 1 крб. за оголошення про реєстрацію та 12 крб. за газету [316, арк. 1]. З огляду на те, що контора газети «Червоний край» була урядовим органом губвиконкому на Поділлі, то з 1925 р. за розміщення в ній оголошення про реєстрацію статутів релігійних громад, що було обов'язковим, римо-католики мали сплачувати ще 20 крб. [239, арк. 22]. Окремі адмінвідділи при здійсненні реєстрації та перереєстрації статутів релігійних громад вимагали від засновників громад не передбачені законом збори, які досягали 300-350 крб. (збір у грошових знаках 1922 р.) [239, арк. 17]. Це, безумовно, ускладнювало процес реєстрації, адже для цього були потрібні кошти. Водночас таке ускладнення сприяло більшовицькій політиці щодо зменшення інтенсивності релігійного руху на Поділлі, оскільки багато релігійних громад були незареєстровані, а отже, нелегальні.

Не менш важливе місце серед матеріалів реєстрації займав договір, який містив перелік обов'язків членів громади і був важливим документом, який регламентував діяльність римо-католицьких громад на Поділлі. Договір підписувався засновниками або іншими членами громади. Без укладення таких

договорів з органами місцевої влади віруючі не могли отримати костел в своє розпорядження. У разі відсутності бажаючих осіб взяти на договірних засадах молитовний будинок, громада його не отримувала, а виконком вивіщував відповідне оголошення на дверях костелу [242, арк. 5]. При порушенні клопотання римо-католицькою релігійною громадою про передання в їхнє користування релігійних будинків обов'язково стягувався гербовий та інші додаткові збори в такому порядку і розмірі: 1) з кожної окремої заяви 300 крб.; 2) з договору 500 крб.; 3) за видачу посвідчення про реєстрацію та за здійснення всіх необхідних записів 300 крб.; 4) канцелярського збору 10 крб. за кожен сторінку (збір у грошових знаках 1922 р.) [242, арк. 20]. Відсутність необхідних коштів в віруючих для проведення реєстрації і перереєстрації римо-католицьких громад була основною причиною, яка гальмувала цей процес. Таким чином, через відсутність грошей парафіяни не могли отримати свій костел в користування [240, арк. 112].

Костели передавались віруючим в «безкоштовне користування», але і тут зобов'язувались платити різноманітні податки. Ксьондз Я. Левинський за всю будівлю костелу у Вінниці заплатив податок у розмірі 2441 крб. (знаками 1922 р.) [259, арк. 1]. Згідно з орендним договором від 26 серпня 1922 по 26 лютого 1923 р., римо-католицька громада при костелі Капуцинів м. Вінниці за оренду молитовного будинку заплатила 137 крб. 50 коп. [184, арк. 40]. В 1924 р. у м. Кам'янці-Подільському на Тринітарський костел окрфінвідділом було накладено податок у розмірі 27 тис. крб. (зразка 1923 р.) [255, арк.1]. За грошовим звітом римо-католицької релігійної громади м. Хмільника з 1 січня 1927 по 31 грудня 1928 р. було виплачено орендну плату за молитовний будинок у розмірі 31 крб. 40 коп. [232, арк. 1]. Такі дії здійснювались більшовиками в ними ж створеному правовому полі. Згідно з Постановою ВУЦВК від 16 серпня 1922 р. «Про місцеві податки і збори» та на основі інструкції від 10 листопада 1921 р. «Про застосування законоположення про відокремлення церкви від держави» сільські костели не оподатковувались, а з міських – навпаки, стягувався податок [255, арк. 14]. Оподаткування місцевим збором костелів у містах

підтвердив Подільський губвиконком Постановою №134 [258, арк. 61]. Окружні фінансові відділи Поділля стверджували, що в податковій політиці щодо костелів вони діяли на підставі обіжника НКФ СРСР від 3 вересня 1923 р. ч.162, за яким всі храми, в тому числі й римо-католицькі, оподатковувались в розмірі 0,5 % або 1% їх вартості [255, арк. 13]. Так, оподаткування костелів в м. Кам'янці-Подільському здійснювалось в розмірі 1% їх оцінюваної вартості [255, арк. 14]. Відділ НКВС по відокремленню церкви від держави постановив, що всі церкви, в тому числі й костели, підлягали грошовому збору з будівель (обіжник НКВС 30 липня 1923 р.), який не мав перевищувати також 1% від загальної вартості костелу [316, арк. 10]. Мова йшла також про наступне: «Помешкання, призначені для служби Божої, яким релігійна громада користується, можуть бути притягнені до обкладення місцевим податком з будинків. У випадку несплати належної суми податку упродовж двох місяців після зазначеного строку губерньський відділ піднімає клопотання про розірвання договору і відібрання будинку, призначеного для користування релігійною громадою» [316, арк. 11]. Абсурдність різного роду оподаткування можна побачити в численних повідомленнях уповноваженим римо-католицьких громад про те, що їхні члени мали платити навіть за «виконання музичних та вокальних творів авторів СРСР» [188, арк. 720]. Така податкова політика більшовиків у майбутньому давала «правові підстави» закривати костели, адже вони розуміли, що віруючі – це здебільшого бідні люди, які не спроможні виплатити усі необхідні податки.

У підписці засновники громади мали показати розуміння своєї відповідальності за можливі протиправні дії. Згідно з підпискою засновників Вінницької римо-католицької релігійної громади, вони (засновники) зобов'язувались вести свою діяльність у межах затвердженого статуту і методами, що не суперечили Конституції УСРР та її законам. Члени громади мали надавати відділам управління будь-які відомості, зокрема регулярно повідомляти про склад органів управління, що займалися справами товариства, з точним зазначенням місця проживання їх членів. Уповноваженні відділів управління чи НКВС могли безперешкодно бути присутніми на всіх загальних зібраннях релігійної

організації, ознайомлюватись, а отже, контролювати будь-які справи громади, пов'язані з грошовими чи господарськими операціями [184, арк. 31]. У випадках відмови надати підписку римо-католицькі громади негайно підлягали закриттю [2, арк. 88].

Всі римо-католицькі громади зобов'язувались завести інвентарні книги [242, арк. 11]. Подільський губліквідком по відокремленню церкви від держави наказував їх заводити з метою акуратного і точного ведення релігійними громадами обліку, зданого разом з молитовними будинками майна, яке пронумеровувалось та скріплювалось підписом та печаткою ліквідкомісії [2, арк. 123]. В реєстраційних документах зберігаються детальні описи майна костелів, що здійснювались владними структурами в ході інвентаризації. Рахувалась кожна річ, починаючи від одягу і закінчуючи будівлями, що розташовувались на території костелу. Прикладом такої ретельної інвентаризації є описи костелів релігійних громад м. Гнівані [211, арк. 7-8] та м. Липовця [223, арк. 1]. Натомість, костели м. Хмільника і с. Кожухівки через те, що не занесли в опис всього майна, повинні були в зобов'язальному порядку його переробити [188, арк. 215]. Такий опис було проведено в костелі с. Кутківці Кам'янецької округи, під час якого було записано майна на загальну суму 5567 крб. [374, арк. 36]. Більшовики боялись, аби «ксьондз чи віряни нічого не сховали» від опису. Загалом по 14 районах Вінницької округи загальна вартість майна релігійних громад всіх конфесій склала 1496723 крб. 63 коп. За підрахунками автора, вартість культового майна костелів по цих районах на 1927 р. становила 78259 крб. 82 коп. (див. додаток К). Слід зазначити, що Римо-католицька церква в порівнянні з іншими конфесіями була найбільш «аскетичною», про що свідчать вищезгадані описи храмового майна. Наприклад, вартість культового майна Вінницького римо-католицького костелу склала 3746 крб. 34 коп. (вартість майна православного храму – 5872 крб. 26 коп., іудейського храму – 6604 крб. 20 коп.), Жмеринського костелу – 2555 крб. 71 коп. (вартість майна православного храму 14186 крб. 71 коп., іудейського храму – 4840 крб. 15 коп.) і т.д. [208, арк. 16]. Логічно, що радянська влада складала ці описи з метою визначення приблизної вартості храмового майна для його

подальшої реквізиції. В 1927-1928 рр. у Подільській губернії спостерігалися масові крадіжки речей з костелів. Оскільки римо-католицькі громади згідно з договором, який укладався при реєстрації, мали зберігати все костельне майно, то відповідати за його зникнення мали ж вони самі. Радянській владі були вигідні такі злочинні дії, адже обкрадена громада в грошовому еквіваленті мала компенсувати державі все майно, яке вона «недогледіла» [321, арк. 228]. Наведемо кілька прикладів. У 1928 р. в костелі м. Тульчина пропали культові речі на суму 467 крб. Відповідальними за зникнення цього майна були члени «п'ятидесятки», що в 1922 р. уклали з радянською владою договір про користування костелом та його майном. Тульчинський окрадмінвідділ викликав 5 осіб на допит і зобов'язав римо-католицьку громаду «поповнити речі, що зникли». Речі вжитку віряни відновлювали в натурі, а речі невжитку – грошима по оцінці, яка була здійснена в ході інвентаризації [321, арк. 228]. Аналогічна ситуація повторилась в Бершадському костелі, в якому були вкрадені культові речі. Першочерговим завданням, що постало перед владними структурами, був не пошук злочинців, а визначення речей, що зникли, та їх вартість [321, арк. 604].

Не менш важливими серед матеріалів реєстрації були піврічні фінансові звіти, які подавались релігійною громадою на вимогу адміністративних органів. Більшовики вбачали в костелах та інших храмах джерело прибутку для їх священиків і часто для глузування вживали вислів К. Маркса: «Духовенство скоріше відмовиться від 9 з 10 своїх догматів, основних положень віри, ніж від 1 з 10 своїх прибутків» [167, арк. 6]. На вимогу влади звіти формувались у вигляді таблиці з прибутками і витратами. В прибутках зазначались суми добровільних пожертвувань та тарілкових зборів. Наказом Гайсинського повітового виконавчого комітету по відділу управління від 2 грудня 1922 р. віруючим дозволялося добровільно приносити на релігійні потреби ті чи інші пожертвування, але здійснювати будь-які організаційні збори категорично заборонялось [2, арк. 119]. При здійсненні будь-яких зборів членів релігійних громад та духовенство наказувалось затримувати [2, арк. 124]. Голови сільрад Поділля «добросовісно» виконували ці вказівки – забороняли збирати добровільні

пожертвування на утримання костелу та часто вдавались до арештів священиків безпосередньо під час офірувань парафіян [378, арк. 18]. Згідно з п. 1 типового статуту релігійних громад (бюлетень НКВС-2 від 9 липня 1923 р.), окремим членам громади або їх уповноваженим дозволялось збирати добровільні «офірування» на покриття витрат, пов'язаних з володінням костелом. Таких пожертвувань, що робились під час костельних служб, не вистачало для покриття усіх витрат, тому члени громади просили надати їм право здійснювати добровільні пожертвування на потреби костелу [216, арк. 9]. Такі добровільні пожертвування віруючих циркуляр НКВС №75 1924 р. розглядав як прояв майнової нерівності – переважаюче становище багатих перед бідними, які не в змозі були здійснити пожертвування. За інструкцією НКВС римо-католицькі релігійні громади всередині храмів під час служб могли збирати пожертвування на храм, але вони мали обов'язково фіксуватись у звітах по утриманні молитовних будинків [258, арк. 61]. Що ж до звітних витрат, то в них фіксувались суми за освітлення (електрика, свічки, керосин), ремонтні роботи, утримання костельної служби (музика, спів), різноманітні витрати (прання, канцелярія), прибирання, олія, вино, пригощання людей на свята), державні податки, зокрема оплата за оренду земельної ділянки. Так, в одній зі справ прибуток релігійної громади м. Пикова за 1927 р. склав 437крб. 67 коп., а витрати – 257 крб. 21 коп. [225, арк. 70 зв.]. Дохід релігійної громади м. Браїлова склав 1479 крб. 55 коп., а витрати 1474 крб. 95 коп. [218, арк. 46]. Збір даної інформації здійснювався з метою контролю над використанням молитовних будинків громадою, та речами, що знаходились в них, відповідно до складених договорів.

Релігійні громади зобов'язувались застраховувати храми та їхнє майно. Наявність страхового полісу була невід'ємною умовою існування того чи іншого костелу [242, арк. 22]. Втім, за відомостями НКВС, не всі релігійні громади виконували договірні зобов'язання, головним чином зі страхування костельних приміщень та майна [242, арк. 31].

У ході проведення кампанії з реєстрації римо-католицьких громад окружні ліквідкоми Поділля в 1923 р. планували наступне: перевірити всі існуючі релігійні

громади на наявність необхідних реєстраційних документів; закінчити передання костелів віруючим на договірних засадах; зобов'язати релігійні громади завести інвентарні книги; розробити план з антирелігійної пропаганди; провести перевірку страхування костельних будинків; здійснити облік всіх закритих костелів [313, арк. 549]. Проте така робота велась недобросовісно. Подільський губернський ліквідком в 1923 р. неодноразово вказував на те, що звіти з діяльності окружних ліквідкомів щодо чисельності римо-католицьких громад надсилались неакуратно і з запізненням. Статистичні відомості були незрозумілі і неточні, а релігійні конфесії не розмежовувались суворо за напрямками [242, арк. 24]. Наказ №89 Могилів-Подільського окрвиконкому по Відділу управління від 17 березня 1923 р. у цілях здійснення декрету «Про відокремлення церкви від держави» в додаток до наказу №48 від 20 січня 1923 р. пропонував римо-католицьким громадам, що не уклали з ліквідкомом договорів про безоплатне користування молитовним будинком та його майном до 15 травня 1923 р., порушити самим віруючим клопотання про передання цього майна. В протилежному випадку, костели, які не укладали таких договорів у зазначений термін, підлягали негайному закриттю [250, арк. 8].

У 1924 р. по всій Україні загальна кількість зареєстрованих римо-католицьких громад склала 252 (47110 членів) [237, арк. 155-157]. Упродовж цього року кількість релігійних громад на Поділлі кардинально збільшилась. Спочатку із зареєстрованих 630 релігійних громад різних конфесій Поділля всього 32 були римо-католицькі [257, арк. 140]. Згодом у Подільській губернії зареєстрували 1373 релігійних громади всіх віросповідань. З них римо-католицьких нараховувалось 66. Безперечно, це неповні відомості, адже Гайсинська округа жодних відомостей щодо чисельності громад не надала [257, арк. 1]. Вже на кінець січня 1924 р. на Поділлі нараховувалось 1564 релігійних громади різних конфесій [315, арк. 21]. За Римо-католицькою церквою в цей час було зареєстровано 69 громад: у Вінницькій окрузі – 8, Кам'янецькій – 23, Тульчинській – 9, Гайсинській – 3. Могилівській – 15, Проскурівській – 11 [315, арк. 25]. Причиною такої незначної кількості зареєстрованих була відсутність

повних даних, оскільки не всі райвиконкоми надіслали відомості про римо-католицькі громади, а 69 громад – це ті, які встигли подати свої анкетні дані до кінця січня 1924 р. Недостовірність статистичних даних щодо обліку чисельності римо-католиків в 1920-х рр. можна прослідкувати за постійним невдоволенням та скаргами з цього приводу Вінницького окружного адміністративного відділу. Так, він стверджував, що у всій окрузі нараховувалось принаймні 4 міста і 18 районних центрів, в кожному з яких обов'язково була римо-католицька релігійна громада. Цифри ж, які отримав Вінницький окрадмінвідділ наприкінці січня 1924 р., вказували на наявність лише 8 громад [251, арк. 23]. Ці дані не відповідали реальній картині релігійного життя на Поділлі, адже даних, які б пролили світло на це питання, було зібрано недостатньо. Згідно зі звітом Подільського губліквідкому за березень 1924 р., реєстрація статутів релігійних громад в округах Подільської губернії була завершена в Тульчинській окрузі – на 85%, Вінницькій окрузі – на 75%, Могилівській окрузі – на 70%, Кам'янецькій окрузі – на 47%, Проскурівській окрузі – на 35%, Гайсинській окрузі – лише на 20% [257, арк. 45].

Згідно з оглядом діяльності Подільського губліквідкому за квітень – травень 1924 р., на території губернії налічувалось 1958 релігійних громад всіх культів, з яких 87 були римо-католицькі [32, арк. 13]: у Вінницькій окрузі – 16 (1720 членів), Тульчинській окрузі – 10 (580 членів), Кам'янецькій окрузі – 28 (1820 членів), Гайсинській окрузі – 4 (380 членів), Могилівській окрузі – 18 (3194 членів), Проскурівській окрузі – 11 (918 членів) [237, арк. 155-157]. Зрозуміло, що зареєстрований чисельний склад цих громад (8612 осіб) не відповідав реальній чисельності римо-католиків Поділля. Про це свідчить той факт, що в кінці квітня 1924 р. у Губернському МІКОСО свої статuti зареєстрували всього 36,5% громад [32, арк. 13].

Робота ліквідкомів, що регулювали та контролювали релігійне життя Поділля, була зосереджена на точному обліку релігійних громад [32, арк. 13] та зводилась, згідно з обіжником НКВС №16 від 28 квітня 1924 р., до двох головних аспектів: 1) вивчення картини релігійної ситуації шляхом загального обліку і систематичного планового нагляду за діяльністю римо-католицьких релігійних

громад з метою їх подальшої дискредитації. 2) намагання розчленувати церкву з метою її подальшого витіснення з усіх сфер життя. Така діяльність була під пильним контролем центру [257, арк. 24].

Згідно з постановою Подільського губвиконкому ч. 134 від 17 червня 1924 р., розміщеної в газеті «Червоний край» ч. 67 від 17 червня 1924 р. термін реєстрації і перереєстрації релігійних громад закінчувався 30 липня 1924 р. Всі релігійні громади, які не встигали перейти на типовий статут і представити необхідні реєстраційні документи до 30 липня, оголошувались нелегальними, несучи відповідальність згідно з ст. 103 Кримінального Кодексу [316, арк. 44]. Так, у листопаді 1924 р. до нарсуду 3-го відділку Кам'янецької округи були надіслані справи римо-католицьких громад при Тринітарському, Домініканському та Вірменському костелах м. Кам'янця [373, арк. 28].

Римо-католицькі громади м. Вінниці та Вінницької округи повинні були реєструвати свій перехід на статут в Губернській міжвідомчій комісії. Всі римо-католицькі громади в інших округах Подільської губернії подавали прохання про реєстрацію переходу на зразковий статут до окружних адміністративних відділів при окружних виконавчих комітетах теж не пізніше зазначеного терміну [258, арк. 61].

Огляд діяльності губвідділів культів України за вересень-жовтень 1924 р. показав, що в Подільській губернії свої статuti зареєструвало 75% релігійних об'єднань [32, арк. 26 зв.]. Щодо питання існування римо-католицьких релігійних громад, то наприкінці 1924 р. було зібрано інформацію про всі костели, зокрема здійснено перевірку їх релігійного майна та укладено договори про користування костельним приміщенням і культовим майном. Було взято на облік всі римо-католицькі громади, в тому числі зроблено перепис усіх священників. Здійснено перереєстрацію релігійних громад з метою з'ясування їхнього соціального та майнового складу. Владою були зібрані відомості про склад усіх костельних комітетів римо-католицьких громад, а також складені списки усіх ксьондзів, які обслуговували римо-католицьке населення Поділля. Також у зазначений період владними структурами було зібрано всю необхідну інформацію про римо-

католицькі релігійні гуртки [255, арк. 118]. Щодо останніх більшовики не могли визначити вигідної політичної лінії. З одного боку, вони звинувачували римо-католицькі релігійні гуртки в ухилянні від реєстрації, хоча з іншого – самі ж виступали проти такої реєстрації, оскільки їх правове оформлення означало легалізацію їх діяльності [150, арк. 93]. Втім, римо-католицькі гуртки реєструвались. До прикладу, в 1926 р. римо-католицьке об'єднання «Розарія» с. Драганівки Кам'янецької округи було зареєстроване [376, арк. 28], а майна описано на 10 крб. 20 коп. [376, арк. 7]. З 1927 р. реєстрація римо-католицьких гуртків взагалі втратила загальнообов'язковий характер. Влада перестала вимагати від віруючих їх оформлювати. Реєструвались лише ті гуртки, члени яких самі з'являлись для обліку, при цьому віруючі не повинні були знати про таку відміну [376, арк. 37].

Починаючи з 1925 р., чисельність римо-католицьких громад в часі кардинально змінювалась. Станом на 1 жовтня 1925 р. в УСРР нараховувалось 249 римо-католицьких громад (82971 членів) [6, арк. 27], а наприкінці року – 317 (116324 члени) [34, арк. 83]. На 1 листопада 1926 р. в Україні було зафіксовано 277 римо-католицьких громад (140042 членів) [6, арк. 27], а 1 березня 1927 р. – 274 громади (159471 членів) [6, арк. 22]. В УСРР станом на 1 січня 1928 р. нараховувалось 292 римо-католицькі громади, в яких перебувало 168310 осіб [6, арк. 3].

Загалом станом на 31 січня 1925 року МІКОСО Поділля зареєструвало 1766 релігійних громад різних конфесій [188, арк. 347]. Римо-католицьких громад нараховувалось 90 (46806 зареєстрованих членів): у Вінницькій округі – 19 (7450 членів), Тульчинській округі – 10 (3938 членів), Кам'янецькій округі – 28 (16700 членів), Гайсинській округі – 4 (918 членів), Могилівській округі – 18 (11420 членів), Проскурівській округі – 11 (6380 членів) [237, арк. 155-157]. За окремими даними їх чисельність у Гайсинській округі применшена і складала не 4 римо-католицьких громад, а 7 [240, арк. 112]. Таким чином, чисельність зареєстрованих римо-католицьких громад на Поділлі складала відповідно 93. Можна констатувати той факт, що в період з січня 1924 р. по квітень 1925 р. кількість

римо-католицьких громад дедалі зростала (див. додаток Л). 1 квітня 1925 р. в Подільській губернії нараховувалось 106 римо-католицьких громад: у Вінницькій окрузі – 27, Тульчинській – 17, Кам'янецькій – 21, Гайсинській – 5, Могилівській – 13, Проскурівській – 23 (див. додаток М) [6, арк. 37]. Вже у 1928 р. влада офіційно вказала на існування 103 громад, в яких перебувало 60993 членів [6, арк. 5-8].

Віковий склад римо-католицьких релігійних громад по різних губерніях України був неоднаковий. Цю різницю влада пояснювала «організаційно-технічною» діяльністю церковників, які сприяли релігійності 85-ти % дорослого сільського населення. Щодо міст, то подавалась зовсім інша картина – 14-40% дорослого населення, що далеко не відповідало дійсності [36, арк. 13]. За віком у римо-католицьких громадах Поділля найбільше перебувало осіб від 18 до 26 років, а в статевому відношенні – 47% чоловіки та 53% жінки.

Подільський губернський виконком наказав встановити в «тактичних і м'яких формах» адміністративний нагляд за римо-католицькими громадами. Виконком вимагав дані про вже існуючі релігійні громади. Ліквідками почали вимагати інформацію, яка б показувала ставлення римо-католицьких громад до радянської влади і політики загалом [242, арк. 20]. Всі повітові виконкоми зобов'язувались щомісяця 6-го числа надсилати матеріал, який би відображав загальну картину релігійного життя Римо-католицької церкви на Поділлі [293, арк. 6]. Така реєстраційна політика радянської влади викликала опір віруючого населення. Були зафіксовані випадки, коли римо-католицькі релігійні громади ухилялись від реєстрації [255, арк. 120]. Більшовики почали розривати договори з римо-католицькими громадами про користування костелами, а це означало, що віруючі втрачали храм. Не дивно, що в 1924 р. збільшився відсоток скарг віруючих, які стосувалися справ саме про розірвання договорів на молитовні будинки [135, арк. 41]. Про відсутність будь-якого юридичного захисту римо-католицьких громад свідчать непоодинокі та безрезультатні звернення віруючих про порушення їхніх прав. Згідно з протоколом засідання губліквідкому від 16 травня 1924 р., римо-католицька релігійна громада с. Кривачинці подала заяву

про те, що адміністрація цукроварні в с. Війтівцях вимагала за оренду римо-католицької каплиці в с. Кривачинці, в якій віруючі постійно відправляли богослужіння, 150 пудів жита на рік. Католики просили відмінити цю вимогу. Замість того, щоб вирішити цю проблему і визнати факт порушення, губліквідком постановив з'ясувати два питання: 1) визначити чисельність цієї громади і чи існує в селі, крім каплиці, костел; 2) де мешкає ксьондз і скільки разів на рік відбуваються богослужіння [315, арк. 73]? 12 грудня 1928 р. голова Мурафської римо-католицької громади Войцех Кушпіта поскаржився уповноваженому Могилівського виконкому Івану Чабану на комсомольця Бабія, який «робив гімнастику на хресті, пошкодивши його залізною палкою» [132, арк. 24]. Незважаючи на наявність безлічі свідків, більшовики заявили віруючим, що комсомолец Бабій на хресті ніякої гімнастики не робив, а пошкодження на хресті були нанесені кілька років тому. Крім цього, віруючі вимагали повернення костельної будівлі, яка була спочатку націоналізована, а потім незаконно зайнята більшовиками під районний будинок. Громада скаржилась на те, що «над будівлею знущалися» – кидали каміння по фігурі Божої Матері, били вікна та мастили стіни. Більшовики всю провину поклали на дітей і відповіли: «помешкання, що відведене під райбуд, ніякого зв'язку з костелом не має». В результаті численних скарг віруючих комісія в складі уповноваженого від округи, голови райвиконкому, секретаря ЛКСМУ, голови районного КНС та голови районного кошторисного господарчого відділу зробила висновок, що скарга Мурафської римо-католицької громади на неправомірні дії членів комсомолу та райбуду є «видумкою та діями ворожого до радянської політпросвітницької праці польського шовіністичного руху» [132, арк. 25]. Багато проблем виникало у зв'язку з обмеженням у володінні та користуванні громадами рухомим та нерухомим майном. З повідомлення народного комісара внутрішніх справ Харкова Подільському губернатору адміністративного відділу 1924 р.: «Розглянувши заяву уповноважених Чечельницької римо-католицької громади Тульчинського округу про повернення їй у власність колись церковної, а сьогодні вже націоналізованої садиби та споруд на ній, відділ НКВС згідно з декретом

«Про відокремлення церкви від держави» пояснює: 1) Згідно зі ст.13 і 14 декрету жодна релігійна громада не має права володіти майном. Римо-католицьким громадам, до яких належать особи польської національності, що існують на підставі внутрішнього законодавства (п.7 Ризького договору від 18 березня 1921 р.), жодних виключень не надається; 2) Договору на користування колишньою садибою громада не уклала, а тому це потрібно зробити [315, арк. 45]. У 1925 р. Іллінецьку римо-католицьку громаду було звинувачено в користуванні хлівом, що знаходився за межами костельної брами. Даний хлів громада здавала в оренду «Хлібопродукту», одержуючи прибуток. З цього приводу дана ситуація пояснювалась наступним чином: «З одного боку ця релігійна громада не може користуватися ніяким майном, крім культового. З іншого – все майно, що раніше належало релігійним громадам (крім культового) націоналізовано». Окрадмінівідділ пояснив райвиконкому, що йому слід порушити клопотання перед Нарсудом про розірвання угоди між релігійною громадою та «Хлібопродуктом» і визнання права володіння цим хлівом за Міськгоспом [188, арк. 700].

З другої половини 1920-х рр. реєстрація римо-католицьких релігійних громад регулювалася циркуляром НКЮ УСРР від 28 серпня 1924 р., інструкцією НКВС і НКЮ УСРР №31 райвиконкомам від 17 лютого 1925 р., обіжником НКВС УСРР №81 від 27 травня 1925 р. та обіжником НКВС УСРР №6 від 8 січня 1925 р.

Починаючи з 1925 р., владні органи зіштовхнулися з багатьма проблемами стосовно реєстрації римо-католицьких громад. Річ у тім, що в списки релігійних громад заносились «поголовно» усі мешканці місцевості, через що пропонувалось вносити в списки осіб, котрі виявили бажання рахуватись членами релігійної громади» [188, арк. 347]. Таким чином, владі довелось переробляти раніше здійснений облік кількості релігійних громад та їхніх членів. Аналізуючи чисельність зареєстрованих римо-католицьких релігійних громад, можна констатувати, що насправді їх було набагато більше, ніж 93. Більшовики самі визнавали те, що в дійсності «зацікавлених у прийнятті участі в церковному житті» було набагато більше, ніж зареєстровано [251, арк. 65]. Подільський

губернський ліквідком постійно скаржився на неуважне зіставлення статистичних даних про чисельність римо-католицьких релігійних громад у губернії, зокрема в Проскурівській окрузі [254, арк. 15]. Вагомим недоліком в обліку римо-католицьких релігійних громад була відсутність точних відомостей про місцезнаходження релігійної громади (місто чи село, округ чи район), а також про точну кількість членів у них [237, арк. 14 зв.].

У звіті про роботу Відділу культів з відокремлення церкви від держави за 1926 – 1927 рр. по Вінницькій окрузі стверджувалось, що станом на 1 квітня 1927 р. на обліку перебувало 612 службовців культу та 488 релігійних громад і груп. Укладення договорів про користування молитовними будинками закінчено остаточно лише по 5-ти районах [208, арк. 8]. Згідно з планом перереєстраційної кампанії на 3-й квартал 1927 р., все ще перебачалось: закінчити укладення договорів про користування молитовними будинками в решті районах Вінницької округи; вжити відповідних заходів щодо райвиконкомів, які до цього часу не надіслали копії договорів про користування релігійними громадами молитовними будинками та описи культового майна, що знаходились в них; завести згідно з новими вимогами книги обліку релігійних громад та службовців культів; скласти порайонні дислокаційні відомості щодо обліку релігійних громад; провести поконфесійну перевірку існуючих релігійних громад [208, арк. 7].

Згідно зі звітом Вінницького відділу культів на 1927 р., облік римо-католицьких релігійних громад було майже завершено.

У всіх округах Подільської губернії на місцях директиви про перереєстрацію віруючих духовенство сприймало з «шаленим опором». Зі звіту про стан відділу культів та чужоземних справ Тульчинського окрадмініввідділу за 1928 – 1929 рр. цей опір проявлявся в наступному: «Службовці культу почали провокаційно агітувати, мовляв, віруючі, записуйтеся до списків, бо радянська влада хоче відібрати молитовні будинки для своїх комуністичних потреб» [317, арк. 5].

Розглядаючи питання «юридичного» оформлення римо-католицьких громад, можна констатувати, що, незважаючи на дуже короткий термін, даний для

їх перереєстрації, кількість віруючих у 1929 р., безперечно, зросла. Водночас активний розвиток релігійного життя в 1920-х рр. призвів до паралельно-поширеного владного тиску на римо-католицькі релігійні громади, тобто, одночасно з реєстрацією здійснювалась й ліквідація окремих релігійних об'єднань. Ще в 1921 р. на Поділлі були ліквідовані всі можливі благодійні та просвітицькі організації, зокрема, в Кам'янецькому [241, арк. 5], Брацлавському та Ямпільському [248, арк. 7] повітах місцеві органи влади зазначали про їх відсутність. Храми, які були зайняті радянськими установами, були закриті і не функціонували [244, арк. 8]. Згідно з циркуляром НКЮ 1922 р. на Поділлі були закриті всі храми при навчальних закладах, тюрмах, казармах та лікарнях. На чисельні прохання віруючих відкрити ці храми НКЮ наказував відповідати категоричною відмовою [252, арк. 55]. Всі храми, що закривались, за рахунок місцевих бюджетів нарпросвіт, культорганів профспілок і культорганів кооперацій, обладнували та пристосовували до громадських потреб: «У зв'язку з тим, що закриття молитовних будинків з метою відведення їх під культурні установи набуває масового характеру, дані будівлі включаються в державну схему планового розгортання нових культурних установ» [121, арк. 27]. На місцях сільради діяли дуже жорстко, «намагаючись закривати і перетворювати храми за призначенням негайно», наприклад, під зерносковище [277, арк. 16].

Впродовж 1920-х рр. під такі «потреби» було передано чимало костельних приміщень. У 1923 р. у Гайсині було закрито римо-католицьку каплицю і відведено під музей та бібліотеку. Громада й надалі відвідувала цю каплицю, проте Гайсинський окружком по цій справі (№645) вимагав: «Прошу повідомити про вчинені заходи щодо відправлення служб у приміщенні музею (католицькій каплиці), оскільки це суперечить сумісництву бібліотеки і музею з костелом» [313, арк. 152]. Цього ж року в повідомленні місцевих органів Гайсинщини окружному виконкому зазначалось: «Доповідається, що від релігійних громад відібрано колишні церковні споруди, а земля передана школам» [313, арк. 176]. З виписки робітничої трійки президії окрвиконкому спостерігаємо процес закриття Дашівської римо-католицької каплиці вже у 1923 р. В заяві голови окрпартвідділу

Народної освіти стверджувалось, що в одному з приміщень «нетрудового господарства» відбувалось відправлення релігійних служб всупереч постанові президії окрвиконкому під влаштування на місці каплиці «містечка дитячого будинку». У зв'язку з тим, що за постановою трійки католицька каплиця «не була предметом суспільного користування і як такої нагальної релігійної потреби в населення не було», то в цій каплиці не можна було допускати відправлення релігійних служб. Більше того, приміщення каплиці підлягало очистці і виселенню всіх осіб, причетних до нього. Каплиця закривалась згідно з постановою Гайсинського окрліквідкому від 7 червня 1923 р. [2, арк. 87], а всім «зацікавленим особам» наказувалось прибрати з неї всі предмети, необхідні для богослужіння. Коли ж прибула комісія для здійснення цих заходів, то ніхто з релігійної громади не з'явився, щоб їй сприяти, а «сторожиха» навідріз відмовилася брати в ній участь. Віруючим було запропоновано здати ключі від каплиці для виселення, але вони відмовились це робити, стверджуючи, що дочекаються відповіді з Москви. Зрештою, замок зламали, провели інвентаризацію майна і закрили каплицю [313, арк. 407]. Згідно з протоколом засідання губліквідкому від 13 червня 1924 р., римо-католицьку каплицю в Теплику на Гайсинщині, яка нібито пустувала, і не мала законно зареєстрованої громади, закривали і передавали в розпорядження райвиконкому [315, арк. 99 зв.]. Зазвичай про закриття костелу чи каплиці на загальних зборах села виносилась відповідна постанова. Більшовики діяли вкрай радикально: забирали в уповноваженого ключі від храму, ламали хрести, знімали ікони. Невдоволених віруючих комуністи розганяли палицями, хоча траплялись випадки, коли люди збирались разом і не давали закрити храм та вивезти з нього майно, оточивши його [317, арк. 1-2]. Осіб, що висловлювали своє невдоволення з цього приводу, наказувалось притягувати до суду [252, арк. 55].

У 1924 р. по всій Подільській губернії всім виконкомам були передані інструкції про порядок закриття храмів [309, арк. 83-84]. Згідно з циркуляром НКВС «Про порядок закриття храмів і молитовних будинків всіх культів» від 14 серпня 1924 р., адресованого всім губернським виконкомам, закриття костелу

було можливе за кількох умов: недостатня кількість віруючих, які могли б взяти в користування на договірних засадах певний костел; нагальна потреба використати костел під санітарно-медичні, культурно-просвітницькі чи інші установи; постанова з «центру» про закриття костелу [294, арк. 143]. Не менш поширеною підставою закриття костелу було закінчення строку оренди [317, арк. 9].

У 1925 р. римо-католицьку каплицю в с. Черепашинцях, яка нібито не використовувалась віруючими і руйнувалась, влада наказувала закрити і піддати належному використанню [188, арк. 24]. У 1927 р. Вінницький окрпартком здійснив передачу під громадсько-культурні потреби будівель Іллінецького [117, арк. 6] та Липовецького костелів, мотивуючи це таким формулюванням: «В результаті проведеної роботи серед польських релігійних громад останні відмовляються від цього костелу» [117, арк. 9]. В 1929 р. Могилів-Подільський окрвиконком вимагав від окрадмінвідділу подати відомості про кількість костелів, закритих на території округи [276, арк. 101]. Згідно з отриманими даними, раніше закритий монастир в м. Бар був у розпорядженні наросвіти, земвідділу та районного адмінвідділу, а в с. Сокіл Чернівецького району приміщення костелу було віддано під хату-читальню [276, арк. 100]. Відповідно до постанови ВУЦВК від 20 липня 1929 р. «Про невиконання окрвиконкомами директив уряду щодо закриття молитовних будинків» у 1929 р. у багатьох районах Поділля фіксувались випадки грубого порушення законності, а саме безпідставного застосування адміністративних заходів боротьби з релігійними культами з боку органів місцевої влади. Особливо негативне значення мали випадки свавільного закриття костелів без постанови ВУЦВК (як це було передбачено Адміністративним кодексом). У службових записках січня 1930 р. інспекторів відділу культів Вінницького окружного виконавчого комітету до районних відділень зазначались римо-католицькі костели, які упродовж 1920-х рр. нібито зовсім не надіслали матеріалів щодо реєстрації своїх громад, а саме: каплиця в с. Ситківцях, костели в Констянтинові, Терешполі [235, арк. 4], Вахнівці, Соболівці-Сиваківцях [235, арк. 27], Старому Пикові, Яневі [235, арк. 30], Ярошівці [235, арк. 31], Ворошилівці, Вітаво-Гнівани, Красному [235, арк. 32],

Жмеринці, Браїлові [235, арк. 36], Іллінцях [235, арк. 38]. Уповноважені цих громад згідно з Адміністративним Кодексом (п.72.) та наказом окрвиконкому №1 від 3 січня 1930 р. штрафувались, а всі костели опечатувались і закривались. Неодноразово помічались випадки насилля з боку місцевих органів влади до віруючого населення, яке виступало проти закриття костелів. Такі «ексцеси» призводили до неприємних політичних наслідків [276, арк. 107]. В результаті порушення «революційної законності» щодо закриття костелів місцевими органами влади останні мали б притягуватись до відповідальності [276, арк. 107 зв.].

Таким чином, реєстраційні документи римо-католицьких громад 20-х рр. ХХ ст. свідчать про безправне становище Римо-католицької церкви на Поділлі. Державна реєстрація римо-католицьких релігійних громад здійснювалась з метою встановлення радянською владою жорсткого контролю над церковним життям віруючих, про що свідчить практика формування наглядових справ на всі релігійні організації. Антикатолицький характер такої політики підтверджується наявністю в реєстраційних справах ґрунтового матеріалу, що містив всю потрібну інформацію про становище тієї чи іншої римо-католицької громади, а саме: імена, вік, соціальний та майновий стан членів громади, а також адреси їх місць проживання. Ці детальні відомості були зручним знаряддям радянської влади при здійсненні нею антикатолицьких заходів, а система зобов'язань, які католики змушені були виконувати (різного роду податки, угоди про оренду молитовних будинків, інвентарні описи, страхування), щоб зареєструвати і зберегти свою громаду, була жорсткою формою радянського контролю над людською суспільною свідомістю. Слід розуміти, що реєстрація римо-католицьких громад передбачала реєстрацію лише їхніх статутів як важливих джерел для подальшої антикатолицької діяльності, проте далеко не для легалізації даних релігійних об'єднань. Водночас реєстраційні документи римо-католицьких громад є невід'ємним джерелом їх соціально-економічного розвитку та місця в системі державно-церковних відносин. Вони демонструють, що на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. діяльність римо-католицьких громад зводилась, в першу чергу, до

зобов'язань віруючих, а не до їх прав на задоволення релігійних потреб. Намагання ж ліквідувати якомога більшу кількість римо-католицьких громад у період реєстраційної кампанії свідчить про дволикість та цинічність більшовицької релігійної політики щодо віруючих римо-католиків Поділля.

4.2. Репресивні заходи радянської влади щодо римо-католицького духовенства

У боротьбі з римо-католицьким духовенством як головної опори РКЦ більшовики взяли за основу загальноприйняті принципи антирелігійної пропаганди, проте в даному випадку більш конкретніші та жорсткіші. На Поділлі в 1920-х рр. «антиклерикальна» репресивна політика здійснювалась під виглядом реквізиції костельних цінностей, дискредитації та арештів католицького духовенства. Таку антирелігійну політику радянська влада вважала «адекватною» відповіддю на «ксьондзівську» релігійну пропаганду, хоча неодноразово наголошувала на її відсутність [274, арк. 190], оскільки визнавала, що через високу релігійність римо-католиків духовенству навіть не було сенсу нагадувати віруючим відвідувати костел чи виконувати релігійні обряди [73, арк. 9].

У 1920-х рр. на Поділлі релігія та церква були під тотальним контролем радянських спецслужб. Релігійними питаннями займалися органи по лінії державної безпеки (ВНК – ДПУ – ОДПУ). 7 грудня 1917 р. було утворено Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією та саботажем при РНК РРФСР (1917 – 1922 рр.). Рішенням Колегії ВНК РРФСР від 24 лютого 1918 р. в складі НК створено Секретний відділ для боротьби з ворожою антирадянською діяльністю [600, с. 85]. В результаті першого захоплення більшовиками влади на Поділлі створений Подільський губернський революційний комітет 20 березня 1919 р. утворив Подільську губернську надзвичайну комісію на чолі з Г. Біллером [394, с. 22]. У березні-квітні 1919 р. були створені повітові надзвичайні комісії – у Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Проскуріві, Балті і Жмеринці [396, с. 12]. З утворенням при Подільській НК Секретного відділу в червні 1919 р.

розпочалась цілеспрямована робота з припинення функціонування «непролетарських організацій» [394, с. 22]. Захопивши Поділля вдруге у 1920 р., більшовики знову оголосили всіх представників римо-католицького духовенства контрреволюціонерами. В 1921 р. у структурі ВНК було створено Секретно-оперативне управління (СОУ). Справами духовенства займалось 6-те відділення СОУ ВНК. 6 лютого 1922 р. ВЦВК ліквідував ВНК, а її функції передав до НКВС РРФСР. При Наркоматі внутрішніх справ було засновано Державне політичне управління (ДПУ) (1922 – 1923 рр.), у складі якого було збережено Секретний відділ СОУ [600, с. 85]. 13 вересня 1922 р. розпочала свою діяльність Подільська губернська надзвичайна трійка, завданням якої стало очищення губернії від контрреволюції [396, с. 10]. В Літинському, Летичівському, Проскурівському, Кам'янець-Подільському, Новоушицькому та Жмеринському повітах з 16 вересня 1922 р. діяла оперативна трійка в складі представників ДПУ, військового керівництва та партійних комітетів [396, с. 19]. Постановою ВЦВК від 15 листопада 1923 р. ДПУ НКВС РРФСР було перетворено на ОДПУ (1923 – 1934 рр.) при РНК СРСР як вже окремий від НКВС державний орган. У структурі ОДПУ було збережено й 6-те відділення Секретного відділу СОУ, яке продовжило займатись релігійними питаннями [600, с. 86]. В 1920-х рр. важливою тенденцією було підвищення ролі ВНК-ДПУ в інформуванні партійних органів про політичні настрої в суспільстві. Інформаційно-аналітична діяльність чекістів супроводжувалась обов'язковим обліком усіх незадоволених політикою радянської влади з таких потенційно ворожих до неї соціальних груп, як священики РКЦ [394, с. 118].

У 1922 р. партійна лінія по відношенню до релігії і церкви була побудована на основі політики вилучення церковних цінностей, яке відбувалось під гаслом збору ресурсів на допомогу жертвам голоду: «Голод, що вбиває мільйонне населення Поволжя та Півдня України, примусив робітничо-селянську владу видати декрет про вилучення дорогоцінностей з церков, монастирів, костелів та синагог» [288, арк. 14]. Декрет «Про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих» був виданий 19 лютого 1922 р. та заздалегідь планувався

здійснюватись репресивними методами. Ще у 1921 р. в телефонограмі В. Молотову В. Ленін вимагав надіслати шифровану телеграму всім губкомам про те, щоб делегати на партійний з'їзд привезли з собою детальні дані і матеріали про монастирські та церковні цінності і про хід роботи по їх вилученню. Реквізиція землі і капіталу римо-католицьких костелів, а також їхнього духовенства на Поділлі активно здійснювалась з 1921 р. Повідомляти про стан таких реквізиційних дій, зокрема про час, місце та кількість вилученого майна, Подільський губком вимагав від окружкомів губернії [242, арк. 2].

Проведенню реквізиції церковного майна передувала агітаційна кампанія серед населення, в якій брали участь всі політпрацівники. В пресі друкувався відповідний матеріал під заголовками: «Все срібло-золото для голодних», «Послідовники Христа! Врятуйте!», «Здавання церковних цінностей», «Всі засоби помираючим від голоду» і т.д. [301, арк. 150-150 зв.]. Організовувались з'їзди священників (Нова-Ушиця – 5 з'їздів за участі 180-ти представників духовенства), масові зібрання та мітинги (Гайсин) та ін. [304, арк. 7]. В м. Кам'янці 17 квітня 1922 р. було проведено лекцію «Про костельні цінності» [587, с. 14].

Мотивуючи необхідністю термінової мобілізації всіх ресурсів країни для боротьби з голодом ВУЦВК постановою «Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим» від 8 березня 1922 р. місцевим радам «пропонував» у місячний термін здійснити вилучення як переданих в користування віруючим церковних цінностей, так і не переданих ними за договором дорогоцінних предметів. З метою здійснення точного обліку та передачі органам наркомфіну вилучених цінностей у Подільській губернії створювалась комісія в складі відповідальних голів губвиконкому, губкомпомголу та губфінвідділу під керівництвом одного з членів ВУЦВК [288, арк. 5]. Згідно з наказом губкомісії з вилучення церковних цінностей від 18 квітня 1922 р., в м. Вінниці для проведення реквізиційної кампанії в костелах було створено комісію в складі голови Калінкіна і членів Ягодзинського і Радецького [299, арк. 28]. У Проскурівській окрузі кампанію по вилученню церковних цінностей конкретно в костелах очолили Григель, Леонтовський та Фомін [298, арк. 108].

Відповідно до резолюції щодо питання вилучення церковних цінностей, прийнятій на пленумі Могилів-Подільського виконкому 22 квітня 1922 р., «радянська влада не на словах, а на ділі», проголосила необхідність використання церковних цінностей на хліб для голодуючих [300, арк. 358]. На основі вищезгаданої постанови від 8 березня 1922 р. та аналогічного розпорядження Подільського губвиконкому та губкомісії з вилучення церковних цінностей від 27 квітня 1922 р. реквізиція костельного майна розпочиналась 1 травня 1922 р. і мала тривати до 10 травня 1922 р. [284, арк. 7]. Оскільки ще на початку весни 1922 р. ДПУ наказувало Подільській губернській центральній комісії вилучати майно з костелів лише після Пасхи, то фактично вилучення костельного майна розпочалось по всіх округах Подільської губернії в кінці квітня 1922 р. [303, арк. 19]. У межах Вінницького повіту було перевірено 6 костелів, але предметів, які б можна було вилучити, представники влади не знайшли [292, арк. 18]. В цьому місяці вилучення дорогоцінних предметів відбулось у Кам'янці-Подільському, Ямполі, Оратові, Китайгороді, Новій Ушиці та інших місцях Поділля [591, с. 80].

При вилученні цінностей комісія керувалась відомостями інвентарних книг, які були складені під час реєстрації релігійних громад. Безпосередньо на місці вилучення складались акти з детальним зазначенням ваги кожного предмета [284, арк. 7]. Реальні обсяги вилученого костельного майна на Поділлі встановити важко, оскільки дані, які відсилались в центр, мали вигляд загальних зведень. Згідно зі звітом Подільської губернської комісії з вилучення церковних цінностей від 30 червня 1922 р., на Поділлі було пограбовано 70 костелів (без Кам'янець-Подільського), 1048 церков, 21 монастир та 188 синагог. Вилучено сріблом – 129 пудів, 36 фунтів, 26 лот, 53 золотника, 11 доль; золотом – 1 фунт, 35 золотників 27 доль; срібними монетами – 7041 крб. 88 коп.; золотими монетами – 60 крб. [304, арк. 18]. Про вилучення костельних цінностей у Брацлавському повіті голова ліквідкому зазначав: «Усі костельні капітали і майно, зокрема срібла на суму 239 крб. 10 коп., та золотом – 10 крб., були відібрані комісією по вилученню церковних цінностей» [244, арк. 8].

Реквізиція майна в Кам'янецькій катедрі тривала з 27 квітня 1922 р. по 15 червня 1923 р. Було вилучено 2 золоті монстранції та золотий хрест з коштовним камінням вагою 6 1/3 фунта [620, с. 75]. Загалом, у травні 1922 р. з Кам'янець-Подільського кафедрального костелу було вилучено 31 предмет вагою 25 фунтів, 88 золотників; Тринітарського костелу – 8 предметів вагою 6 фунтів, 31 золотник; Вірменського – 10 предметів; Домініканського – 1 предмет вагою 1,3 кг. У Кам'янецькому повіті з Жванецького костелу вилучено 3 предмети, Зіньковецького – 38 предметів, зі Смотрицького також значну кількість срібла [587, с. 14]. Після наступної перевірки Домініканського та Тринітарського костелів було вилучено з кожного по 20 фунтів срібла. У Вірменському костелі влада вилучила 16,4 кг срібла [587, с. 16]. Після третього візиту комісії з вилучення церковних цінностей до Ямпільського костелу було вилучено рештки дорогоцінностей, знищено браму та паркан навколо храму [638, с. 64].

Про всі отримані церковні цінності та їх використання ЦК Помголу повідомляв у пресі [288, арк. 5], зокрема підкреслювалась заборона збувати вилучені цінності [303, арк. 2]. Досить часто майно, відібране в костелів та інших храмів, більшовики намагались реалізувати, у зв'язку з чим Подільський губком неодноразово наказував припинити збут церковних предметів [252, арк. 52]. З костелів вилучали не тільки дорогоцінні предмети, на зразок срібних та позолочених хрестів, чаш, підсвічників, кадил, кропильниць, дзвоників та різних обрамлень, але й лавки, килими та інші предмети [499, с. 208]. Приховання цінностей та інвентарних книг каралося позбавленням волі від одного до п'яти років або вищою мірою покарання. До осіб, що висловлювали невдоволення з приводу вилучення церковного майна, наказувалось вживати найсуворіших заходів, в тому числі аж до розстрілу на місці. На період здійснення реквізиції начальникам бойових відділень наказувалось тримати наготові необхідну озброєну силу для швидкого та рішучого придушення бунтів віруючих [284, арк. 7]. У Вінницькій окрузі було відзначено супротив римо-католицьких громад кампанії з вилучення церковних цінностей [303, арк. 12]. 18 квітня 1922 р. близько 300 віруючих римо-католиків Кам'янецького кафедрального костелу разом з

ксьондзом А. Недзельським не дали комісії з вилучення церковних цінностей ввійти в храм [587, с. 14]. В серпні цього ж року члени комісії знову з'явилися біля дверей костелу. Вже близько 600 віруючих римо-католиків чинили опір реквізиції, та після влаштованої більшовиками стрілянини змушені були розійтися [587, с. 15]. У зв'язку з такими протестами духовенства та віруючих тільки менш як за місячний термін до революційного трибуналу було притягнуто релігійних громад, церковних рад та комітетів у Гайсинському повіті – 11, Новоушицькому – 5, Вінницькому – 4 [304, арк. 7]. За всі інциденти та народні хвилювання відносно вилучення цінностей священники відповідали перед революційним трибуналом особисто [284, арк. 7]. У звинуваченні приховання костельних цінностей 3 червня 1922 р. на лаві підсудних опинився настоятель Вінницького костелу Я. Левинський, якого було засуджено до 4-х місяців важких робіт із заміною на штраф розміром 300 млн. радянських карбованців [389, с. 72-73]. В результаті показового судового процесу, що розпочався 24 серпня 1922 р. в Кам'янці-Подільському, над католицькими ксьондзами та парафіянами, які звинувачувались у приховуванні костельних цінностей та організації протестів щодо конфіскації, революційний трибунал 2 вересня 1922 р. виніс смертні вироки ксьондзам В. Дворжецькому, В. Шиманському, Р. Шишку, Ф. Любчинському та А. Недзельському. Спільними зусиллями віруючих Кам'янця-Подільського та сусідніх околиць вироки були замінені на різні терміни ув'язнення [602, с. 82]. Так, В. Дворжецького було засуджено на 5 років позбавлення волі, з яких він відсидів 14 місяців та був амністований [380, арк. 6]. В 1922 р. за супротив кампанії з вилучення костельних цінностей були також заарештовані ксьондзи Я. Лукаш (м. Бар) [618, с. 334-335], А. Ліневич (Куманівці) [303, арк. 38] та Е. Каплуновський (Жванчик) [618, с. 272].

Часто римо-католицьке духовенство клопотало замінити грошовим еквівалентом вилученні цінності, але влада такі клопотання відхиляла, оскільки не збиралась чекати на збір віруючими необхідної суми. Більше того, час її збору більшовики назвали агітацією проти кампанії з вилучення церковних цінностей [303, арк. 38].

Римо-католицька церква намагалась зробити свій внесок для допомоги голодуючим. Папа Римський Бенедикт XV організував місію під керівництвом американського єзуїта Е. Уолша, яка виділила в 1922 р. допомогу на суму близько 1 мільйона доларів [587, с. 14]. Папська місія діяла в рамках Американської адміністрації допомоги (ARA), яка 10 січня 1922 р. підписала з Україною відповідну угоду [535, с. 223]. Святіший отець Пій XI продовжив благодійницьку діяльність свого попередника, заклавши 10 березня 1922 р. всіх єпископів світу долучитись до збору пожертвувань для голодуючих [566, с. 42]. 16 травня 1923 р. в м. Вінниці відбулось зібрання уповноважених Центрального Управління допомоги дітям Поділля при секретаріаті Губнаслідголу, на якому були присутні представники «Червоного Хреста» та ін. [279, с. 37]. Відомо, що в цей час в Україні діяли й інші міжнародні благодійні організації, яким більшовики перешкоджали, прагнучи не допомогти голодуючим, а пограбувати і знищити церкву. Зокрема зазначалось: «Радянська республіка не може ліквідувати голод своїми засобами, а тому потрібна допомога громадян республіки, робітників та селян Європи та Америки. Американські хлібні королі можуть допомогти голодуючим тільки за золото. Радянська республіка не має стільки золота, щоб закупити достатню кількість хліба. Але воно є в церквах, костелах та синагогах» [288, арк. 14]. Окремі дослідники вважають, що вилучені церковні цінності були використані державою для потреб голодуючих менше ніж на 1%, а решта цінностей збагатили державу, армію та партійну номенклатуру [535, с. 237]. Порівнюючи інтенсивність реквізиційної кампанії в Росії та Україні, слід зазначити, що в останній вона здійснювалась більш проблематично, наштовхуючись на постійний опір віруючих, про що наголошували всі організації з питань вилучення церковних цінностей: «В голодуючій Росії місцеве духовенство вже давно закликає віруючих долучитись до кампанії з вилучення церковних цінностей, в першу чергу, дорогоцінних предметів, та передати їх у фонд допомоги голодуючим. В Україні таких закликів не спостерігається, проте вони повинні бути» [10, арк. 53].

Враховавши вагомий авторитет Римо-католицької церкви, що відзначився в організації її духовенством опору безжальному грабунку костелів, влада розпочала кампанію з подальшої дискредитації католицького кліру. Власне 3-тя Всеукраїнська конференція Польського бюро при комітетах КП(б)У окреслила основні завдання боротьби з римо-католицьким духовенством як основної перешкоди радянської організації польського населення Поділля [105, арк. 50], а саме: 1) дискредитація католицького кліру; 2) опублікування звернень ксьондзів, які погодились співпрацювати з більшовиками [105, арк. 235].

В цілях дискредитації Римо-католицької церкви радянська влада систематично вела проти її духовенства антирелігійну агітацію, в якій католицькі священники звинувачувались в порушенні мало не всіх декретів радянської влади [252, арк. 11], за що вони мали відповідати безпосередньо перед революційним трибуналом. Ксьондзів звинувачували в порушенні основних вимог циркуляру НКВС від 11 липня 1921 р., який не дозволяв священникам хрестити дітей, вінчати молодят та хоронити померлих [244, арк. 17]. Подільські РАЦСи заборонили католицькому духовенству здійснювати дані обряди [252, арк. 11], а священників, які їх відправляли, звинувачували у вчиненні кримінального злочину, що карався статтею 13 декрету «Про цивільний шлюб» [252, арк. 12]. Згодом, на підставі постанови Президії ВЦВК СРСР від 9 жовтня 1926 р., «чужоземні піддані та особи, що проживали на території УСРР, але приїхали із закордону, не могли користуватись правом релігійної пропаганди». Це означало, що, в першу чергу, ксьондзам Поділля, які здебільшого були поляками, заборонялось здійснювати дії, що підпадали під визначення «релігійної пропаганди», в яку більшовики включили перебування священника на службі Божій та виконання ним будь-яких релігійних обрядів. За цими ксьондзами встановлювався нагляд з метою їх недопущення до виконання релігійних обов'язків [378, арк. 15].

Циркуляром НКЮ від 31 липня 1922 р. наказувалось звільнити зі служби по народній освіті всіх осіб, що мали хоч якесь відношення до релігії, в першу чергу, це стосувалося ксьондзів. Наркомат юстиції пропонував подгуб'юсту порушувати кримінальні справи до таких осіб [252, арк. 55]. Незважаючи на законодавчо

закріплене відокремлення церкви від держави, священники не звільнялись від військової служби через релігійні переконання, адже в протилежному випадку мова йшла про дезертирство [252, арк. 47].

НКВС пильно стежив за католицькими священниками та вимагав від них регулярних відомостей. Обіжником №517 більшовики вимагали від настоятеля Домініканського костелу в м. Кам'янці-Подільському до 25 січня 1924 р. негайно надати в губліквідком відомості про кількість віруючих, які відвідували костел у будні дні, неділі, свята (Різдво, Пасха, в тому числі три святкові дні), храмове свято. Такі відомості були необхідні владі для формування статистичних даних щодо чисельності можливого «контрреволюційного елемента» [255, арк. 29], а відмова їх надати загрожувала священникам арештами.

Дискредитуючи католицьке духовенство, влада вдавалась до крайнощів, безпідставно звинувачуючи його в розпусті: «Ксьондз кидає на вулицю вагітну від нього жінку» [26, арк. 305] та насміхаючись з celibату: «Як відомо, католицьким ксьондзам женитись не можна. Вони й не женяться, але мати коханок-економок релігія їм не боронить» [426, с. 4]. Причиною збільшення кількості позашлюбних дітей влада також вважала церкву, бо, на її погляд, «це був наслідок церковних дозволів на розлучення до його здійснення в Подільських РАЦСах» [252, арк. 12]. Під дискредитацію потрапили і монахині: «В м. Купин Купинського району кліром було зібрано сестричок та розмірковувались методи відтягнення католицької молоді від сільбуду. Сестри пішли в шинок, напилися та підірвали свій авторитет» [342, арк. 85].

На чітке переконання більшовиків, саме ксьондзи були винуватцями чи не всіх головних негараздів у країні, а саме: проблем, пов'язаних з хлібозаготівлею, посівної кампанії та невдалої податкової політики [164, арк. 13]. Священиків звинувачували у використанні для своїх цілей посухи та голоду, оскільки віруючі в цей час активно відвідували літургії [104, арк. 16-17]. Прагнення отців допомогти населенню порадами по веденню господарства, постачанням агрономічної літератури розцінювалось владою як своєрідна конкуренція за рівень популярності серед населення [26, арк. 304 зв.]. Це можна простежити з

відомостей про стан польроботи по міському району Проскурівської округи від 25 вересня 1925 р.: «Селянські маси, задурманені ксьондзом, навіть не відвідують зібрань та не цікавляться громадськими питаннями, а всі без винятку відвідують костел» [35, арк. 217]. За протоколом окружної наради польробітників Кам'янецької округи, яка відбулась 22 – 26 грудня 1926 р. в м. Кам'янці, можна простежити спотворення змісту місіонерської діяльності кліру: «Праця, яку проводить ксьондз, надзвичайно впливає на населення. Коли він приїздить хоронити, то бере з собою пляшку вина і дає хворому як ліки, а коли була пожежа в районі, то він дав погорільцеві 16 карбованців, що формує думку про непотрібність НКВС і покладання своїх надій на ксьондза» [26, арк. 298 зв.]. Владу дратував навіть той факт, що за виконання релігійних обрядів ксьондзи не вимагали від віруючих грошей [70, арк. 11].

Окремі римо-католицькі громади не мали свого ксьондза, і часто священики кілька разів на місяць приїжджали в такі парафії та здійснювали богослужіння. Ксьондзів Ф. Троцького [35, арк. 217] та М. Туровського, які відвідували сусідні парафії, влада звинуватила в здійсненні проповідей на заборонені теми [273, арк. 19]. Відвідування ксьондзом домівок у Волочиському районі влада розцінювала, як антирадянську діяльність, спрямовану на посилення впливу католицького духовенства [87, арк. 9]. Таке ж звинувачення пред'явили ксьондзу А. Матушевичу з м. Дунаївці, який зробив пам'ятне фото з 32-ма парафіянами [26, арк. 298 зв.]. Усі пожертвування на храм радянська влада трактувала як вимагання ксьондзів та стежила за процесом надходження благодійних внесків: «Останнім часом ксьондзами з селян було зібрано на ремонт костелу кілька тисяч карбованців» [87, арк. 21]. Оф'яри (пожертвування) віруючих матеріально підтримували Римо-католицьку церкву, але давали привід більшовикам називати її духовенство «лицемірами та банкірами, що торгували Словом Божим» [389, с. 51]. Інструктор Польбюро Кам'янецького окрпарткому Зимній у своєму звіті про обстеження населених пунктів у Китайгородському районі від 13 жовтня по 22 жовтня 1926 р. зазначав, що в с. Пожаринцях йому вдалося поспілкуватись з селянином, в якого зупинявся ксьондз Л. Пржигодський. Селянин

охарактеризував ксьондза з хорошої сторони, але розповів зайве, зокрема про прохання ксьондза допомогти відремонтувати костел як важливіший пріоритет, ніж внесення сільгозподатку: «Радянська влада не збідніє від того, що ми не внесемо податок вчасно, а костел може розвалитись» [339, арк. 14].

Католицьке духовенство відзначалось негативно-пасивним ставленням до польських радянських шкіл та партійних і комсомольських організацій [150, арк. 91], проте влада закидала їм звинувачення в активній діяльності проти даних установ [71, арк. 19], та численних виступах за необхідність введення в школах релігії [87, арк. 21]. Заперечуючи будь-які релігійні обряди, більшовики висловлювали невдоволення з приводу відмови ксьондзів відпускати гріхи на сповіді членам комнезамів і батькам комсомольців, яким ксьондзи ставили ультиматум: «Твій син комсомолец, зроби так, щоб він кинув цю чортівську організацію і повернувся до костелу, тоді прийдеш сповідатися» [26, арк. 304 зв.]. В інформаційному звіті Лянскорунського РПК про стан релігійного руху в 1927 – 1928 рр. повідомлявся випадок про вплив ксьондза на батьків дітей, що рахувались у піонерах: «В с. Андріївка дівчинка-полячка семирічної школи вступила в юні піонери. Дізнавшись про це, Збрижський ксьондз звернувся до батьків, щоб вона залишила ватагу. Це свідчить про великий авторитет католицького ксьондза в порівнянні з православним попом». Ксьондза було вислано з прикордонної смуги, а населення пояснило це тим, що «він ксьондз, а не батюшка» [342, арк. 48].

Ксьондзів звинувачували навіть у порушенні шкільної дисципліни: «Як тільки діти почують в каплиці дзвін, то одразу з нетерпінням чекають на перерву, а дочекавшись її – біжать до ксьондза, що є причиною порушення навчального процесу» [156, арк. 19]. Таку релігійність більшовики пояснювали «солодощами», якими ксьондзи після свого приїзду заманювали дітей [26, арк. 298 зв.].

Влада намагалась створити враження про своєрідну боротьбу між римокатолицьким та православним духовенством Поділля в питанні «Чия віра більш досконала?» [426, с. 4]. Крім цього, ксьондзів звинувачували в розпалюванні українсько-польського антагонізму [101, арк. 72], про що свідчить циркулярний

лист № 20, адресований Агітпропом ЦК РКП(б) Подільському Польбюро 20 листопада 1924 р.: «Особливо звертаємо вашу увагу на діяльність ксьондзів, спрямовану на посилення національної ворожнечі серед польського та українського населення, що проявляється в боротьбі за костел та широкій агітації проти випускання «Серпа», «Молота», «Зірки Молоді» та інших комуністичних видань» [136, арк. 5].

Ксьондзи, на погляд більшовиків, були головними розповсюджувачами серед римо-католиків ідеї рівнозначності понять «католик» і «поляк». Ведення ними літургій польською мовою вважалось полонізацією українців [297, арк. 66], але, водночас, з католицьким духовенством, яке здійснювало служби українською мовою, влада закликала боротись набагато активніше [67, арк. 32]. В проведенні перевиборів національних сілрад серед польського населення 1927 р. також не обійшлося без «антирадянської діяльності ксьондзів», які, на переконливу думку більшовиків, використовували релігійність незаможного населення для забезпечення перемоги «клерикально-куркульського блоку» [17, арк. 8]. Уповноважений ЦК по перевиборах у польських селах Могилівської округи взагалі дійшов до такого висновку: «Католицький клір веде активну, витончену політику, керуючи цілими селами» [107, арк. 77]. Влада остерігалась вагомого авторитету римо-католицького духовенства серед польського населення Поділля та визнавала, що вплив ксьондза на католиків був сильнішим, ніж «вплив равина на євреїв» [161, арк. 43]. Більшовики зазначали, що в Проскурівській окрузі навіть члени КНС потрапили під вплив католицького кліру [311, арк. 193-194]. Комуністи пояснювали даний факт релігійним вченням ксьондзів, що в дусі християнського соціалізму начебто гальмувало розвиток класової самосвідомості поляків [150, арк. 91].

З усіх звинувачень, які влада пред'являла римо-католицькому духовенству, найбільшу небезпеку для їх життя становила контрреволюційна діяльність. В боротьбі з духовним кліром державні органи притримувались аморальної адміністративної ідейної лінії, що полягала в викритті антирадянської діяльності ксьондзів будь-якими фактами, які одразу публікувались у пресі [87, арк. 15] та

безпосередньо доносились у Польбюро, Подгубком та органи ДПУ [136, арк. 2]. В таких дописах вказувались як реальні, так і вигадані відомості з особистого життя та душпастирської діяльності ксьондзів [136, арк. 5], яких комуністи всіма засобами прагнули дискредитувати [114, арк. 25]. Ксьондзи не хотіли бути втягнутими в будь-які політичні інтриги, а тому вимагали залишити їх в спокої та дозволити займатись виключно духовними справами, пов'язаними з наглядом за костелами та віруючими [89, арк. 32]. За священниками, що виступали проти поширення неправдивих відомостей, наказувалось уважно стежити та інформувати партійні органи про всі випадки такого незадоволення [105, арк. 11].

Згідно з протоколом засідання президії Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У від 28 червня 1924 р., духовенство Римо-католицької церкви вважалось економічно залежним від Польщі та таким, що через підтримку ворожим урядом прагло перетворити костел у головний центр політичного та суспільного життя [30, арк. 14]. Звинувативши ксьондзів в антирадянській діяльності, зокрема в зв'язках з духовенством та політичними діячами Польщі, більшовики прагнули послабити релігійний та політичний вплив римо-католицького кліру та витіснити його з усіх сфер життя [150, арк. 92]. Прикладом такої лицемірної дискредитації був секретний циркуляр Подільського Польбюро, адресований всім окрпарткомам в січні 1925 р.: «В найближчі дні нами буде розісланий матеріал, що характеризує діяльність католицького духовенства як контрреволюційну, в зв'язку з чим необхідно буде створити відповідну суспільну думку, яка б дискредитувала дії католицького кліру в нас на Поділлі» [73, арк. 32]. Таку ж тенденцію можна простежити з секретного циркуляру Агітпропрому ЦК РКП(б) від 27 лютого 1925 р., адресованому Польбюро Могилів-Подільського окрпарткому: «Звертаємо вашу увагу на необхідність використання в антиклерикальній агітації ряд нових фактів, які б дискредитували католицьке духовенство. В першу чергу, необхідно висвітлювати шпигунську діяльність ксьондзів, його роль як агента польського уряду і польського генерального штабу» [136, арк. 2]. На засіданні Польбюро Вінницького окружного комітету КП(б)У 1 березня 1925 р. було прийнято резолюцію, яка звинувачувала подільських ксьондзів у використанні релігії як

засобу контрреволюції та шпигунства на користь Польщі [79, арк. 21]. В окремих випадках підтвердження такої шпигунської діяльності більшовики знаходили в вислові «одного ксьондза» про те, що: «Старе знамено буде розвиватись, а нове загине» [86, арк. 16].

Увага радянських спецслужб була прикута не тільки до польського католицького духовенства, але й до представників інших національних меншин, таких як німці. Факт такої антикатолицької діяльності можна простежити в резолюції Пленуму Центрального Бюро Німецької секції при ЦК КП(б)У по доповіді про релігійний рух у німецьких колоніях України в 1925 р.: «Німецьке католицьке духовенство за підтримки із закордону розпочало активну систематичну агітацію та організаційну роботу з метою послаблення комуністичного і радянського впливу в колоніях [35, арк. 186]. Активність німецького духовенства і зміцнення їх релігійних позицій в колоніях виражається в пропагуванні господарчого і суспільного бойкоту, а також в організації нелегальних релігійних гуртків і різного роду об'єднань при церквах [35, арк. 187]. ДПУ зобов'язане організувати систематичну роботу з викриття дій німецького духовенства [35, арк. 188] та вжити необхідних заходів для дискредитації окремих німецьких священиків перед населенням» [35, арк. 189].

Як вже зазначалось, дискредитаційна політика більшовиків у 1920-х рр. щодо римо-католицького духовенства здійснювалась з метою створення штучних фактів їх антирадянської та контрреволюційної діяльності. Такі факти влада могла отримати зі свідчень самих священиків, яких після арештів, фізичних тортур, погроз родичам та інших знущань примушували писати відповідні листи та заяви, відрікатись від сану й вести подальшу антирелігійну діяльність на боці радянської влади. Спецслужби прагнули ідеологічно розчленувати католицизм та замінити неконтрольованих владі священиків своїми людьми, що означало б створення аполітичної церкви [507, с. 237]. Одним з таких прикладів був лист житомирського ксьондза А. Федуковича, який найчастіше використовувала влада для дискредитації католицького духовенства на Поділлі [136, арк. 2]. 4 листопада 1923 р. А. Федуковича було заарештовано за таємні зв'язки з Польщею, але через

брак доказів по справі 24 грудня 1923 р. його відпустили. 9 травня 1924 р. А. Федукович потрапив за ґрати Житомирської в'язниці, а потім до контррозвідального відділу ДПУ [599, с. 134]. Тут під тортурами ксьондз змушений був 9 листопада 1924 р. написати листа до Папи Римського Пія XI, в якому протестував проти того, щоб польський уряд ставився до ксьондзів, які проживали в СРСР, як до своїх агентів: «Шпигуни, що зі спеціальними дорученнями польського генерального штабу з'являються в Україні, приходять до ксьондзів, вимагаючи від них секретних відомостей» [446, с. 1]. Після публікації в пресі даного матеріалу 16 листопада А. Федуковича звільнили, а 4 березня 1925 р. ксьондз вчинив самогубство [599, с. 135]. Причину самогубства більшовики пояснили нічим іншим, як переслідуванням з боку римо-католицького духовенства, яке нібито погрожувало А. Федуковичу [389, с. 102].

На Поділлі місцеві органи радянської влади в пресі створили штучну публічну підтримку цього інспірованого листа, яка була відображена через дубльовані резолюції «віруючих», присвячені невдоволенню католиків втручанням Польщі в справи Римо-католицької церкви. В газеті «Червоний край» було опубліковано «Резолюцію 130-ти» від 16 січня 1925 р., яку підписав ксьондз А. Доленга-Келюс. У цій резолюції 130 віруючих Кумановецького костелу Терешпільського району Вінницької округи за прикладом А. Федуковича виступали проти антирадянської діяльності католицького духовенства, стверджуючи натомість, що радянська влада краще за всіх боронить їх національні та економічні інтереси [431, с. 2]. В клубі імені Домбаля в м. Проскурові відбулося зібрання поляків, які в аналогічній резолюції виступали проти шпигунської та провокаційної роботи католицького духовенства, яке польська буржуазія використовувала в антирадянських цілях [238, арк. 3]. Своє глибоке обурення з цього приводу висловили нібито й парафіяни Хмільницького костелу [423, с. 4]. З резолюції, прийнятої на зібранні 27 віруючих Дем'янківської парафії, Дунаєвецького району Кам'янецької округи від 8 березня 1925 р. та опублікованої в «Червоному кордоні»: «Дізнавшись про лист ксьондза Федуковича з м. Житомир, адресованого Папі Римському, в якому католицькі

ксьондзи допомагали польському уряду в підпільній роботі проти СРСР, ми, прихожани с. Дем'янківці, разом з ксьондзом Федуковичем вимагаємо, щоб католицький костел не був підпорядкований польському урядові, а також, щоб ксьондзи займались виключно виконанням своїх релігійних обрядів і не примушувались виконувати шпигунську діяльність проти радянської влади» [83, арк. 1]. Не зважаючи на різне територіальне знаходження «невдоволених віруючих», зміст їхніх звернень був тотожним, що доводить про планомірне ініціювання владою вищезгаданих резолюцій для дискредитації Римо-католицької церкви.

Наступним випадком визнання священником факту шпигунської діяльності католицького духовенства був лист ксьондза Кам'янецької єпархії К. Нановського до папського нунція у Варшаві [59, арк. 119]. Утриманий під суворою вартою ксьондз К. Нановський у проханні до начальника подільського губвідділу ДПУ 1925 р. «просив дозволу» написати його: «Переконливо прошу не відмовляти в моєму проханні і передати за призначенням лист папському нунцію в Варшаві, який, на мою думку, не може вплинути на хід моєї справи» [49, арк. 60]. В цьому листі зазначалось, що завдяки Конституції СРСР католицьке населення разом з духовенством вперше разом з іншими національними меншинами одержало політичні права та відчуло себе вільним та економічно розкріпаченим. К. Нановський зазначав, що радянська влада мала підстави не довіряти католицькому духовенству через їх втягнення до політики в Польщі, починаючи з 1920-х рр. Обурення викликала залежність Кам'янецької єпархії, яка підпорядковувалась польському єпископу. Проте найбільшою причиною недовіри до католицького духовенства К. Нановський в листі вважав шпигунство ксьондзів [447, с. 1]. За ініціативою більшовиків 20 лютого 1925 р. були інспіровані збори поляків-членів профспілок м. Вінниці, які ухвалили резолюцію про засудження діяльності римо-католицького духовенства: «... лист ксьондза Федуковича до Папи Римського, лист ксьондза Толстого, заяви подільських ксьондзів Доленги-Келюса й Нановського доводять, що церква стала служницею й знаряддям контрреволюції. Окремі ксьондзи, спираючись на буржуазно-

сяхетську Польщу, виконують завдання агентів Польського уряду й ведуть завзяту боротьбу проти працюючих і, фактично, проти інтересів самих же віруючих. Вони виконують завдання контрреволюційного й шпигунського характеру» [431, с. 2].

У дискредитаційній кампанії більшовики намагались показати неодноразові випадки зречень священиків від духовного сану [47, арк. 70]. Колишній ксьондз костелу св. Варвари у Вітебську Хщанович виступив на польській округовій безпартійній конференції в Мінську 4 січня 1925 р. з доповіддю, в котрій він після 17 років своєї пастирської служби дійшов до висновку про шкідливість своєї роботи та про те, що костел ніс облуду народним масам [403, с. 2]. Враховуючи велику кількість римо-католиків на Поділлі, радянська влада активно використовувала Хщановича як антирелігійника [49, арк. 25]. Тільки за весняний період 1925 р. у Вінницькій окрузі влада провела 8 районних селянських конференцій на тему контрреволюційної діяльності ксьондзів [108, арк. 18], а в зв'язку з арештом комуністів-депутатів у Польському сеймі більшовики ініціювали ще й мітинги та протести проти шпигунської ролі ксьондзів. [131, арк. 31]. На всіх цих заходах більшовики використовували доповіді Хщановича.

Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК вважав за доцільне використати проскурівського ксьондза Є. Перковича, що в 1927 р. відрікся від сану, в антирелігійній пропаганді серед польського населення саме у Вінницькій окрузі [36, арк. 5]. Загалом по різних округах України було проведено друковану й усну кампанію, в якій Є. Перкович виступив близько 57 разів [150, арк. 38]. Намагаючись роздути вогнище антикатолицької пропаганди, спецслужби підпалили школу в с. Гречанах Проскурівського району через приїзд колишнього ксьондза Є. Перковича. Дана провокація була використана для закриття місцевого костелу в Гречанах [507, с. 238]. За сприяння радянській владі в антирелігійній діяльності ДПУ УСРР у листі до ВУЦВК від 14 березня 1929 р. звернулось з проханням надати Є. Перковичу виборчі та громадянські права [389, с. 197]. Вінницький ксьондз Я. Левинський висловився про Є. Перковича та інших

священиків, що пішли на співпрацю з радянською владою, як про «приречених на імена Юди з боку католицького населення» [638, с. 130].

Формально боротьба з католицьким духовенством обмежувалась лише його дискредитацією і не передбачала застосування репресивних заходів відносно нього [105, арк. 10]. Вказувалось на уникнення будь-яких зіткнень з ксьондзами та заборону використання «механічних засобів примирення», крім випадків «очевидного контрреволюційного діяння» [73, арк. 20]. Зрозуміло, що на місцях все було вкрай інакше. Вважаючи ксьондзів «нетрудовими елементами», влада виселяла їх з власних будинків. На початку 1920-х рр. генерального вікарія Кам'янець-Подільської дієцезії Я. Свідерського, який проживав у с. Віньківці, намагався виселити з власної оселі місцевий виконком. У результаті судової тяганини ксьондза не виселили. В 1921 р. губвиконком ухвалив розпорядження про виселення Кам'янецького ксьондза А. Недзельського та створення в його домівці трудової школи [638, с. 56-57]. Парафіяни Кафедрального костелу м. Кам'янця-Подільського звернулись до РНК УСРР зі скаргою на дії місцевої влади щодо виселення в січні 1922 р. ксьондза А. Недзельського з власної оселі, незважаючи навіть на ухвалу повітового суду призупинити дані адміністративні дії [389, с. 60-61]. Віруючих обурював факт виселення ксьондза на «вулицю» з костельного будинку, який, після конфіскації царатом, вони з труднощами повернули та відремонтували власним коштом [389, с. 61-62]. У відповідь на прохання парафіян не виселяти ксьондза А. Недзельського з костельного будинку ліквідаційний відділ НКЮ відповів категоричною відмовою [389, с. 65-66]. В 1924 р. після заняття більшовиками костелу під канцелярію райвиконкому настоятеля парафії с. Озаринці Могилівської округи ксьондза М. Каровця виселили до судового розпорядження, незважаючи навіть на те, що священик уклав орендний договір на будинок [315, арк. 43]. 25 квітня 1924 р. ксьондз звернувся до НКВС УСРР з проханням повернути костельний будинок, але в результаті священика вигнали із вказаної будівлі на вулицю [389, с. 88]. В 1924 р. ксьондза С. Ганського, що мешкав в м. Деражня, було притягнуто до відповідальності за опір при виселенні його з прикостельної садиби [389, с. 382]. Такі випадки фіксувались

на території всього Поділля і часто викликали масове невдоволення віруючої частини населення. В центрі навіть виникло занепокоєння свавільним самоуправством місцевих органів влади Поділля щодо католицького духовенства. Циркуляром №713 Відділ ліквідкому висловив таку позицію щодо даного питання: «Не дивлячись на неодноразові циркулярні розпорядження НКВС про необхідність дотримання при виселенні з колишніх церковних будинків віруючих та священників правил загального для всіх громадян житлового закону, на місцях, за наявними відомостями в центрі, застосовуються адміністративні виселення служителів культу, навіть і при наявності в них законно укладених і нічим не порушених ними орендних договорів на церковний будинок, без надання будь-якого приміщення. При цьому таке виселення здебільшого не має ніякої реальної цілі, оскільки ці приміщення після виселення залишаються пустими і руйнуються [316, арк. 16]. Такі дії, що спостерігаються в основному з боку райвиконкомів, не є законно-обґрунтованими та доцільними. Вони лише створюють на місцях напруження з населенням, викликаючи величезний потік скарг в центр» [316, арк. 16 зв.].

Політика місцевих органів влади щодо католицького духовенства характеризувалась не тільки вигнанням священників на вулицю. Циркуляр НКВС №78 від 1924 р. визнавав, що в Подільській губернії сільські ради притягували священників до виконання різноманітних зобов'язань: «Згідно з існуючими відомостями, багато сільрад притягують до виконання обов'язків відповідачів служителів культу, постійно ображаючи їх та погрожуючи арештами та іншими діями. Такі дії сільрад викликають зворотні дії, бо викликають до представників духовенства співчуття віруючого населення і створюють ґрунт для агітації про гоніння на віру з боку радянської влади» [316, арк. 21]. Самі ж більшовики визнавали таку політику сільрад діями, що суперечили «духу радянського законодавства» [258, арк. 63]. Агітпроп ЦК РКП(б) циркуляром від 20 листопада 1924 р. Подільському Польбюро наголошував на наступному: «Не потрібно полегшувати свою роботу занадто репресивними заходами, оскільки такі дії призводять до зворотних результатів, викликаючи до нас ненависть населення і

водночас роблячи з ксьондзів мучеників» [136, арк. 5]. Вважаючи Римокатолицьку церкву опорним пунктом контрреволюційної діяльності, комуністи розуміли, що «легка антирелігійна агітація» не могла ліквідувати авторитет даної конфесії [72, арк. 81]. Саме тому вже на початку 1920-х рр. кращим способом боротьби з ксьондзами влада вважала їх арешти [44, арк. 9], яким передували і вбивства священиків.

Одним з перших вбитих ксьондзів Поділля був М. Дзендзік, який загинув у 1919 р. [618, с. 222]. 14 березня 1919 більшовицькою бандою під час процесії навколо костелу був вбитий адміністратор парафії Черче К. Буяльський [618, с. 181-182]. У 1919 р. настоятель парафії Чорний Острів Ш. Бабарський був заарештований в м. Вінниці, а влітку 1919 р. був розстріляний на місцевому цвинтарі [618, с. 146-147]. В 1919 –1920 рр. ксьондза А. Кобця – настоятеля костелу с. Купель на Проскурівщині, червоноармійці грабували двічі, а ксьондза Топольницького з Залісся важко поранили, після чого той потрапив до шпиталю. Про такі ж зустрічі з частинами РСЧА згадували подільські ксьондзи К. Носалевський та С. Квасневський [638, с. 37].

У зв'язку з переслідуванням більшовиками католицького духовенства значна його частина була вимушена емігрувати до Польщі. Так, у 1920 р. Кам'янець-Подільську дієцезію залишили такі ксьондзи, як В. Оренд з с. Солобківці, Вюстенберг з м. Китайгорода, Я. Кухарський з с. Вербовець та Л. Манько з м. Оринина [638, с. 72]. Ксьондзів, які не покинули Поділля, влада всіма способами намагалась звинуватити в контрреволюційній діяльності та шпигунстві на користь Польщі. В 1920 р. оратівського ксьондза К. Бутинця звинуватили в приналежності до Польської організації військової (ПОВ) [599, с. 31] та кинули до Київської в'язниці, після чого доля його невідома [578, с. 98]. У 1921 р. у контрреволюційній діяльності були звинувачені проскурівський ксьондз-декан С. Квасневський та настоятель Сатанівського костелу Я. Ладиго [638, с. 63]. Крім вищезаданих судових процесів над ксьондзами, що чинили опір реквізиції костельного майна, в серпні 1922 р. органи ДПУ за таємні зв'язки з Польщею та контрабанду заарештували генерального

вікарія, заступника єпископа Кам'янець-Подільської дієцезії Я. Свідерського, який майже три місяці провів у в'язницях Гусятина, Кам'янець-Подільського та Вінниці [638, с. 70]. Ксьондз Я. Свідерський був засуджений до розстрілу, але після його включення польською делегацією до списку персонального обміну ВУЦВК скасував вирок [389, с. 70-71]. У цей же час було ув'язнено з різних причин ксьондзів: Е. Каплуновського, Я. Лукаша та О. Вежбицького [389, с. 72-73]. Лише за тримісячний період (жовтень – грудень) 1923 р. роботи Подільського губвідділу ДПУ в справі по шпигунству пройшла 61 особа, яких було заарештовано. 24 з них звинувачувались у шпигунстві на користь Польщі. Із серії розслідуваних і «ліквідованих» в цьому періоді справ, що проходили по шпигунству була справа «Тарноруда», в якій поляки та декілька ксьондзів Проскурівської округи звинувачувались у незаконній переправці емігрантів, контрабанді та зносінах з Польщею [308, арк. 4]. В 1923 р. ксьондз Я. Ладиго з Сатаніва був заарештований органами ДПУ за підозрою в шпигунстві [389, с. 406], а М. Єндрушак – за контрабанду [389, с. 390]. Чи не найбільше радянська влада здійснювала арешт настоятеля Кафедрального костелу м. Кам'яця ксьондза Ф. Любчинського, який ніколи не боявся говорити правду. В 1920 р. Ф. Любчинський був заарештований за підозрою в шпигунстві, але згодом був звільнений на прохання парафіян [385, арк. 181]. В 1921 р. Подільська губернська надзвичайна комісія притягала ксьондза Ф. Любчинського до відповідальності за контрреволюційні дії, але згодом амністувала. В серпні 1923 р. Ф. Любчинського заарештували за нелегальне викладання катехізису. Ксьондз перебував під арештом 6 тижнів та був звільнений під заставу в 500 крб., які внесли парафіяни. В 1924 р. Ф. Любчинського заарештували за те, що він підкреслював нікчемність, тимчасовість та абсурдність радянської влади, доводячи, що «віра і Бог є і будуть». Як докази були різного роду донесення, на зразок: «5 жовтня 1924 р. ксьондз Ф. Любчинський відправляв службу в м. Смотричі (замість заарештованого В. Шиманського) та говорив, що доки не було цих розбійників (більшовиків), поляки жили спокійно, а більшовики вбили віру в людях. Його проповідь викликала плач у віруючих» [385, арк. 2].

У цьому ж 1924 р. арештів ксьондзів було здійснено ще більше. Парафія Я. Свідерського (в листопаді 1922 р. вийшов на волю) знаходилась в с. Віньківці. Більшовики продовжували пильно слідкувати за ним, оскільки священник серед духовенства та віруючих користувався великим авторитетом. Радянська влада звинуватила його у веденні антирадянської агітації, але, за їх словами, «після арештів ксьондзів він перестав проявляти активність». Ксьондз-декан, настоятель парафії в м. Смотрич В. Шиманський звинувачувався в нелегальній співпраці з Польщею, під час якої священник нібито отримував контрреволюційну літературу, яку розповсюджував серед парафіян та духовенства. Додатково ксьондза звинувачували в незаконному викладанні релігії [82, арк. 122]. Ксьондз Р. Шишко – член дієцезіальної ради, що опікувався парафією в м. Зіньків та парафією в м. Смотрич (замість арештованого більшовиками ксьондза В. Шиманського) [82, арк. 121], в 1924 р. потрапив за ґрати. Ксьондза відпустили за умови його згоди стати інформатором Проскурівського окрвдділу ДПУ УСРР [389, с. 435]. В «обережній антирадянській агітації» влада звинуватила і настоятеля Домініканського костелу м. Кам'янця Я. Бредицького. Настоятеля парафії в м. Дунаївці отця А. Матушевича більшовики звинуватили в тому, що у свої проповіді священник «вкладав політичні теми, спрямовані проти радянської влади» [82, арк. 122]. Крім цього, в 1924 р. А. Матушевич був арештований за несплату страховки [383, арк. 70]. Ксьондз О. Вежбіцький – настоятель парафії Макарів-Підлісний – непокоїв владу через свій «малопомітний характер, а особливо закриті богослужіння в костелі». Крім цього, його звинувачували в агітації проти радянської школи. Настоятель Тринітарського костелу м. Кам'янця В. Дворжецький звинувачувався в ігноруванні розпоряджень радянської влади щодо даного римо-католицького костелу. Ксьондз постійно відвідував своїх парафіян, а більшовики стверджували, що він це робив з метою вчинення тиску, спрямованого проти шкіл та комсомольських організацій. Отець В. Дворжецький звинувачувався також у таємному викладанні релігії [82, арк. 122]. Вслід було заарештовано настоятеля парафії с. Збриж ксьондза М. Єндрушака, якого влада звинувачувала в антирадянській агітації під час проповідей, нелегальних зв'язках

з Польщею, незаконній переправці емігрантів, таємному викладанні релігії та контрабанді [384, арк. 43]. Намагаючись не повторюватись у своїх звинуваченнях щодо ксьондзів, більшовики відзначились «оригінальністю». Ксьондза Е. Каплуновського – настоятеля парафії в с. Велика-Струга – крім традиційної антирадянської агітації звинуватили в пияцтві, а отця Ф. Кодака взагалі звинуватили у втраті розуму [82, арк. 122]. В 1924 р. Проскурівським окрвідділом ДПУ було заарештовано ксьондза К. Нановського [336, арк. 30]. Весною 1924 р. відбувся новий окремий судовий процес над ксьондзами В. Шиманським, М. Єндрушаком та А. Матушевичем, яких звинуватили в контрабандистській діяльності: «Видно, що овечки вже не мають великого доходу й духовним отцям приходиться підробляти на стороні». Ксьондзів звинувачували в торгівлі шовковими панчохами, парфумами та іншими делікатними і цінними речами [426, с. 4]. Отця В. Шиманського співробітники ДПУ запитали: «Чи може ксьондз брехати?» – той відповів: «Для порятунку ближніх, якщо ця брехня їх захистить, то можна» [12, арк. 160 зв.].

Результатами проведеної роботи на початку 1920-х рр. щодо римо-католицького духовенства радянська влада була задоволена, хоча вважала, що, незважаючи на масові арешти, ксьондзи стали обережнішими і не припинили контрреволюційної діяльності» [82, арк. 122]. Загалом за період 1921 – 1924 рр. на території СРСР було заарештовано близько 96 ксьондзів [578, с. 98]. В 1924 р. за ґратами знаходилось 60 священиків. В 1925 р. було заарештовано ще 9. Віруючі, часто вдало, всіма силами намагались звільнити своїх настоятелів. В газеті «Червоний край» сількор М. Воркотун скаржився, що в с. Лопатинці Межирівського району весною 1925 р. віруючі збирали гроші, щоб взяти арештованого «за щось» ксьондза на поруки [424, с. 3]. Після арешту ксьондза м. Чорного-Острова (можливо, Й. Йослокаса) для його звільнення було організовано численну делегацію віруючих римо-католиків, які вимагали його звільнити [311, арк. 193-194]. 5 березня 1925 р. Подгубв'їдділом ДПУ жмеринського ксьондза К. Соколовського було заарештовано в підозрі шпигунської діяльності згідно зі ст. 66 КК УСРР [336, арк. 30]. 14 березня 1925 р.

К. Соколовського допитали. В своїй заяві начальнику контррозвідувального відділу від 29 березня та 1 квітня 1925 р. ксьондз написав: «Прошу пришвидшити мою справу. Під арештом я знаходжусь більше трьох тижнів, а допитувався лише раз. Прошу викликати мене і зняти з мого імені тавро ганьби. Я ні в чому не винен. Комусь захотілось дискредитувати мене в очах радянської влади» [329, арк. 25]. Врахувавши прохання парафіян Жмеринського та Межирівського костелів віддати їм хворого ксьондза на поруки, раніше вибраний йому запобіжний захід було відмінено та звільнено під підписку про невиїзд з м. Жмеринки до закінчення суду по дані справі [336, арк. 45]. Постановою від 14 травня 1926 р. слідчі дії у відношенні К. Соколовського припинені за недостатньою кількістю доказів. Водночас 14 травня 1926 р. перед Особливою нарадою ДПУ УСРР було порушено клопотання про адміністративне вислання К. Соколовського в одну з північних губерній СРСР терміном на 3 роки. Рішенням Особливої наради від 13 серпня 1926 р. К. Соколовського ув'язнено до концтабору терміном на 3 роки, а за що саме – вказано не було. 3 січня 1928 р. на прикордонному пункті Негоріле в порядку персонального обміну ксьондз був переданий в Польщу [329, арк. 26]. В 1925 р. на Поділлі спостерігались масові невдоволення з приводу того, що радянська влада «арештовувала більше ксьондзів, ніж православних попів». Влада ж відповіла: «Православних попів не менше арештують, ніж католицьких. Просто православних попів більше, і саме тому це не кидається так у вічі» [82, арк. 135 зв.]. Питання «Чому на інше духовенство менше звертають увагу, натомість усі насіли на ксьондзів?» місцевим органам влади поставили віруючі с. Гавришівка Вінницького району [79, арк. 22].

У другій половині 1920-х рр. кількість арештів католицького кліру значно зросла. В 1926 р. за контрреволюційну діяльність було заарештовано ксьондза А. Келуса [326, арк. 15]. Його звинуватили в керівництві шпигунською контрреволюційною організацією [326, арк. 19]. В 1926 р. було заарештовано та засуджено до 6-ти місяців примусових робіт священика с. Купель А. Кобця [389, с. 400]. 29 грудня 1926 р. ксьондзу С. Квасневському (заарештовувався в 1920 та 1924 рр.) було пред'явлено звинувачення в шпигунській діяльності на

користь Польщі [381, арк. 7], та взято підписку про невіїзд з м. Проскурова [381, арк. 8]. 12 квітня 1927 р. Проскурівський окружний відділ ДПУ знову заарештував С. Квасневського [381, арк. 21]. Його було звинувачено в проведенні антирадянської діяльності, наданні допомоги польським розвідувальним загонам в переправці окремих осіб (шпигунів) через кордон та укритті їх від місцевої влади, привласненні функцій адмінорганів міста, тобто в скоєнні злочинів, передбачених ст. 19-54-6, 19-80 та 113 КК УСРР [381, арк. 93]. Члени Проскурівської римо-католицької громади активно намагались звільнити свого ксьондза: «Просимо про звільнення настоятеля ксьондза Квасневського як людини безумовно чесної та не шкідливої для радянської влади та народу» [381, арк. 50]. Незважаючи на відсутність доказів по справі, в заключній постанові від 1 червня 1928 р. Проскурівський окрвідділ ДПУ порушив клопотання перед Особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР про застосування до С. Квасневського адміністративної висилки в один з віддалених північних районів СРСР терміном на 5 років [381, арк. 61]. Постановою прокурора Проскурівської округи від 5 червня 1928 р. кримінальна справа відносно звинувачення С. Квасневського підлягала припиненню [381, арк. 93]. В цьому ж році повторно були заарештовані В. Шиманський [389, с. 434], Я. Ладиго [389, с. 406], С. Ганський [389, с. 382], та М. Єндрущак, якого за ст. 56-24 КК УСРР та за вироком суду було заслано на 5 років в м. Саратов [389, с. 390].

14 квітня 1927 р. Кам'янець-Подільським окрвідділом ДПУ було в котрий раз заарештовано ксьондза Ф. Любчинського в звинуваченнях: 1) контрреволюційна агітація на проповідях у костелі; 2) контрреволюційна агітація серед червоноармійців; 3) керівництво підпільними польськими школами; 4) супротив при реєстрації Вірменського та Домініканського костелів м. Кам'янця-Подільського; 5) приховання костельних прибутків та метричних книг Вірменського костелу; 6) збір коштів у травні 1923 р. на організацію зустрічі польської армії, яка мала б прибути в м. Кам'янець-Подільський після відступу більшовиків; 7) видача «довідок поляка» для еміграції до Польщі [385, арк. 54]. З ціллю формування обґрунтованого затримання Ф. Любчинського показувались всі

інші його «злочини» минулого. В 1922 р. вся сім'я Любчинського була вбита «невідомою» бандою. Любчинський звинуватив в убивстві червоних козаків, які напередодні квартирували в його домі [385, арк. 182]. Ксьондза звинуватили в тому, що під час його душпастирської діяльності в м. Кам'янці-Подільському в 1923 р. під час однієї проповіді він розповів про свою сім'ю, яку вбила «банда більшовиків», і про те, що служить тільки Богу, а не радянській владі [385, арк. 1]. Постановою уповноваженого контррозвідального відділу Кам'янець-Подільського програмного відділу та окружного відділу ДПУ від 27 травня 1927 р. Ф. Любчинського звинувачували в порушенні постанови Нарком'юсту про заборону служителям культу відправляти молебні чи заупокійні молебні над «державними злочинцями», оскільки Ф. Любчинський відправив молебен за покійного ксьондза Недзельського, який також притягувався до відповідальності [385, арк. 52]. При здійсненні обшуку в помешканні ксьондза знайшли конспекти 43-х проповідей «контрреволюційного змісту», експертиза яких тривали два місяці. В ході трьох допитів йому було пред'явлено звинувачення по ст. 119 КК УСРР. На той момент він 2 місяці перебував у в'язниці і строк продовжили ще на місяць [385, арк. 54]. Пред'явлену Ф. Любчинському ст. 119 КК УСРР старої редакції було замінено на ст. 54, п.10, ч.2 КК УСРР нової редакції [385, арк. 63]. 21 серпня 1928 р. ксьондза Ф. Любчинського за скоєння злочинів, передбачених ст. 58-4, 58-7, 58-10, 59-7 КК РРФСР, було засуджено до 10 років ув'язнення на Соловках, куди священник прибув 23 вересня 1928 р.

У 1927 р. на лаві підсудних опинилися подільські ксьондзи Ч. Федорович [333, арк. 25], К. Нановський [382, арк. 2], та А. Матушевич [383, арк. 70]. З приводу гонінь священників на Поділлі в 1927 р. (місце не відоме) було проведено нараду, в якій взяли участь ксьондзи Стрончинський, Дворжецький, Туровський, Мошицький та Любенський. На нараді вирішувалось питання подальшої діяльності духовенства, грошового забезпечення вбогих ксьондзів та питання організації костельних служб [333, арк. 39].

У 1927 р. ДПУ організувало «Лист ініціативної групи римо-католицького духовенства Поділля» на адресу ВУЦВК. В умовах фізичного та психологічного

тиску ксьондзів Кам'янець-Подільської дієцезії Свідерського, Квасневського, Нановського, Ганського, Йослокаса та Кобця примусили поставити свої підписи під вітальним листом, присвяченим 10-річчю Жовтневої революції [638, с. 131]. Ксьондзів публічно примусили визнати, що репресії, які мали місце протягом 1920-х рр. з боку радянської влади відносно римо-католицького духовенства, були викликані правопорушеннями самого католицького кліру, зокрема його участю в антирадянській діяльності та організації опору кампанії з вилучення костельних цінностей [389, с. 173]. В декларації ксьондзи визнавали свою причетність до організації шпигунської діяльності на користь Польщі та Ватикану, а також у вчиненні шовіністичної роботи серед римо-католиків. Намагаючись «вмити руки», більшовики змусили священників створити думку про те, що репресії духовенства – це лиш «справедливе обурення радянської суспільності та законний опір радянської влади». Врешті-решт, висловлювався протест проти використання Польщею ксьондзів як своїх шпигунів для подальшої антирадянської роботи [389, с. 174]. Взимку 1928 р. більшовиками було проведено роз'яснення цієї декларації на території Поділля, зокрема по селах Могилівської округи – Окладному, Шершнях та містах – Бару, Мурафі, Шестаківцях [152, арк. 7]. Загалом роз'яснювання владою «Декларації ксьондзів» охопило 21 село з римо-католицьким населенням загальною кількістю 2451 особа [358, арк. 103]. Цей документ, через визнання в ньому самими ксьондзами шпигунської діяльності католицького духовенства, серед віруючого населення мав створити враження масового переходу ксьондзів на бік радянської влади [152, арк. 9], що сприяло б подальшій дискредитації Римо-католицької церкви. Про декларацію ксьондз В. Стрончинський стверджував, що ксьондзи її підписати добровільно не могли, а тому вони це зробили під сильним тиском. Про це він дізнався з листування з ксьондзом Свідерським [333, арк. 26]. Ксьондз К. Кржевицький назвав декларацію «своєрідним хабарем радянській владі», стверджуючи, що ксьондзи таємно звернулись до єпископа не надавати цьому документу серйозного значення [335, арк. 24].

У зв'язку з відмовою римо-католиків давати кошти під час проведення в Мурафському районі такого заходу як «Тиждень оборони» ксьондза В. Стрончинського було заарештовано за агітацію [273, арк. 27]. За приховання від опису окремих костельних речей у 1928 р. томашпільського ксьондза А. Павильчуса було притягнуто до кримінальної відповідальності за ст. 177 КК УСРР. Крім цього, за порушення акцизних правил, а також вироблення вина з метою збуту ксьондза було притягнуто до відповідальності ще й за ст. 130 і 131 КК УСРР [321, арк. 415]. У січні 1929 р. контррозвідувальний відділ ДПУ УСРР дав вказівки Вінницькому окрвідділу ДПУ в трьохмісячний термін зібрати компрометуючий матеріал на ксьондза Я. Левинського, зокрема увага зверталась на його зв'язки з польським консульством. Більшовики вважали Я. Левинського найнебезпечнішим ксьондзом Вінницької округи, а тому планували якомога швидше заарештувати [389, с. 196]. В березні 1929 р. А. Кобця звинувачено в організації у м. Купелі загону поляків у період «польської окупації» [387, арк. 62]. Ув'язнений ксьондз А. Кобець в проханні до начальника Проскурівського окрвідділу ДПУ 10 червня 1929 р. просив покращити умови його утримання, а саме зняти дерев'яні дошки з вікна, які не пропускали світла і тепла. Ксьондз скаржився на темряву, вологість та холод, які погіршували його стан здоров'я [389, с. 197-198]. При перевірці костельного майна Купельського костелу 25 червня 1929 р. було знайдено прапор 90x70 см з зображенням Ченстоховської Божої Матері з одного боку та білим орлом і написом «Niech żyje Polska 1917 r.». Було складено протокол, а прапор вилучено [387, арк. 3]. В листопаді 1929 р. А. Кобця звинуватили в зберіганні для антирадянських цілей «контрреволюційного польського національного прапора [387, арк. 86]. В підсумку, 24 листопада 1929 р. А. Кобця було заарештовано за звинуваченнями в шпигунській діяльності на користь Польщі, «каральній діяльності під час польської окупації», контрреволюційній агітації, передбачених ст.54-6, 54-13, 54-10 КК УСРР [387, арк. 87]. Рідний брат А. Кобця о. В. Кобець також тричі арештовувався (1921, 1927, 1929 рр.). У 1929 р. його заарештували в м. Проскурові за відмову агенту ДПУ перервати сповідь. Його було засуджено до

5 років таборів в Архангельській області [618, с. 293-294]. 27 червня 1929 р. ксьондза К. Кржевицького заарештовано за антирадянську агітацію під час проповіді, що було передбачено ст. 54-10 КК УСРР [335, арк. 21]. Тульчинським окрвідділом ДПУ 22 серпня 1929 р. було направлено клопотання до Особливої наради при колегії ДПУ УСРР про вислання К. Кржевицького з України на 3 роки [335, арк. 24]. В 1929 р. до в'язниці також потрапив священник І. Любенський, якого засудили до 5 років таборів [618, с. 328-329].

У січні 1930 р. за антирадянську агітацію були заарештовані ксьондзи А. Матушевич [383, арк. 70] та М. Туровський [332, арк. 1]. 14 березня 1930 р. згідно ст. 54-6 і 54-11 справу ксьондза В. Стрончинського направили до судової трійки з клопотанням ув'язнити священника в один з концтаборів СРСР терміном на 10 років [333, арк. 41]. Звинувачували його в польському патріотизмі, антирадянській діяльності та нелегальній переправці молоді до Польщі [333, арк. 43]. Вінницький ксьондз Я. Левинський звинувачувався в тому, що з 1920 по 1930 рр. він був членом контрреволюційної та шпигунської організації «Крессовий союз», що ставила за мету скинути радянську владу в Україні. Також його звинувачували в контрреволюційній роботі серед польського населення та передані в Польщу відомості про соціально-економічне становище України [328, арк. 35]. 27 червня 1930 р. надзвичайною сесією Верховного суду УСРР Я. Левинський за ст. 54-11, 54-3, 54-4, 54-5, 54-6, 54-10 КК УСРР був засуджений до розстрілу, але, враховуючи його поважний вік та «зізнання в своїй злочинній діяльності», вирок замінили ув'язненням строком на 10 років [328, арк. 36]. По «Справі ксьондзів» Верховний суд УСРР засудив Я. Свідерського до 10 років ув'язнення, Р. Шишка-Богуша – до 8 років позбавлення волі [389, с. 407], Я. Ладиго – 7 років [389, с. 407], М. Туровського – 10 років [618, с. 490], Ф. Чирського – 7 років [389, с. 431], А. Куровського – 5 років [618, с. 317].

Таким чином, у 1920-х репресії щодо римо-католицького духовенства набули масового характеру. В ході перевірок костелів Поділля в 1922 р. було реквізовано чимало цінностей та заарештовано священників, що активно чинили опір грабіжницькій кампанії. В подальшій антирелігійній діяльності щодо

духовного кліру більшовики використовували брудні прийоми дискредитаційної політики, яка, за допомогою вигаданих фактів «нетактовної поведінки священства», прагнула вплинути на діяльність духовенства та привернути увагу віруючого населення до радянської влади. Римо-католицьке духовенство було під постійною увагою репресивних структур, безпідставно заарештовувалось та зазнавало переслідувань за статус «польських контрреволюціонерів». Репресії щодо католицького духовенства призвели до катастрофічного зменшення їх чисельності, що унеможливило повноцінне функціонування усіх інституцій Римо-католицької церкви на Поділлі.

Висновки до розділу

Підсумовуючи аналіз засобів адміністративного тиску на Римо-католицьку церкву, відзначимо, що ленінське декретоване законодавство позбавило релігійні громади статусу юридичних осіб, поставивши їх в складні умови існування. Було здійснено націоналізацію усіх костельних будинків та їхнього майна, яке передавалось громадам у користування за відповідну плату. Також релігійні громади несли податковий тягар, який часто не був регламентований. Віруючі втрачали й можливість збирати добровільні пожертвування, які могли покрити частину необхідних для свого подальшого існування витрат, а наведені в розділі факти численного порушення прав віруючих свідчать про відсутність будь-якого юридичного захисту римо-католицьких громад. Все ж таки у 20-х рр. ХХ ст. за рахунок значної численності римо-католицьких громад позиції Римо-католицької церкви на Поділлі були відносно сильними. Зі здійсненням реєстраційної кампанії їх кількість з кожним роком зростала. Однак державний облік не відображав їх точну статистичну оцінку, оскільки здійснювався не компетентно та з грубими порушеннями власних же правил. Паралельно з реєстрацією здійснювалось і закриття окремих костелів та каплиць, і вже наприкінці 1920-х рр. заходи з цілеспрямованого обмеження функціональної здатності римо-католицьких релігійних громад остаточно перетворились у жорстку антикатолицьку кампанію,

що, зрештою, призвела до ситуації, в якій їх легальне існування було практично неможливим.

Звичайно, основний антирелігійний тиск більшовики спрямували відносно ксьондзів. Політика радянської влади щодо подільського римо-католицького духовенства в 20-х рр. ХХ ст. характеризувалась домінуванням таких «терапевтичних» форм обмеження їхньої діяльності, як: грабунок костелів, аморальна дискредитаційна кампанія та, зрештою, масові арешти, що супроводжувались показовими судовими процесами. Ксьондзів як «нетрудових елементів» одразу позбавили всіх політичних прав, примушували виконувати різні повинності і навіть виселяли з власних будинків. У 1922 р. під прикриттям необхідності допомогти голодуючим радянська влада з особливим цинізмом пограбувала костели, а ксьондзів, що протидіяли реквізиційній кампанії, одразу арештовували. В очах радянської влади костел виступав «розсадником» контрреволюційних ідей сусідньої Польщі. Духовенство звинувачувалось у шпигунській та антирадянській діяльності. З метою посилення їх планомірної дискредитації використовувалась практика залучення окремих ксьондзів та польського населення до співпраці з державними органами. Давати якусь оцінку таким ксьондзам важко, оскільки в свій час вони зазнали всієї повноти методів впливу державних органів влади – шантажі, залякування, погрози та фізичний тиск. Ксьондзи як малочисельна група населення не могли протистояти атеїстичній більшовицькій системі, однак слід зазначити й той факт, що своїх максимальних обертів «антиклерикальна» кампанія в 1920-х рр. ще не досягла. Трагічними стали 1930-ті рр., коли репресивна машина відносно костелу запрацювала на повну, проливши немало крові та зламавши не одне життя.

ВИСНОВКИ

Реалізація зваженої та конструктивної релігійної політики в сучасній Україні неможлива без врахування попереднього досвіду, а саме ґрунтовного вивчення питання державно-церковних відносин в історичній ретроспективі. Дослідження процесу функціонування Римо-католицької конфесії на території Поділля в умовах радянської антирелігійної політики в 1920-х рр. сприяє теоретико-практичному осмисленню механізму таких взаємовідносин з метою уникнення подібного «антирелігійного рецидиву» в сьогоденні і майбутньому.

1. Аналіз стану наукової розробки теми засвідчив, що на даний час не існує комплексного дослідження, в якому в достатній мірі було б розглянуто становище Римо-католицької церкви на Поділлі в системі радянської релігійної політики 20-х рр. ХХ ст. Фактичний матеріал, що був у розпорядженні дослідників, не охоплював всього спектру обґрунтування питання РКЦ у Подільському регіоні, внаслідок чого дана проблема вивчалась через розрізнений розгляд державно-церковних відносин 20 – 30-х рр. ХХ ст. У своєму розвитку історіографія історії Римо-католицької церкви на Поділлі в 1920-х рр. пройшла два основних етапи: 1) 1920 – 1980-ті рр.; 2) початок 1990-х рр. – сьогодення. Виокремлення лише двох історіографічних етапів пояснюється відсутністю інтересу в більш детальній періодизації першого періоду, оскільки не було наукових праць, пов'язаних безпосередньо з питанням РКЦ на Поділлі у визначених хронологічних межах. Всі без винятку радянські «релігієзнавчі» праці писались з метою планомірної дискредитації церкви, а тому були ідеологічно заангажовані, позбавлені об'єктивності та відверто антирелігійні за характером. Цьому сприяла однолінійна марксистсько-ленінська атеїстична доктрина, яка не дозволяла науковцям виходити за її межі.

Лібералізація науково-дослідницького процесу на початку 1990-х рр. створила сприятливі умови для вивчення історії Римо-католицької церкви. За рівнем тематичної конкретизації наукові праці цього історіографічного етапу класифікуються на 3 типи: 1) вітчизняні науковці, для яких Римо-католицька

церква 20-х рр. ХХ ст. була окремим предметом дослідження; 2) закордонні дослідники, які торкались проблеми історії РКЦ у зазначений період; 3) науковці, котрі вивчали питання релігії в контексті державно-церковних відносин 20-х рр. ХХ ст. Загалом переважна більшість цих досліджень є фрагментарною, оскільки розглядається в контексті релігійного життя в Україні в зазначений період. Це означає, що питання Римо-католицької церкви Поділля 20-х рр. ХХ ст. є маловивченим і знаходиться на початковому етапі дослідження.

2. Здійснений аналіз джерельної бази дослідження свідчить, що вивчення проблеми РКЦ на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. в умовах більшовицької релігійної політики передбачає використання різних груп джерелознавчої інформації. Найбільшу групу використаних джерел становлять архівні матеріали, переважна більшість яких введена до наукового обігу вперше. Різноманітні за своїм змістом і формою архівні джерела в достатній мірі відображають становище Римо-католицької церкви в умовах радянської релігійної політики. Не менш важливу роль у розкритті даної проблеми відіграли опубліковані документи та матеріали періодичної преси. Така загальна характеристика джерельної бази дослідження, з якої виходить дисертант, свідчить про те, що існування РКЦ у період радянської церковної політики 20-х рр. ХХ ст. є об'єктивною реальністю, яка вимагає ґрунтовного наукового дослідження.

Методологія дослідження історії Римо-католицької церкви на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. передбачала раціональне застосування міждисциплінарного підходу та таких загальноприйнятих принципів наукового дослідження, як принцип історизму, об'єктивності, наукового плюралізму та розвитку. Їх реалізація здійснювалась за допомогою загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція та дедукція) та спеціально-історичних методів дослідження (історичний, ретроспективний, конкретно-історичний аналіз, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, системно-структурний та статистичний метод).

3. Існування Римо-католицької церкви на території Поділля після встановлення більшовицької влади характеризувалось стрімким послабленням

позицій даної конфесії в усіх сферах життя суспільства. Кількісна характеристика духовного кліру та костельної мережі показала, що радикальне посилення владного тиску на РКЦ призвело до еміграції та, як наслідок, кардинального скорочення чисельності духовних осіб на Поділлі наприкінці 1920-х рр.

4. Проблема чисельності та національно-релігійної ідентичності римо-католицького населення Поділля є відносно новою, оскільки у вітчизняній історіографії розглядалась побіжно, в контексті дослідження польської національної меншини. Здійснений на основі широкого кола архівних джерел детальний аналіз статистичних даних ЦСУ, НКВС, Губстатбюро та Польбюро Подільського губкому показав відсутність єдиної позиції щодо чисельності «польського» населення на території Проскурівської, Кам'янецької, Могилівської, Вінницької, Тульчинської та Гайсинської округ. В даному контексті такі статистичні варіації пояснюються некомпетентністю та неузгодженістю цих державних органів, що використовували релігійний критерій приналежності поляків до римо-католицького віросповідання або навпаки – римо-католиків до польської національності. Саме тому дослідження чисельності римо-католицького населення на Поділлі в дисертаційному дослідженні здійснювалось через призму «польського» населення Поділля.

Неможливість владою відмежувати «поляків» від «католиків» пояснювалось відсутністю конкретних диференційних критеріїв і навпаки – появі їх все більшої різноманітності (походження, самосвідомість, мова, факт відвідування костелу). Це зумовило появу двох принципових позицій щодо національно-релігійної ідентичності римо-католицького населення Поділля 20-х рр. ХХ ст., а саме: 1) визнання понять «католик» і «поляк» синонімами, тобто автоматичне зарахування католиків (в тому числі й українців) до поляків; 2) зарахування римо-католиків-українців та римо-католиків-поляків до особливої категорії населення – «українців-католиків». Не менш прийнятним для більшовиків був третій варіант – радянська всяого польського (католицького) населення через систему радянських польськомовних навчальних закладів. Вищесказане є підтвердженням того, що в проблемі чисельності та національно-релігійної ідентичності римо-

католицького населення Поділля існує нерозривний зв'язок між релігійним та національним аспектами цього питання, що полягав у приналежності поляків до цієї конфесії.

5. Антикатолицька пропаганда, що будувалась за принципом викриття класової суті релігії, була невід'ємним етапом у здійсненні більшовиками своєї релігійної політики. Форми і методи антирелігійної пропаганди були сформовані в 1923 р. та полягали в здійсненні виключно природничо-наукової агітації, що формально виключала використання заходів адміністративного впливу. Вона здійснювалась через різновиди масової роботи – лекції, бесіди, антирелігійні вечори, спектаклі та інші заходи, покликані висміювати релігію. Специфіка здійснення антирелігійної пропаганди конкретно щодо РКЦ полягала в таких чинниках: 1) потужний ідеологічний вплив римо-католицької віри на населення; 2) безумовний авторитет католицького кліру; 3) високоінтенсивний релігійний рух на Поділлі в 1920-х рр.

Головним носієм ідеології безбожжя мали стати вчителі, які були зобов'язані плідно здійснювати антикатолицьку пропаганду в школі з метою перетворення усіх дітей у «безбожників». «Консервативне вчительство», що не зраджувало своєї віри, звільнялось з роботи, а над віруючими дітьми встановлювався жорсткий контроль, який всіма можливим способами прагнув принизити їх честь та гідність лише через факт відвідування костелу. З метою послаблення впливу католицького духовенства на підростаюче покоління радянська влада активно виступала за відкриття польських трудових шкіл, які б сприяли атеїзації дітвори. В питанні радянзації віруючої молоді більшовики важливу роль приділяли ЛКСМУ як своєрідному «ідейному монополісту», що мала стати альтернативою римо-католицьких релігійних гуртків. Організаційною формою антикатолицької пропаганди була Спілка безвірників, яка мала трансформувати людську релігійну свідомість у безвірницьку марксистсько-ленінську. Крім цієї атеїстичної структури, функції здійснення антирелігійного виховання виконували профспілки, клуби, хати-читальні, сільбуди та система різноманітних антирелігійних гуртків. Чи не найважливішу роль у системі

антирелігійної пропаганди радянська влада відводила пресі, яка стала головною ідеологічною зброєю більшовиків проти РКЦ. У підсумку, антирелігійна пропаганда щодо Римо-католицької церкви не виконала поставлених більшовиками завдань через ряд факторів: непорушність авторитету РКЦ; відсутність активної громадської підтримки більшовицького антирелігійного курсу; дефіцит кваліфікованих кадрів пропагандистів-антирелігійників; недостатня антирелігійна робота преси; бездіяльність СБ, антирелігійних гуртків та інших культурно-освітніх установ.

6. Складність процесу активного втручання більшовиків у сферу релігійно-побутового життя віруючих полягала не просто в намаганні знищити релігію як таку, а в її підміні комуністичною ідеологією. Для цього головним об'єктом в антирелігійній агітації радянська влада оголосила римо-католицьку церковну обрядовість. Як головний аргумент критики римо-католицької релігійної доктрини більшовики використовували стародавні теорії створення світу та побудували власні «версії» змісту християнства, римо-католицизму та релігійних свят і обрядів. У зв'язку з невдалим здійсненням антисвяткових кампаній, починаючи з 20-х рр. ХХ ст. активно впроваджувалась радянська імітація церковних свят. Радянська влада активно перешкоджала проведенню священиками Божих служб, здійсненню паломництв, хресних ходів та прийняттю святих таїнств. Під об'єкт радянського тиску потрапила й католицька сім'я як важливий осередок формування суспільних чеснот. Більшовики прагнули нівелювати значення інституту релігійної сім'ї та замінити її комуністичним «безрелігійним середовищем», в якому віра в Бога заборонялась. Поширені на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. римо-католицькі релігійні гуртки, в яких брало участь багато молоді та дорослого населення, вважались владою «розсадником контрреволюційної діяльності» та не виходили з сфери її нагляду.

7. У 20-х рр. ХХ ст. римо-католицькі громади Поділля існували в жорстких умовах радянської релігійної політики. Головною умовою «легального» існування релігійної громади, було проходження нею процедури державної реєстрації. Дана процедура передбачала систему обов'язкових, а подекуди абсурдних та не

передбачених законом грошових внесків і податків, які не кожна громада могла сплатити, а отже, не реєструвалась. Костели втратили право володіти майном, яке переходило на баланс місцевих органів влади. Громадам необхідно було регулярно звітуватись про прибутки та витрати і водночас заборонено збирати добровільні пожертвування на храм. Члени громад були позбавлені будь-якого юридичного захисту, про що свідчать численні факти порушення їхніх прав.

Упродовж 1920-х рр. динаміка чисельності римо-католицьких громад характеризувалась її поступовим збільшенням, що пояснювалось специфікою інтенсивності їх державної реєстрації. Легальними вважались зареєстровані громади, а ті, що з певних причин не зареєструвались, оголошувались нелегальними та не вносились до загального реєстру. Через низький освітній рівень партпрацівників державна реєстрація здійснювалась кволо та некваліфіковано. Некомпетентність у даному питанні пояснювалась елементарною нездатністю відмежувати релігійні напрямки один від одного. Слід зазначити, що під час «юридичного» оформлення римо-католицьких громад вже в 1920-х рр. відбувалось і закриття окремих костелів та каплиць, а їх приміщення передавались під різні громадські потреби. Реєстрація римо-католицьких громад здійснювалась з метою встановлення тотального контролю над їх релігійним життям, а не для легалізації даних релігійних об'єднань. Діяльність віруючих зводилась, в першу чергу, до зобов'язань, а не до їхніх прав. В підсумку більшовики лише надали громадам формальне право відправлення культу та укладання з місцевою владою договорів про оренду костельного приміщення. Сама ж процедура державної реєстрації та одночасної ліквідації окремих римо-католицьких громад підтверджує дволикий та цинічний характер радянської релігійної політики.

8. Засобами адміністративного тиску на римо-католицьке духовенство в 1920-х рр. був їх грабунок, дискредитація та масові арешти. В ході проведення кампанії з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих у 1922 р. на Поділлі було реквізовано чимало костельного майна та заарештовано ксьондзів, що активно чинили опір грабунку церкви. Вилучення костельного майна

здійснювалось далеко не заради благородної мети – допомоги голодуючим, а задля послаблення економічних основ РКЦ та збагачення партійної номенклатури. Слід підкреслити той факт, що Римо-католицька церква своєю місіонерською діяльністю зробила вагомий внесок для подолання наслідків голоду. Однак радянська влада не надала цьому жодного значення, а навпаки – посилила тиск на римо-католицьке духовенство.

Зрозумівши небезпеку вагомого авторитету католицького кліру, що відзначився в організації опору безжальному грабунку церкви, більшовики розпочали кампанію з його планомірної дискредитації. Ксьондзів звинувачували в порушенні декретованого законодавства; відмові писати доноси на своїх парафіян; підриві хлібозаготівлі, посівної кампанії, невдалої податкової політики; критиці радянських культурно-освітніх та партійних організацій; здійсненні проповідей на заборонені теми; заманюванні дітей відвідувати костел; вимаганні пожертвувань на храм; розпалюванні національної ворожнечі; полонізації; шпигунстві та безлічі інших «злочинів». Подібні звинувачення супроводжувались наклепами вульгарного змісту, які мали на меті підірвати авторитет священика в очах віруючих. Власне дискредитаційна політика супроводжувалась опублікуванням вигаданих фактів антирадянської діяльності католицького духовенства, які отримувались в результаті практики вибиття свідчень, погроз та залякуванням. Створювалась штучна публічна підтримка листів кліру, в яких духовенство нібито виступало на захист радянської влади. Однак боротьба не обмежилась лише дискредитацією. Священиків виселяли на вулиці з власних осель та примушували виконувати різноманітні зобов'язання. Подібні «легкі заходи» відносно римо-католицького духовенства більшовики вважали недостатньо дієвим способом для зменшення їх авторитету, а тому в 20-х рр. ХХ ст. влаштовували масу показових судових процесів над заарештованими ксьондзами. Підсудним священикам висувались однотипні звинувачення в контрабанді, шпигунстві та контрреволюційній діяльності на користь Польщі, за які виносились тривалі терміни ув'язнення або смертні вироки. Римо-католицьке духовенство як малочисельна група населення не могло протистояти атеїстичній

більшовицькій системі, навіть враховуючи факт, що своїх максимальних обертів «антиклерикальна» кампанія в 1920-х рр. ще не досягла. Неодноразово духовенство демонструвало стійкість і непорушність своїх поглядів, але цілеспрямована робота державних органів влади все ж таки давалась взнаки, кардинально послаблюючи позиції Римо-католицької церкви на Поділлі наприкінці 20-х рр. ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні матеріали

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України)**

Ф. 5 Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР, м. Київ

Оп.1

1. Спр. 1090. Справа про звинувачення служителів культу в прихованні цінностей Римо-католицького костюлу в м. Вінниці., 1922 р., 9 арк.
2. Спр. 2191. Матеріали про діяльність ліквідаційних комісій з відокремлення церкви від держави при відділах Подільського губернського та окружних виконкомів., 1923 р., 182 арк.
3. Спр. 2232. Циркуляри відділу нацменшин Наркомвнутвідділу УСРР., 1923 р., 33 арк.
4. Спр. 2256. Матеріали про діяльність підвідділу нацменшин Відділу управління Подільського губвиконкому., 1923 р., 24 арк.

Оп.3

5. Спр.269. Клопотання адмінвідділів окрвиконкомів про закриття церков, синагог, костюлів і висновки Наркомвнутвідділу УСРР по них., 1927 р. – 1928 р., 245 арк.
6. Спр. 1064. Відомості про кількість релігійних громад, монастирів, членів громад, монахів і монахинь на території УСРР за 1925, 1926, 1927, 1928 рр., 1928 р., 1928 р., 38 арк.
7. Спр.1107. Листування з ВУЦВК та адмінвідділами окрвиконкомів про закриття молитовних будинків і передачу їх культурно-просвітницьким установам і розпорядження книги автора Сухоплюєва «Відокремлення церкви від держави»., 1928 р. – 1930 р., 137 арк.

Ф. 258 Ліквідаційна комісія Всеукраїнської комісії по боротьбі з наслідками голоду, м. Харків

Оп.1

8. Спр. 42. Матеріали про організацію допомоги населенню, що постраждало від неврожаю в Подільській губернії: протоколи, звіти, телеграми, зведення і т. д., 1921 р. – 1922 р., 88 арк.

9. Спр. 118. Звіти про роботу Подільської губернської комісії допомоги голодуючим., 1922 р. – 1923 р., 78 арк.

10. Спр. 153. Протоколи засідань центральної комісії з вилучення церковних цінностей і листування Всеукраїнського бюро з вилучення церковних цінностей Госколіт-управлінням та іншими організаціями з питання вилучення церковних цінностей на користь голодуючих губерній, що постраждали від неврожаю., 1922 р., 93 арк.

Ф. 413 Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ЦК НМ), м. Харків

Оп. 1

11. Спр. 13. Документи про роботу Запорізького та Подільського Губвиконкомів серед національних меншостей., 18 листопада 1924 р. – 14 жовтня 1925 р., 211 арк.

12. Спр. 48. Протоколи нарад серед національних меншостей про роботу серед польського населення та список поляків делегатів на ІХ Всеукраїнському з'їзді рад., 1925 р. – 1926 р., 39 арк.

13. Спр. 72. Звіти про роботу Донецького губернського бюро та Подільської і Вінницької окркомісій національних меншостей., 1925 р., 17 арк.

14. Спр. 99. Документи про роботу комісії національних меншостей при губвиконкомах серед польського населення (витяги з протоколів, звіти, резолюції, таблиці)., 11 – 27 січня 1925 р., 105 арк.

15. Спр. 156. Циркуляри ЦК національних меншостей., 1926 р., 145 арк.

16. Спр. 181. Звіт про роботу уповноваженого Дунаєвського райвиконкому Кам'янецької округи серед польського населення., 1926 р. – 1927 р., 5 арк.

17. Спр. 207. Документи про національний склад сільрад і кількість населення в них, національний склад райвиконкомів, відомості, звіти, листування, витяги з протоколів., 1926 р. – 1927 р., 122 арк.

18. Спр. 209. Документи про перевірку проведеного перепису населення (польського) в 1927 р. (акти, листування, доповіді, записки)., 29 червня 1926 р. – 26 травня 1927 р., 93 арк.
19. Спр. 258. Документи про роботу ЦК національних меншостей. Акти, резолюції, звіти, висновки, доповіді., 1927 р., 127 арк.
20. Спр. 263. Звіти про роботу окружних комісій національних меншостей за 1927 р., 1927 р., 239 арк.
21. Спр. 268. Документи про роботу Вінницького окрбюро національних меншостей. Протоколи, витяги з протоколів, заяви, листування., 1927 р. – 1928 р., 45 арк.
22. Спр. 269. Листування з Вінницьким окрвиконкомом про роботу серед національних меншостей., 1927 р., 10 арк.
23. Спр. 286. Документи про роботу Могилівського окрбюро національних меншостей (протоколи плани листування)., 1927 р. – 1928 р., 62 арк.
24. Спр. 289. Документи про роботу Проскурівського окрбюро національних меншостей серед польського та єврейського населення (протоколи, листування)., 1927 р. – 1928 р., 14 арк.
25. Спр. 331. Листування з Проскурівським окрвиконкомом про проведення перепису польського населення, курси секретарів національних сільрад., 10 березня – 27 березня 1927 р., 27 арк.
26. Спр. 343. Документи про перевибори національних сільрад в 1927 р. (звіт, висновки, витяг з протоколу)., 1927 р., 312 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО
України)**

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України

Оп. 20

27. Спр. 1448. Циркулярні листи ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У про агітаційно-масову, пропагандистську роботу, проведення політичних кампаній, антирелігійну пропаганду, створення партійних клубів, профагітпропів, ліквідацію

неграмотності, марксистську освіту, допомогу голодуючим, підготовку педагогічних кадрів та іншим питанням., 30 січня – 28 грудня 1922 р., 267 арк.

28. Спр. 1450. Циркулярні листи, директиви, тези ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У про антирелігійну пропаганду та вилучення церковних цінностей. Доповіді, листи Агітпропу ЦК КП(б)У, губкомів партії про здійснену роботу в сфері антирелігійної пропаганди. Матеріали виставки «Релігія і наука» і про роботу антирелігійних гуртків., 2 січня – 18 червня 1922 р., 128 арк.

29. Спр. 1839. Резолюції, тези Всеукраїнської ради голів Агітаційно-пропагандистських відділів губкомів партії. Протоколи засідань, резолюції широкої і вузької колегій Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У про здійснення антирелігійної пропаганди, політико-масову роботу серед молодих членів партії та ін., 12 січня – 26 листопада 1924 р., 184 арк.

30. Спр. 1842. Протоколи, виписки з протоколів нарад, засідань Всеукраїнської антирелігійної комісії при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У, антирелігійного семінару при Центральному партійному клубі. Статут організації розповсюдження наукових знань серед робітників та селян., 5 січня – 5 листопада 1924 р., 54 арк.

31. Спр. 1843. Листування підвідділу антирелігійної пропаганди Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У з ЦК РКП(б), губкомами і окружками партії, радянськими органами і організаціями, видавництвами про посилення антирелігійної пропаганди, проведення зібрань, видавництві літератури, програму гуртків з антирелігійної пропаганди та іншим питанням., 23 лютого – 23 грудня 1924 р., 134 арк.

32. Спр. 1846. Звіти, огляд, відомості губернських відділень культів окружних ліквідаційних комісій України в Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У про їх діяльність, сектантський рух, склад духовенства та іншим питанням., 1924 р., 43 арк.

33. Спр. 1966. Виписки з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У з питань агітаційно-пропагандистської, культурно-просвітницької діяльності партійних

організацій республіки, керівництву народним господарством., 2 січня – 31 грудня 1925 р., 162 арк.

34. Спр. 2006. Циркулярні і директивні листи ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, протоколи засідань антирелігійної комісії ЦК КП(б)У, нарад при Агітпропі ЦК, листування з питань антирелігійної пропаганди. Доповідні записки, справки Агітпропу ЦК КП(б)У, окружкомів партії про стан релігійного руху в республіці і формах боротьби з ними., 2 січня – 24 грудня 1925 р., 204 арк.

35. Спр. 2019. Заходи ЦК КП(б)У з посилення роботи серед національних меншин. Довідки, листи Агітпропу ЦК КП(б), листування з партійними радянськими органами, секціями з питань роботи серед національних меншин. В справі зберігаються доповіді, резолюції та інші документи єврейської, німецької секцій, а також Польбюро ЦК КП(б)У., 16 січня – 18 грудня 1925 р., 267 арк.

36. Спр. 2494. Листування з партійними органами, тези доповідей Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У з питань антирелігійної пропаганди. В справі зберігаються виписки з протоколу засідання Секретаріату ЦК КП(б)У про склад Всеукраїнської антирелігійної комісії., 13 січня – 22 грудня 1927 р., 27 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК)

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

Оп. 862

37. Спр. 90. Листування з Департаментом духовних справ, подільським і волинським губернаторами та іншими особами і установами про надання відомостей про національний склад духовенства та прихожан Луцько-Житомирської католицької єпархії; про існування в Київській, Подільській і Волинській губерніях православних церковних братств., 7 травня – 11 жовтня 1912 р., 37 арк.

38. Спр. 271. Листування з Департаментом духовних справ, київським, подільським і волинським губернаторами про існування в м. Житомирі та інших населених пунктах Волинської губернії нелегальних католицьких організацій, про

збір відомостей про існування цих організацій в інших губерніях., 30 жовтня 1912 р. – 25 квітня 1913 р., 26 арк.

Державний архів Вінницької області (ДАВО)

Ф. П-1 Подільський губернський комітет КП(б)У

Оп.1

39. Спр.57. Доповіді, звіти і огляди Подільського губернського відділу Державного політичного управління про політичне та економічне становище Подільської губернії., липень - грудень 1923 р., 246 арк.

40. Спр.1475. Протоколи засідань колегії Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК РКП(б)., 24 лютого – 1 грудня 1923 р., 13 арк.

41. Спр.1485. Листування з Польбюро і Євбюро ЦК РКП(б) з питань роботи серед національних меншин Подільської губернії., 24 листопада 1924 р. – 24 вересня 1925 р., 84 арк.

42. Спр.1489. Протоколи засідань Широкої Колегії агітпропу ЦК КП(б)У, програми для шкіл політграмоти, тези для доповідей, операційний план роботи. Директивні вказівки та інші матеріали ЦК КП(б)У з питань агітаційно-пропагандистської роботи., 7 лютого 1923 р. – 8 квітня 1924 р., 159 арк.

43. Спр.1498. Циркуляри ЦК КП(б)У, директивні вказівки та інші матеріали з питань проведення антирелігійної пропаганди і боротьби з релігійними предрасудками., 22 червня – 4 вересня 1921 р., 10 арк.

44. Спр.1499. Циркуляри ЦК КП(б)У з питань агітаційно-пропагандистської роботи, 30 листопада 1921 р. – 27 квітня 1922 р. 44 арк.

45. Спр.1498. Циркуляри ЦК КП(б)У, директивні вказівки та інші матеріали з питання проведення антирелігійної пропаганди і боротьби з релігійними забобонами., 22 червня – 4 вересня 1921 р., 10 арк.

46. Спр.1501. Циркулярні листи агітпропу КП(б)У з питання проведення різних політико-просвітницьких кампаній, тези для агітаторів і різне листування з питань культурно-просвітницької роботи., лютий – червень 1922 р., 61 арк.

47. Спр.1503. Циркуляри, тези для доповідей, приблизні операційні плани роботи та інші матеріали агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, 20 березня 1923 р. – 8 червня 1924 р., 160 арк.
48. Спр.1505. Огляд «про сучасне сектантство в Україні», протоколи засідань Комісії з антирелігійної пропаганди при Агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У та інші головні матеріали ЦК КП(б)У з агітаційно-пропагандистської роботи., 11 червня 1924 р. – 31 березня 1925 р., 74 арк.
49. Спр.1506. Листування з Агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У з питань роботи серед національних меншин, про діяльність польського духовенства в Україні, роботу Істпарту, шкіл політграмоти, парт просвітництва, посилки працівників агітпропу, виписки літератури та ін., 27 жовтня 1924 р. – 7 вересня 1925 р., 155 арк.
50. Спр.1516. Звіти про роботу Агітаційно-пропагандистського відділу Подільського губкому КП(б)У., липень 1923 р. – грудень 1924 р., 51 арк.
51. Спр.1519. Плани роботи Агітаційно-пропагандистського відділу Подільського губернського комітету КП(б)У, проведення святкувань і кампаній: тижня допомоги ліквідації не писемності і тези до 5-ї Дивпартконференції про завдання агітаційно-пропагандистської роботи., липень 1924 р. – 16 червня 1925 р., 60 арк.
52. Спр.1523. Копії циркулярів, директив, тезисів для доповідей та інструкцій з питань агітаційно-пропагандистської роботи., 13 квітня 1923 р. – 25 лютого 1924 р., 139 арк.
53. Спр.1524. Циркуляри агітвідділу, Євсекції і Польсекції Подільського губкому КП(б)У з питань роботи серед національних меншин, політико-просвітницької і агітаційно-пропагандистської роботи, тези до доповіді з проведення антирелігійних кампаній та ін., 14 квітня 1923 р. – 14 травня 1924 р., 218 арк.
54. Спр.1558. План проведення антирелігійних кампаній, резолюція Губнаради голів агітаційно-пропагандистських відділів Укомів і Окружкомів КП(б)У та інші

матеріали простан релігійного руху на Поділлі., червень 1923 р. – 23 лютого 1925 р., 46 арк.

55. Спр.1564. Доповіді і звіти про роботу Подільського губернського відділу народної освіти і його підвідділів та інших культурно-просвітницьких установ і протоколи, звіти та інші матеріали про роботу губернських курсів інструкторів з педагогічної перепідготовки вчительства Подільської губернії., 7 лютого 1924 р. – 31 березня 1925 р. – 120 арк.

56. Спр.1565. Інструкції, програми занять, плани роботи та інші матеріали культурно-просвітницьких установ і організацій, доповіді з огляду роботи курсів, бібліотеки, будинку робочих підлітків і протоколи засідань фінансово-бюджетної секції Губплану з питань народної освіти., 19 березня 1924 р. – 27 березня 1925 р., 235 арк.

57. Спр.1574. Телеграми, виписки з протоколів засідань Колегії, посвідчення відряджень, мандати і листування з ЦК КП(б)У, центральними і губернськими партійними і радянськими організаціями і установами з питань партпросвіти, друку, роботи політшкіл і гуртків, роботи серед нацменшин та інші матеріали з агітаційно-пропагандистської роботи., 1 березня 1923 р. – 11 травня 1924 р., 312 арк.

58. Спр.1576. Листування Агітаційно-пропагандистського відділу Подільського губернського комітету КП(б)У з Подільськими Губернськими радянським установами, редакціями газет і Держвидавком з питань роботи серед нацменшин, парт просвітництва, культурної роботи, антирелігійних кампаній, рабселькорівського руху, розміщення в газету оголошень та ін., 5 вересня 1924 р. – 8 жовтня 1925 р., 252 арк.

59. Спр.1578. Листування Агітаційно-пропагандистського відділу Подільського Губернського комітету КП(б)У з Окружними Комітетами КП(б)У, Подільської губернії з питань роботи серед національних меншин, політико-просвітницької і агітпропроботи, висилки літератури і супровідні до директив матеріалами, направлених в округ., 18 листопада 1924 р. – 26 жовтня 1925 р., 228 арк.

60. Спр.1626. Протоколи засідань колегії, звіти про роботу, протоколи різних комісій та інші матеріали Агітаційно-пропагандистського відділу Гайсинського окружного комітету КП(б)У., 11 лютого 1923 р. – 29 лютого 1924 р., 50 арк.
61. Спр. 1643. Циркуляри і директиви Кам'янець-Подільського окрпарткому з агітаційно-пропагандистської роботи і тези для доповідей про міжнародне становище, 1-ї річниці СРСР, податкову політику і земле влаштування., 15 березня 1923 р. – 21 березня 1924 р., 61 арк.
62. Спр.1644. Протокол засідання Комісії з проведення свята 5-річчя Жовтневої революції і засідання Бюро антирелігійної пропаганди при Ямпільському повітовому комітеті КП(б)У., 9 грудня – 14 грудня 1922 р., 2 арк.
63. Спр.1651. Протоколи засідань колегії, плани роботи, циркуляри, тези доповідей, звіти про роботу та інші матеріали Агітаційно-пропагандистського відділу Проскурівського окружного комітету КП(б)У., 3 травня 1923 р. – 20 березня 1924 р., 59 арк.
64. Спр.1668. Циркуляри, інструкції, телеграми Польбюро ЦК КП(б)У., 25 липня 1921 р. – 2 липня 1923 р., 87 арк.
65. Спр.1669. Товариські листи, звіти і листування польською мовою з Польбюро ЦК КП(б)У., 4 липня 1923 р. – 21 квітня 1924 р., 59 арк.
66. Спр.1671. Інформаційні звіти листування Польсекції Подільського губернського комітету КП(б)У з Польбюро ЦК КП(б)У з питання роботи серед польської національної меншини., 19 травня 1924 р. – 17 травня 1925 р., 38 арк.
67. Спр.1674. Протоколи засідань Польської секції подільського губернського комітету КП(б)У., 29 квітня 1924 р. – 4 червня 1925 р., 41 арк.
68. Спр.1677. Декрет ВЦВК і Раднаркому УСРР з питання рівноправності мови, наказ Подільського губернського комітету КП(б)У депутатам сільрад і гасла і плакати польською мовою., серпень 1923 р. – листопад 1924 р., 31 арк.
69. Спр.1679. Циркуляри, тези до доповідей, історичний огляд політичного та економічного побуту польського населення Поділля та інші матеріали по роботі серед польської нацменшини Польбюро Подільського Губернського комітету КП(б)У., 18 січня 1924 р. – 5 січня 1925 р., 43 арк.

70. Спр.1680. Доповіді і схеми проведених обстежень роботи в округах, історичний огляд політичного і економічного побуту польського населення на Поділлі і місячні та річні звіти про роботу Польбюро Подільського губернського комітету КП(б)У., 31 березня 1924 р. – вересень 1925 р., 66 арк.
71. Спр.1681. Доповіді, плани роботи, регламент по доповідям та інші матеріали Польської секції Агітаційно-пропагандистського відділу Подільського губернського комітету КП(б)У., 3 квітня 1924 р. – 23 березня 1925 р., 50 арк.
72. Спр.1682. Звіти і плани роботи Польбюро Подільського губернського комітету КП(б)У., квітень 1924 р. – липень 1925 р., 26 арк.
73. Спр.1683. Звіт польської секції при окружному відділі народної освіти про політико-просвітницьку роботу, список польських шкіл, анкети вчителів, доповідні записки та інші матеріали з питання роботи серед польської національної меншини Подільської губернії., 21 травня 1924 р. – 24 січня 1925 р., 51 арк.
74. Спр.1685. Тези до доповідей про культурно-просвітницьку роботу серед польського населення, робота ЛКСМУ в польському селі та інші матеріали по роботі серед польської національної меншини., 1924 р. – січень 1925 р, 22 арк.
75. Спр.1691. Протокол 1-ї польської безпартійної конференції Терешпільського району, доповідні записки та звіти губ наросвіти і губвиконкому про роботу серед польської нацменшини Поділля., 17 липня 1923 р. – 5 березня 1924 р., 20 арк.
76. Спр.1692. Виписки з протоколів засідань Польбюро Подільського губкому КП(б)У, нарад комітетів, польськомовних, загальних зібрань комітетів-поляків м. Вінниці, губернської наради голів польбюро окружних комітетів КП(б)У та інші матеріали., 21 лютого 1924 р. – 11 березня 1925 р., 22 арк.
77. Спр.1694. Протокол засідання комфракції 1-ї губернської конференції на Поділлі, зібрання комуністів-поляків Вінницької міської організації КП(б)У, доповіді, циркуляри і резолюції нарад і пленумів про роботі серед національних меншин., 17 травня 1924 р. – 8 січня 1925 р., 18 арк.

78. Спр.1696. Звітні доповіді про огляд польроботи в селах і районах Вінницької округи, доповіді про роботу бюро Польсекції окружного комітету КП(б)У., 22 січня 1924 р. – 28 лютого 1925 р., 61 арк.
79. Спр.1697. Протоколи безпартійних польських селянських конференцій сіл районів Вінницької округи і доповідь про роботу польбюро Вінницького окружного комітету КП(б)У., 24 березня – 14 квітня 1925 р., 27 арк.
80. Спр.1698. Протокол зібрання комуністів Польської секції, звіти і доповіді про роботу та інші матеріали Польбюро Гайсинського окружного комітету КП(б)У., 8 квітня – 11 грудня 1924 р., 24 арк.
81. Спр.1699. Протоколи засідань, плани роботи, звіти про роботу та інші матеріали Польбюро при Кам'янецькому повітовому комітеті КП(б)У, Подільської губернії., 22 вересня 1922 р. – 2 серпня 1923 р., 43 арк.
82. Спр.1701. Протоколи і виписки з протоколів засідань Польбюро, плани роботи, звіти про роботу, циркуляри, протоколи безпартійних конференцій поляків та інші матеріали Польсекції Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У., 28 травня 1924 р. – 15 квітня 1925 р., 173 арк.
83. Спр.1702. Протоколи засідань Польської секції Кам'янець-подільського окружного комітету КП(б)У та інші матеріали про роботу серед польського населення Кам'янець-Подільської округи., 6 квітня – 16 серпня 1925 р., 14 арк.
84. Спр.1703. Доповідні записки, інформаційні звіти про роботу, директивні вказівки ЦК КП(б)У та інші матеріали по роботі серед польської національної меншини Польбюро Могилів-Подільського окружного комітету КП(б)У., 6 лютого 1924 р. – 20 березня 1925 р., 22 арк.
85. Спр.1706. Протоколи засідань, доповіді про роботу та інші матеріали Польбюро Проскурівського окружного комітету КП(б)У., 31 жовтня 1923 р. – 10 квітня 1924 р., 22 арк.
86. Спр.1707. Протоколи засідань колегії Польбюро, доповіді і звіти про роботу, плани роботи та інші матеріали по роботі серед польської нацменшини Польбюро проскурівського окружного комітету КП(б)У., 1 березня 1924 р. – 14 березня 1925 р., 82 арк.

87. Спр.1708. Протоколи засідань бюро, звіти, доповіді, плани роботи та інші матеріали Польської секції Проскурівського окружного комітету КП(б)У., 2 квітня – 2 вересня 1925 р., 34 арк.

88. Спр.1709. Протокол Польбюро, протоколи загальних селищних зібрань поляків, доповіді про роботу, плани роботи та інші матеріали Польської секції Тульчинського окружного комітету КП(б)У., 6 червня 1924 р. – 16 березня 1925 р., 67 арк.

89. Спр.1710. Протоколи засідань Бюро і звіти про роботу Польської секції Тульчинського Оркужного комітету КП(б)У, безпартійних польських конференцій, нарад комуністів-поляків, загальних зібрань поляків сіл і райцентрів Тульчинської округи., 13 березня – 2 вересня 1925 р., 51 арк.

**Ф. П-17 Мурафський районний комітет КП(б)У Могилів-Подільської округи
Оп.1**

90. Спр.10. Директиви окружного комітету КП(б)У з питань організаційної і масово-політичної роботи., 15 лютого – 30 листопада 1925 р., 36 арк.

91. Спр.21. Директиви райкому КП(б)У з питань організації масово-політичної роботи., 12 січня – 28 грудня 1926 р., 93 арк.

92. Спр.32. Директиви райкому КП(б)У з питань організаційної, масово-політичної роботи., 14 січня – 21 грудня 1927 р., 65 арк.

Ф. П-29 Вінницький окружний комітет КП(б)У

Оп.1

93. Спр.39. Директиви ЦК КП(б)У і окружного комітету КП(б)У з питань агітаційно-масової роботи, 25 квітня – 17 грудня 1923 р., 144 арк.

94. Спр.45. Звіти райкомів і секцій КП(б)У про стан агітаційно-пропагандистської роботи., 4 квітня – 31 грудня 1923 р., 76 арк.

95. Спр.48. Звіти і листування райкомів КП(б)У про стан антирелігійної пропаганди (Матеріали про оновлення ікон)., 8 серпня – 19 грудня 1923 р., 36 арк.

96. Спр.53. Звіти, доповіді і листування окружного комітету КП(б)У про стан агітаційно-масової роботи серед польського населення., 9 липня – 29 грудня 1923 р., 51 арк.
97. Спр.74. Директиви ЦК КП(б)У, губернського і окружного комітету КП(б)У з питань організаційно-партійної і масово-політичної роботи., 17 січня – 30 липня 1924 р., 316 арк.
98. Спр.75. Директиви ЦК КП(б)У, губернського і окружного комітету КП(б)У з питань організаційно-партійної і масово-політичної роботи., 1 липня – 30 грудня 1924 р., 474 арк.
99. Спр.110. Інформація окружного комітету КП(б)У з питання агітаційно-пропагандистської роботи., 7 січня – 1 жовтня 1924 р., 29 арк.
100. Спр.113. Звіти і листування райкомів партії про стан політпросвітрова, антирелігійної пропаганди, роботі шкіл з ліквідації не писемності., 1 січня – 29 липня 1924 р., 92 арк.
101. Спр.119. Директиви ЦК КП(б)У з питання організаційної і масово-політичної роботи серед польського населення., 18 січня – 20 грудня 1924 р., 81 арк.
102. Спр.120. Звіти і листування окружного комітету КП(б)У про роботу Польбюро і протоколи засідань польуповноважених окружного комітету КП(б)У., 25 січня – 30 грудня 1924 р., 79 арк.
103. Спр.181. Директиви ЦК РКП(б), КП(б)У з питань агітаційно-пропагандистської роботи., 12 січня – 21 грудня 1925 р., 250 арк.
104. Спр.187. Бюлетені газети «Червоний Край»., 20 червня – 14 серпня 1925 р., 92 арк.
105. Спр.191. Директиви ЦК РКП(б), КП(б)У, губернського і окружного комітетів партії з питань організаційної і масово-політичної роботи серед польського населення., 2 січня – 29 грудня 1925 р., 332 арк.
106. Спр.258. Директиви ЦК ВКП(б) і КП(б)У з питань агітаційно-пропагандистської роботи., 10 серпня – 30 грудня 1926 р., 310 арк.

107. Спр.275. Директиви ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і окружного комітету КП(б)У з питань роботи серед польського населення., 4 січня – 31 грудня 1926 р., 221 арк.
108. Спр.276. Звіти окружного і районних комітетів КП(б)У про стан організаційної і масово-політичної роботи серед польського населення., 16 січня – 4 грудня 1926 р., 75 арк.
109. Спр.277. Протоколи засідань польбюро і нарад уповноважених по роботі серед польського населення., 5 січня – 11 грудня 1926 р., 28 арк.
110. Спр.334. Директиви ЦК ВКП(б) і КП(б)У з питань агітаційно-пропагандистської роботи., 15 січня – 31 грудня 1927 р., 221 арк.
111. Спр.335. Директиви окружного комітету КП(б)У з питань агітаційно-пропагандистської роботи., 4 січня – 31 грудня 1927 р., 412 арк.
112. Спр.340. Висновки комісій з огляду агітаційно-пропагандистської роботи в районах., 4 січня – 19 грудня 1927 р., 239 арк.
113. Спр.348. Директиви ЦК КП(б)У, ЦК ВЛКСМ і окружного комітету КП(б)У про стан організаційної і масово-політичної роботи серед польського населення., 3 січня – 31 грудня 1927 р., 52 арк.
114. Спр.349. Звіти окружного комітету КП(б)У про стан організаційної і масово-політичної роботи серед польського населення., 7 січня – 13 грудня 1927 р., 40 арк.
115. Спр.419. Директиви окружного комітету КП(б)У з питань агітаційно-пропагандистської роботи., 5 січня – 25 червня 1928 р., 245 арк.
116. Спр.420. Директиви окружного комітету КП(б)У з питань агітаційно-пропагандистської роботи., 2 липня – 28 грудня 1928 р., 243 арк.
117. Спр.430. Доповідні записки, листування з питання роботи добровільної організації «Безбожник» і матеріали антирелігійної пропаганди., 20 лютого – 3 грудня 1928 р., 24 арк.
118. Спр.434. Директиви ЦК КП(б)У і окружного комітету партії з питання організаційної та ідейно виховної роботи серед польського населення., 4 січня – 28 грудня 1928 р., 72 арк.

119. Спр.436. Протоколи засідань польбюро ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У., 19 січня – 15 грудня 1928 р., 90 арк.
120. Спр.438. Звіти, доповіді, листування і матеріали огляду організаційної та ідейно-виховної роботи серед польського населення., 2 січня – 19 грудня 1928 р., 116 арк.
121. Спр.521. Директиви ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питання агітаційно-пропагандистської роботи.. 2 січня – 31 грудня 1929 р., 225 арк.
122. Спр.522. Директиви окружного комітету КП(б)У з питання агітаційно-пропагандистської роботи., 6 січня – 31 грудня 1929 р., 227 арк.
123. Спр.534. Директиви ЦК і окружного комітету КП(б)У з питання ідейно-виховної і організаційної роботи серед польського населення., 1 лютого – 21 грудня 1929 р., 75 арк.
124. Спр.616. Директиви ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань агітаційно-масової і пропагандистської роботи., 3 січня – 6 грудня 1930 р., 209 арк.
125. Спр.621. Звіти, інформації і листування окружного комітету КП(б)У з питання святкування знаменних дат, проведення мітингів міжнародної солідарності трудящих і антирелігійних кампаній., 16 січня – 22 жовтня 1930 р., 62 арк.

Ф. П-30 Гайсинський окружний комітет КП(б)У

Оп.1

126. Спр.53. Директиви губкому КП(б)У з агітаційно-пропагандистських питань., 5 січня – 21 грудня 1923 р., 176 арк.
127. Спр.139. Директиви окружного комітету КП(б)У з агітаційно-пропагандистської роботи., 2 січня – 31 грудня 1924 р., 300 арк.
128. Спр.152. Директиви ЦК ВКП(б) і губкому КП(б)У., 15 січня – 24 грудня 1924 р., 155 арк.
129. Спр.153. Протокол Всеукраїнської конференції Польбюро., 8 липня 1924 р., 50 арк.
130. Спр.154. Доповіді, інформації про роботу Польсекції окружного комітету КП(б)У., 28 березня – грудень 1924 р., 63 арк.

131. Спр.221. Директиви ЦК, губкому і окружного комітету КП(б)У., 5 січня – 31 жовтня 1925 р., 123 арк.

Ф. П-31 Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У

Оп.1

132. Спр.15. Протоколи нарад робітників з антирелігійної пропаганди, доповіді та інформації по атеїзму., 24 вересня – 11 грудня 1923 р., 30 арк.

133. Спр.39. Доповідна записка і листування окружного комітету КП(б)У з питання виникнення релігійного руху., 19 березня – 25 вересня 1924 р., 51 арк.

134. Спр.59. Директиви ЦК КП(б) і губкому КП(б)У з питань організаційної і партійно-масової роботи., 2 січня – 31 грудня 1925 р., 250 арк.

135. Спр.80. Директиви ЦК КП(б)У і окружного комітету КП(б)У з питань агітаційно-масової роботи., 30 січня – 30 грудня 1925 р., 161 арк.

136. Спр.84. Директиви ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питання роботи серед польського населення (документи на польській мові)., 1 січня – 10 грудня 1925 р., 62 арк.

137. Спр.85. Звіти про роботу і протоколи засідань польбюро., 1 липня – 28 грудня 1925 р., 39 арк.

138. Спр.179. Директиви ЦК КП(б)У з питання партійного просвітництва і агітаційно-пропагандистської роботи., 2 лютого – 23 грудня 1926 р., 127 арк.

139. Спр.183. Плани роботи і протоколи засідань агітаційно-пропагандистської колегії., 1 січня – 30 грудня 1926 р., 171 арк.

140. Спр.184. Протоколи засідань агітаційно-пропагандистських колегій райкомів КП(б)У., 19 січня – 7 грудня 1926 р., 166 арк.

141. Спр.199. Відомості про наявність релігійних громад і сект на території округи і матеріали антирелігійної пропаганди., 14 лютого – 23 грудня 1926 р., 46 арк.

142. Спр.205. Директиви ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань роботи серед польського населення (наявні документи на польській мові)., 4 січня – 17 грудня 1926 р., 255 арк.

143. Спр.206. Директиви окружного комітету КП(б)У з питання роботи серед польського населення., 2 січня – 13 листопада 1926 р., 31 арк.
144. Спр.207. Протоколи засідань Польбюро., 18 січня – 26 грудня 1926 р., 92 арк.
145. Спр.208. Звіти і доповідні записки про роботу Польбюро (наявні документи на польській мові)., 9 лютого – 28 грудня 1926 р., 93 арк.
146. Спр.209. Доповідні записки, довідки, звіти польінспектури і польуповноважених про стан агітаційно-масової, культурно-просвітницької і організаційної роботи серед польського населення (наявні документи на польській мові)., 24 березня – 31 грудня 1926 р., 446 арк.
147. Спр.331. Звіти і листування про роботу союзу «Безбожник» і відомості про релігійний рух в окрузі., 8 червня – 19 грудня 1927 р., 31 арк.
148. Спр.431. Директиви ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань агітаційно-пропагандистської роботи., 4 січня – 16 грудня 1928 р., 275 арк.
149. Спр.448. Протоколи нарад спілки «Безбожник» і матеріали антирелігійної пропаганди., 3 березня – 6 листопада 1928 р., 33 арк.
150. Спр.451. Директиви ЦК КП(б)У з питання роботи серед польського населення (наявні документи на польській мові)., 25 травня – 15 грудня 1928 р., 128 арк.
151. Спр.452. Директиви окружного комітету КП(б)У з питань роботи серед польського населення., 18 січня – 27 листопада 1928 р., 24 арк.
152. Спр.453. Інформації і зведення окружного комітету КП(б)У, направлення в ЦК КП(б)У з питання роботи серед польського населення., 13 січня – 30 березня 1928 р.
153. Спр.454. Протоколи окружної наради і засідань Польбюро., 7 січня – 26 грудня 1928 р., 78 арк.
154. Спр.456. Відомості про римо-католицькі громади в окрузі., 29 травня – 24 жовтня 1928 р., 5 арк.
155. Спр.533. Звіти про проведення антирелігійної пропаганди і матеріали спілки «Безбожник»., 18 січня – 4 грудня 1929 р., 35 арк.

156. Спр.536 Директиви ЦК КП(б)У з питання роботи серед польського населення (наявні матеріали на польській мові)., 14 лютого – 30 грудня 1929 р., 112 арк.

157. Спр.537. Протоколи засідань Польбюро., 28 травня – 21 листопада 1929 р., 43 арк.

158. Спр.588. Інформації райкомів КП(б)У про стан антирелігійної пропаганди., 4 січня – 28 квітня 1930 р., 17 арк.

Ф. П-33 Тульчинський окружний комітет КП(б)У

Оп.1

159. Спр.38. Протокол комісії і матеріали з проведення антирелігійної пропаганди., 29 березня 1923 р., 15 арк.

160. Спр.40. Протоколи засідань польбюро Подільського губкому КП(б)У., 13 березня – 14 грудня 1923 р., 32 арк.

161. Спр.127. Циркуляри та інструкційні листи Польбюро ЦК РКП(б) і Подільського губкому КП(б)У., 10 травня – 10 грудня 1924 р., 50 арк.

162. Спр.128. Директиви окрпарткому з питань роботи серед польського населення., 8 травня – 29 грудня 1924 р., 38 арк.

163. Спр.130. Звіти і доповіді Польсекції про проведення роботи., 31 травня – 31 грудня 1924 р., 24 арк.

164. Спр.280. Листування з питань антирелігійної пропаганди., 17 серпня – 28 листопада 1925 р., 64 арк.

165. Спр.464. Звіти окрпольбюро й райкомів партії про проведену роботу серед польського населення., 1 січня – 4 жовтня 1926 р., 64 арк.

166. Спр.592. Листування з питань антирелігійної пропаганди., 4 липня – 1 грудня 1927 р., 12 арк.

167. Спр.616. Директиви ЦК ВКП(б) і КП(б)У з питань роботи серед польського населення., 17 серпня 1926 р. – 16 листопада 1927 р., 62 арк.

168. Спр.750. Звіти окрпарткому про проведену роботу серед польського населення., 1 серпня – 24 листопада 1928 р., 38 арк.

169. Спр.861. Протоколи окружних нарад пропагандистів і лекторів-антирелігійників., 4 лютого – 14 грудня 1929 р., 34 арк.

170. Спр.878. Директиви ЦК КП(б)У з питань роботи серед польського населення., 18 січня – 2 грудня 1929 р., 51 арк.

171. Спр.880. Директиви окрпарткому з питань роботи серед польського населення., 5 лютого – 24 жовтня 1929 р., 15 арк.

172. Спр.882. Протоколи засідань Польбюро окрпарткому., 23 березня – 4 вересня 1929 р., 15 арк.

Ф. П-41 Барський районний комітет КП(б)У Могилів-Подільської округи

Оп.1

173. Спр.55. Доповіді уповноважених райкому про стан масово-політичної роботи серед польського населення., 5 серпня – 1 жовтня 1926 р., 18 арк.

Ф. П-42 Вінницький районний комітет КП(б)У

Оп.1

174. Спр.88. Директиви окружкому з питань агітаційно-масової, пропагандистської, організаційної і господарчої роботи., 2 січня – 7 грудня 1928 р., 242 арк.

175. Спр.132. Директиви окружкому КП(б)У з питань агітаційно-масової і організаційної роботи., 4 січня – 25 грудня 1929 р., 263 арк.

176. Спр.157. Заходи з відзначення ювілейних дат і антирелігійної пропаганди., 28 лютого – 6 серпня 1929 р., 15 арк.

Ф. П-43 Вороновицький районний комітет КП(б)У

Оп.1.

177. Спр. 41. Директиви окружного комітету КП(б)У з масово-політичної роботи., 2 січня – 31 грудня 1925 р., 397 арк.

Ф. П-51 Жмеринський районний комітет КП(б)У

Оп.1

178. Спр.180. Директиви Вінницького окрпарткому з питань роботи серед польського населення., 23 січня – 1 жовтня 1927 р., 31 арк.

179. Спр.233. Директиви Вінницького окрпарткому з питань агітаційно-пропагандистської роботи., 7 березня – 28 грудня 1928., 40 арк.

Ф. П-78 Шаргородський районний комітет КП(б)У

Оп.1

180. Спр.40. Директиви райкому КП(б)У з організаційних і масово-політичних питань., 19 січня – 29 грудня 1927 р., 74 арк.

Ф. П-87 Вінницький міськком КП(б)У

Оп.1

181. Спр.19. Директиви та інструкції ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У з питань організаційно-партійної і масово-політичної роботи., 4 січня – 2 грудня 1924 р., 114 арк.

182. Спр.21. Директиви міськкому КП(б)У з питань організаційно-партійної і масово-політичної роботи., 18 січня – 22 грудня 1924 р., 163 арк.

Ф.Р-151 Вінницький міськвиконком

Оп.1

183. Спр.687.Протоколи комфракції міськради VIII скликання., 1929 р., 45 арк.

Ф. Р-196 Вінницький окружний адміністративний відділ Вінницького окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

Оп.1

184. Спр.104. Матеріали по реєстрації Римо-католицької релігійної громади при костьолі Капуцинів в м. Вінниці., 19 березня 1923 р. – 24 жовтня 1924 рр., 52 арк.

185. Спр.162. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при Олексіївському костьолі м. Жмеринки Жмеринського району (статут протокол, списки)., 8 липня 1922 р. – 29 грудня 1924 рр., 30 арк.

186. Спр.231. Статут і список Римсько-католицької церкви релігійної громади при Михайлівському костьолі м. Тиврова., 28 січня 1923 р. – 11 грудня 1924 р., 18 арк.

187. Спр.299.Посвідчення про видачу дозволів на збори, релігійні зібрання., 25 лютого – 24 грудня 1925 р., 151 арк.

188. Спр.387. Листування з районним виконкомом по справі діяльності релігійних громад, 2 січня – 28 червня 1925 р., 859 арк.
189. Спр.389. Списки уповноважених римо-католицької релігійної громади., 27 лютого – 18 серпня 1925 р., 132 арк.
190. Спр.403. Римо-католицької релігійної громади при костьолі Роха с. Малих Крушлинець., 7 лютого 1925 р., 7 арк.
191. Спр.417. Матеріали реєстрації римо-католицької релігійної громади при каплиці с. Майдан-Юзницький., 13 грудня 1924 р. – 13 січня 1925 р., 9 арк.
192. Спр.439. Матеріали реєстрації Римо-Католицької громади при костьолі Архангела Михаїла м. Вороновиці Вороновицького району (статут, списки реєстр, картки) (Вороновиця)., 6 січня 1924 р. – 24 січня 1925 р., 14 арк.
193. Спр.462. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при Троїцькім костьолі м. Браїлова (статут, протокол, списки)., 14 січня – 19 лютого 1923 р., 16 арк.
194. Спр.488. Матеріали реєстрації Римсько-католицької релігійної громади при Антоніївськім костьолі м. Красного Краснянського району (статут, протокол, список)., 24 лютого 1924 р. – 2 січня 1925 р., 22 арк.
195. Спр.511. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при костьолі м. Літина Літинського району (статут, протокол, списки, реєстраційні картки)., 18 січня 1924 р. – 26 лютого 1925 р., 25 арк.
196. Спр.532. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при Успенському костьолі м. Межирова Межирівського району (статут, списки, протокол), 24 червня 1924 р. – 24 лютого 1925 р., 17 арк.
197. Спр.546. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при костьолі м. Немирова Немирівського району (статут, список, реєстр) (Немирів)., 24 жовтня 1924 р. – 21 лютого 1925 р., 12 арк.
198. Спр.566. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при Троїцькім костьолі м. Пикова, Пиківського району., 26 лютого 1923 р. – 26 лютого 1925 рр., 32 арк.

199. Спр.598. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при костьолі «Йосифа» с. Вітаво-Гнівани Тиврівського району (статут, список, протокол), 12 грудня 1923 р. – 17 лютого 1925 р., 14 арк.
200. Спр.613. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при Іванівським костьолі с. Кумановець Хмельницького району (статут, протокол, список, реєстраційні картки), 5 серпня 1923 р. – 3 березня 1925 р., 19 арк.
201. Спр.623. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при Станіславській каплиці м. Терешполя (Терасполя) Хмельницького району (статут, протокол), 13 грудня 1924 р. – 19 лютого 1925 р., 6 арк.
202. Спр.625. Матеріали реєстрації Римо-Католицької релігійної громади при Троїцькому костьолі м. Хмільника Хмельницького району (статут, протокол, списки) (Хмільник), 13 грудня 1924 р. – 1 січня 1925 р., 12 арк.
203. Спр.819. Список римо-католицької релігійної громади с. Гавришівки Вінницького району., 29 червня 1924 р., 10 арк.
204. Спр.836. Римо-Католицької релігійної громади при костьолі м. Яніва Калинівського району (статут, списки, умова), 24 жовтня 1924 р. – 6 червня 1926 р., 63 арк.
205. Спр.853. Матеріали римо-католицької релігійної громади с. Ситковець Ситківського району (акт, списки, умова, опис майна), 5 жовтня 1923 р. – 14 червня 1926 р., 16 арк.
206. Спр.882. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади м. Липовця (статут, протокол, списки), 10 серпня – 5 жовтня 1926 р., 17 арк.
207. Спр.917. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади м. Іллінці Іллінецького району (статут, протокол, списки), 17 серпня – 14 вересня 1926 р., 23 арк.
208. Спр.1390. Звіти та відомості статистичного характеру окривідкультів про стан релігійного руху (по обліку релігійних громад, службовців культу та ін.), 1 січня – 22 грудня 1927 р., 63 арк.
209. Спр.1413. Списки членів релігійних громад м. Вінниці та Вінницької округи., 20 жовтня 1924 р. – 9 квітня 1927 рр., 419 арк.

210. Спр.1526. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при костьолі Матеуша с. Ворошилівки Тиврівського району (статут, списки, опис майна)., 24 березня – 31 березня 1927 р., 10 арк.
211. Спр.1529. Римо-Католицької релігійної громади при Костьолі м. Гнівані Тиврівського району (статут, протокол, списки)., 12 січня 1923 р. – 13 вересня 1927 р., 166 арк.
212. Спр.2316. Звіти та відомості статистичного характеру про стан релігійного руху (Списки релігійних громад. Листування з райвиконкомом про відправлення відомостей про релігійні громади)., 1 січня – 31 грудня 1928 р., 41 арк.
213. Спр.2366. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади с. Малі-Крушлинці, Вінницького району (статут, акт, списки)., 4 листопада 1924 – 4 вересня 1928 рр., 35 арк.
214. Спр.2393. Справа Телепенської римо-католицької релігійної громади., 13 грудня 1924 – 5 червня 1928 рр., 49 арк.
215. Спр.2405. Матеріали реєстрації римо-католицької релігійної громади с. Ярошівки, Вінницького району (статут, протокол, умова, списки)., 7 грудня 1925 р. – 24 липня 1928 рр., 36 арк.
216. Спр.2409. Римо-католицької релігійної громади при Михайлівським костьолі (Вороновиця)., 24 жовтня 1924 р. – 15 лютого 1928 р., 103 арк.
217. Спр.2439. Матеріали реєстрації римо-католицької релігійної громади Казанської Бого-Матері с. Соболівки, Вахнівського району (статут, протокол, списки)., 8 грудня 1923 р. – 29 лютого 1928 р., 35 арк.
218. Спр.2469. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при Троїцькому костьолі с. Браїлова Жмеринського району (статут, протокол, списки), 13 листопада 1923 – 1928 рр., 74 арк.
219. Спр.2478. Матеріали реєстрації римо-католицької релігійної громади при костьолі Олексія м. Жмеринки, Жмеринського району (статут, протоколи, списки)., 24 жовтня 1924 р. – 5 травня 1928 рр., 66 арк.

220. Спр.2499. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при Успенській церкві с. Межирова Жмеринського району (статут, акт, списки)., 17 січня 1924 р. – 9 березня 1928 р., 11 арк.
221. Спр.2579. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при Антоніївським костьолі м. Іллінці Іллінецького району (статут, протокол, списки)., 1 липня 1926 р. – 8 березня 1928 р., 76 арк.
222. Спр.2597. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при Петропавловському костьолі с. Зозова Липовецького району (протокол, статут, списки)., 13 травня 1926 – 29 лютого 1928 рр., 29 арк.
223. Спр.2600. Матеріали реєстрації Римо-Католицької релігійної громади м. Липовець Липовецького району (статут, протокол, списки)., 5 травня 1926 р. – 25 січня 1928 р., 24 арк.
224. Спр.2634. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при костьолі Йосипа м. Немирова (статут, протоколи, списки)., 27 січня 1924 р. – 6 квітня 1928 р., 62 арк.
225. Спр.2653. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при Троїцьким костьолі с. Старого Пикова Тиврівського району (статут, заява, протоколи)., 20 лютого 1923 р. – 16 січня 1928 р., 91 арк.
226. Спр.2699. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при Антонівським костьолі м. Красне Тиврівського району (статут, протоколи, списки)., 4 липня 1923 р. – 28 лютого 1928 рр., 52 арк.
227. Спр.2713. Матеріали Римо-католицької релігійної громади при Михайлівському костьолі м. Тиврова Тиврівського району (Заява, протокол, акт, списки)., 3 грудня 1923 р. – 30 червня 1928 рр., 133 арк.
228. Спр.2731. Списки членів релігійної громади Римо-католицького костьолу с. Кумановець хмельницького району Вінницької округи., 1928 р., 20 арк.
229. Спр.2733. Матеріали реєстрації Римо-католицької релігійної громади при костьолі Івана с. Куманівці Хмельницького району (протокол, статут, списки)., 12 серпня 1922 р. – 5 березня 1928 р., 71 арк.

230. Спр.2741. Список членів Римо-католицької релігійної громади м. Новоконстантинова Хмільницького району., 1928 р., 20 арк.
231. Спр.3037. Список віруючих громад Тиврівського Римо-католицького костьолу., 1928 – 4 червня 1929 р., 50 арк.
232. Спр.3082. Списки та грошова звітність членів релігійної громади Хмільницького Римо-католицького костьолу м. Хмільника, Хмільницького району., 1928 – 1929 рр., 54 арк.
233. Спр.3105. Список прихожан Римо-католицького костьолу с. Красне, Краснянського району, 1 січня 1929 р., 35 арк.
234. Спр.3331. Відділ культів релігійних громад. Справа про облік церковних дзвонів та релігійних свят., 1 січня 1930 р., 24 арк.
235. Спр.3332. Справа про реєстрацію релігійних статутів та стягнення податків., 28 березня 1927 р. – 5 липня 1930 р., 43 арк.
236. Спр.3335. Списки службовців культу Вінницької округи., 20 серпня 1928 р. – 25 січня 1930 р., 86 арк.

Ф. Р-197 Подільський губернський адміністративний відділ

Оп.3

237. Спр.3. Циркуляри і розпорядження наркомату внутрішніх справ., 31 жовтня 1924 р. – 10 червня 1925 рр., 175 арк.
238. Спр.11. Списки церковних служителів римо-католицьких громад Поділля., 12 лютого – 17 квітня 1925 р., 17 арк.
239. Спр.15. Циркуляри і розпорядження НКВС., 30 липня – 10 червня 1925 р., 328 арк.
240. Спр.18. Звіти і плани діяльності церков релігійних громад., 29 грудня 1924 р. – 14 травня 1925 рр., 173 арк.

Оп.5

241. Спр.1. Звіти і відомості про діяльність Кам'янецької повітової ліквідаційної комісії по відокремленню церкви від держави., 22 жовтня 1921 р. – 29 жовтня 1922 р., 15 арк.

242. Спр.2. Циркуляри Наркомату внутрішніх справ і циркуляри ліквідаційної комісії., 24 листопада 1921 р. – 29 грудня 1923 р., 83 арк.
243. Спр.4. Ліквідаційна комісія по відокремленню церкви від держави., 24 грудня 1921р. – 14 серпня 1922 р., 23 арк.
244. Спр.5. Подільський губернський адміністративний відділ, міжвідомча комісія у справах організацій і союзів., 23 грудня 1922 р. – 31 грудня 1923 р., 180 арк.
245. Спр.6. Відомості про діяльність повітових ліквідаційних комісій. Списки церков, костьолів, синагог., 23 червня 1922 р. – 18 липня 1923 р., 103 арк.
246. Спр.8. Звіт про діяльність Літинської ліквідаційної комісії., 22 листопада 1922 р. – 2 лютого 1923 р., 26 арк.
247. Спр.11. Ліквідаційна комісія по відокремленню церкви від держави., 13 грудня 1922 р. – 20 лютого 1923 р., 11 арк.
248. Спр.12. Звіт Ямпільської повітової ліквідаційної комісії., 22 грудня 1922 р. – 23 грудня 1923 р., 25 арк.
249. Спр.13. Списки релігійних громад, церков по Ново-Ушицькому повіті., 13 грудня 1922 р. – 20 грудня 1923 р., 16 арк.
250. Спр.15. Протоколи засідань могилів-Подільської ліквідаційної комісії., 25 листопада 1922 р. – 29 грудня 1923 р., 49 арк.
251. Спр.16. Циркуляри Подільського губернського адміністративного управління., 24 грудня 1923 р. – 24 грудня 1924 р., 200 арк.
252. Спр.19. Накази, циркуляри, інструкції і розпорядження наркомату юстиції і ліквідаційної комісії., 14 липня 1921 р. – 8 грудня 1923 р., 112 арк.
253. Спр.26. Список церков, костьолів Гайсинського повіту., 1 січня – 28 грудня 1923 р., 98 арк.
254. Спр.30. Циркуляри губернського виконавчого комітету, протоколи Проскурівської ліквідаційної комісії., 16 січня – 24 грудня 1924 р., 130 арк.
255. Спр.31. Звіти про роботу ліквідаційної комісії, протоколи засідань, списки релігійних громад., 11 січня – 24 грудня 1924 р., 181 арк.

256. Спр.33. Циркуляри губернської ліквідаційної комісії, протоколи окружної комісії, звіти про роботу., 4 січня – 8 грудня 1924 р., 83 арк.

257. Спр.34. Матеріали реєстрації релігійних громад по округам., 1 лютого – 11 жовтня 1924 р., 297 арк.

258. Спр.36. Циркуляри, накази губернського адміністративного відділу і ліквідаційної комісії., 28 січня – 4 грудня 1924 р., 126 арк.

Оп.6

259. Спр.1445. Реєстраційні картки Вінницької римо-католицької релігійної громади., 18 березня 1923 р., 40 арк.

Ф. Р-254 Подільський губернський відділ народної освіти

Оп.1

260. Спр.6. Циркуляри Наркомату УСРР, план роботи з перепідготовки робітників просвіти. Циркуляри губнаросвіти про залучення демобілізованих червоноармійців в політико-просвітницьку роботу., 1923 – 1925 рр., 793 арк.

261. Спр.20. Циркуляри губернського комітету народної просвіти про роботу серед нацменшин; протоколи нарад співробітників Вінницького повітового відділу народної освіти., 26 березня 1921 р. – 17 листопада 1923 рр., 123 арк.

262. Спр.24. Циркуляри РНК УСРР, наркомату просвіти УСРР про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, одноразовий грошовий збір в містах на потреби трудових шкіл., (26 серпня 1921 р. – 11 лютого 1922 р.)1923 р., 46 арк.

263. Спр.54. Циркуляри Губнаросвіти про утворення комісії для перевірки знань випускників трудових шкіл, протоколи засідання політпросвіти, квартальні звіти, доповіді про діяльність Могилів-Подільської окружної інспектури народної освіти. Місячний план інспектури., 12 січня – 18 грудня 1923 р., 196 арк.

264. Спр.188. Відомості про навчальні, культурно-просвітницькі установи губернії за 1920-1924 рр. Відомості про особистий склад Могилів-Подільської електро-технічної школи, вінницького інституту наросвіти, фармацевтичного технікуму, тутьчинських 3-х річних вищих педкурсів. Листування з трудшколами про звітність., 10 вересня – 4 жовтня 1924 р., 495 арк.

265. Спр.826. Циркуляр Наркомпросвіти УСРР про проведення «тижня листування» з дитячими комуністичними групами заходу. Протоколи засідань центральної губернської комісії з дитячого руху. Про проведення серед дітей антирелігійної кампанії., 2 квітня – 1 вересня 1923 р., 44 арк.

Ф. Р-256 Вінницька окружна інспектура народної освіти

Оп.1

266. Спр.28. Обіжники, накази Подільської губернської, Вінницького відділів народної освіти., 2 січня – 26 грудня 1924 р., 448 арк.

267. Спр.176. Протоколи засідань приймальної комісії Гніванської профшколи, річні плани роботи Вінницької окружної методичної комісії відділу політосвіти, листування з райнаросвітами про політосвітню та соцвиховну роботу в школах, списки учнів профшкіл., 4 січня – 30 жовтня 1929 р., 413 арк.

Ф. Р-400 Стрижавський волосний виконавчий комітет Вінницького повіту

Оп.3

268. Спр.11. Декрет ВУЦВК «Про стягнення на користь голодуючих». Накази, циркуляри. Розпорядження Подільського губернського, Вінницького повітового виконкомів. Протокол засідання Вінницького повітового виконкому про зміни адміністративного поділу волостей., 29 листопада 1921 р. – 6 квітня 1923 р., 480 арк.

Ф. Р-489 Могилів-Подільський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

Оп.1

269. Спр.849. Матеріали про діяльність райвиконкомів Могилів-Подільської округи., 5 жовтня 1925 р. – 7 грудня 1926 р., 739 арк.

270. Спр.887. Річний звіт окрвиконкому за 1925-1926 рр., 1925 – 1926 рр., 239 арк.

271. Спр.895. Матеріали по дослідженню діяльності райвиконкомів і сільрад округи., 1926 – 7 грудня 1927 р., 284 арк.

272. Спр.907. Квартальні звіти про роботу окрмінвідділу окрпрокуратури, окрстрахконтори та інших окружних установ, 21 січня – 21 грудня 1927 р., 174 арк.

Оп.2

273. Спр.60. Протоколи наради уповноважених з проведення «Неділі оборони» і збору коштів для будівництва літака. Листування про проведення «Неділі оборони», про політико-економічний стан Мурафського району., 24 грудня 1926 р. – 19 грудня 1927 р., 54 арк.

Оп.4

274. Спр.3. Циркуляри Могилів-Подільського окрвиконкому. Листування про викачку зброї в населення і віддачі органам ДПУ., 2 січня – 14 грудня 1923 р., 284 арк.

275. Спр.6. Листування про зміцнення Могилів-Подільського держбанку, про оперуванні банди в непростих районах. Протоколи засідання Подільської губернської військової наради. Циркуляри Подільського губернського виконавчого комітету., 6 січня – 20 вересня 1924 р., 220 арк.

276. Спр.42. Листування і протоколи про виселення з Могилівської округи колишніх поміщиків та землевласників., 3 січня 1928 р – 28 грудня 1929 р., 119 арк.

277. Спр.49. З питань хлібозаготівлі та інших кампаній., 1 січня – 25 червня 1930 р., 24 арк.

Ф. Р-595 Вінницький окружний виконавчий комітет

Оп.9

278. Спр.3 Протокол надзвичайної наради при губвиконкомі, вказівки про запобігання контрреволюційним виступам та ініціюванням «релігійних чудес». Акти, протоколи допитів, донесення окрміліції, райвиконкомів про політ моральне становище в районах., 1923 р., 118 арк.

Оп.11

279. Спр.22. Листування про порядок ведення, зберігання та відправлення секретного листування народної освіти, невірних злочинних діяч робітників

райвиконкомів, сільських рад та комуністів на учбових зборах призовників., 3 січня – 17 грудня 1923 р., 291 арк.

280. Спр.26. Листування з райвиконкомаами про збитки, нанесені іноземними інтервентами, про перевірку виданих довідок про червоноармійців та інше листування., 5 січня – 20 листопада 1926 р., 185 арк.

281. Спр.35. Листування про заходи боротьби з куркулями, про складну колективізацію сільського господарства та інше листування., 1 лютого – 4 жовтня 1930 р., 254 арк.

282. Спр.38. Звіт пророботу Вінміськради, спеціальні зведення і політичні огляди про політичний та економічний стан округи., 10 листопада 1924 р. – 9 квітня 1925 р., 99 арк.

Ф. Р-687 Могилів-Подільський окружний адміністративний відділ Могилів-Подільського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

Оп.1

283. Спр.9. Протоколи загальних зібрань і списки членів релігійної громади м. Ямпіля, Ямпільського району, 1924 – 1929 рр., 116 арк.

Ф. Р-835 Ямпільський повітовий виконавчий комітет

Оп.1

284. Спр.130. Постанова ВУЦВК, протоколи Української економічної ради, інструкції і положення про комітети незаможних селян та перевибори., 25 листопада 1921 р. – 10 листопада 1922 р., 58 арк.

285. Спр.195. Відомості про кількість вилученої землі та інших цінностей з монастирів та інших молитовних будинків., 28 січня 1922 р. – 10 лютого 1923 р., 59 арк.

286. Спр.214. Листування з волосними виконкомаами про організацію комісій з відокремлення церкви від держави. Анкети членів комісій., 28 листопада 1922 р. – 10 лютого 1923 р. 18 арк.

287. Спр.351. Протоколи засідання Губернської і Бабчинецької комісії допомоги голодуючим., 17 січня – 14 червня 1922 р., 322 арк.

288. Спр.354. Листування з губвиконкомом про вилучення цінностей з монастирів, церков, костьолів і синагог в фонд допомоги голодуючим., 25 березня – 30 серпня 1923 р., 251 арк.

Ф. Р-847 Тульчинська окружна інспектура народної освіти

Оп.1

289. Спр.105. Листування з центральним методкабінетом, окрвиконкомом, райвиконкомами Тульчинського округу і проведення антирелігійної пропаганди, 19 грудня 1929 р. – 28 червня 1930 р., 569 арк.

290. Спр.114. Листування з районними інспекторами народної освіти з питань педологічного обстеження шкіл, придбання навчальних посібників та ін., 11 січня – 16 липня 1930 р., 635 арк.

291. Спр.454. Листування центральної ради спілок «безвірників», 10 вересня 1927 р. – 20 лютого 1929 р., 223 арк.

Ф. Р-850 Вінницький повітовий виконавчий комітет

Оп.1

292. Спр.97. Звіти про вилучення церковних цінностей по повіті, листування з Подільським губернським і повітовим виконкомами про вилучення церковних цінностей., 1922 р., 52 арк.

Ф. Р-886 Гайсинський повітовий виконавчий комітет

Оп.1

293. Спр.19. Циркуляр губернського і повітового виконкомів., 1922 – 1923 рр., 95 арк.

Ф. Р-925 Подільський губернський виконавчий комітет

Оп.1

294. Спр.168. Положення, постанови, циркуляри, розпорядження ВУЦВК РНК УСРР., 1923 – 1925 рр., 327 арк.

295. Спр.181. Накази, постанови губвиконкому., 2 січня – 23 грудня 1923 р., 103 арк.

296. Спр.332. Статистичні дані про кількість районів, містечок, населення та націоналізацію Поділля., 1925 – 1926 рр., 113 арк.

297. Спр.410. Протоколи засідань центральної комісії національних меншин при ВУЦВК., 3 травня 1924 р. – 27 липня 1925 р., 133 арк.

Оп.2

298. Спр.171. Накази, постанови, доповідні записки, оголошення Проскурівського повітового виконкому., 1921 – 1923 рр., 242 арк.

299. Спр.584. Накази, постанови президії губвиконкому, 3 січня – 20 грудня 1922 р., 111 арк.

300. Спр.590. Накази, зведення, доповіді, бюлетені, протоколи засідань Могилів-Подільського виконкому, 12 січня – 24 червня 1922 р., 435 арк.

301. Спр.592. Накази, зведення, документи, протоколи засідань президії Ямпільського повіту., 15 січня – 6 червня 1922 р., 214 арк.

302. Спр.847. Статистичні відомості про роботу відділу управління., 1 січня – 16 листопада 1922 р., 60 арк.

303. Спр.878. Протоколи по вилученню церковних цінностей., 5 квітня – 6 липня 1922 р., 49 арк.

304. Спр.879. Губкомісія по вилученню церковних цінностей. Зведення про збір цінностей в губернії., 27 травня – 6 липня 1922 р., 19 арк.

305. Спр.1153. Квартальні плани роботи виконкомів та їх відділів округи і звіти про їх діяльність., 18 квітня – 14 грудня 1923 р., 316 арк.

306. Спр.1155. Циркуляри окрвиконкомів., 20 лютого 1923 р. – 11 січня 1924 р., 634 арк.

Оп.8.

307. Спр.37. Протоколи засідань і виписки з протоколів засідань Подільського губкому КП(б)У., 17 грудня 1923 р. – 31 грудня 1924 р., 523 арк.

308. Спр.50. Місячні звіти про роботу ДПУ і Відділу управління., 10 листопада 1923 р., 22 арк.

309. Спр.77. Циркуляри, бюлетень про роботу окружних адміністративних відділів., 4 липня – 10 вересня 1924 р., 96 арк.

310. Спр.82. Інформаційні зведення Подільської губернської надзвичайної комісії., 22 липня 1921 р. – 6 листопада 1922 рр., 24 арк.

311. Спр.88. Оперативні зведення губмілрозшуку., 4 грудня 1923 р. – 3 грудня 1924 р., 747 арк.

Ф. Р-2826 Гайсинський окружний адміністративний відділ Гайсинського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

Оп.1

312. Спр.8. Відомості про релігійні громади Гайсинської округи., 1 січня – 31 листопада 1923 р., 49 арк.

313. Спр.10. Листування з районними, повітовими і волосними виконавчими комітетами з питань відокремлення церкви від держави, акти описів церковного майна, анкети реєстрації пам'яток церковної архітектури., 1 січня – 31 грудня 1923 р., 732 арк.

Оп.4

314. Спр.1. Облік релігійних громад Ладизинського, Зятківецького та інших регіонів., 26 вересня 1923 р. – 31 грудня 1924 р., 367 арк.

315. Спр.2. З обіжниками, інструкціями та розпорядженнями про закриття релігійних храмів., 4 січня – 31 грудня 1924 р., 195 арк.

316. Спр.4. Обіжники, розповсюдження Окрліквідкому по питанням культу., 30 січня 1924 р. – 5 січня 1925 р., 87 арк.

Ф. Р-2827 Тульчинський окружний адміністративний відділ Тульчинського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

Оп.3

317. Спр.21. Звіт про роботу відділу культів Тульчинського окрадмінвідділу за 1928 – 1929 рр., 1 жовтня – 5 грудня 1929 р., 15 арк.

Оп.6

318. Спр.5. Обіжники губвиконкому та окрвиконкому про реєстрацію статутів релігійних громад, акти начальника відділу нагляду і контролю та начальника відділу культів про передачу та прийняття статутів релігійних громад., 1925 р., 105 арк.

319. Спр.38. Списки членів релігійних громад Ободівського римо-католицького приходу Тульчинської округи., 8 липня 1927 р. – 28 листопада 1928 р., 97 арк.

320. Спр.40. Списки релігійних громад Чечельницького, Ольгопільського та інших районів Тульчинської округи., 5 липня – 20 вересня 1927 р., 38 арк.

321. Спр.44. Протоколи допиту начальника районної міліції с. Ладижин, протоколи зібрань молитовних об'єднань, листування з Тульчинським окрвиконкомом про дозвіл молитовних громадам хресного ходу., 29 грудня 1927 р. – 27 грудня 1928 р., 660 арк.

Ф. Р-6023 Слідчі та наглядові справи, переданих УСБУ у Вінницькій області

Оп.4

322. Спр.2955. Кримінальна справа по звинуваченню Бредицького Я. Вікентійовича., 21 серпня – 1 листопада 1935 р., 34 арк.

323. Спр. 4603 Т.1. Справа по звинуваченню Березовського І. І., 22 січня – 26 червня 1937 р., 180 арк.

324. Спр. 4603 Т.2. Справа по звинуваченню Березовського І. І., 22 січня – 28 березня 1937 р., 208 арк.

325. Спр. 4603 Т.3. Справа по звинуваченню Березовського І. І., 22 січня 1937 р. – 30 червня 1956 р., 437 арк.

326. Спр.10310. Справа по звинуваченню Журавського М. А., 7 серпня 1930 р. – 19 травня 1960 р., 76 арк.

327. Спр.11974. Справа по звинуваченню Доманського Й. П. с. Скаржинці., 20 листопада 1937 р. – 17 листопада 1961 р., 46 арк.

328. Спр.14570. Справа по звинуваченню Завадського Михайла Саверійовича., 23 грудня 1937 р. – 24 серпня 1963 р., 53 арк.

329. Спр.18413. Справа по звинуваченню Баржемського Р. Й., 26 жовтня 1937 р. – 27 квітня 1989 р., 34 арк.

330. Спр.20520. Справа по звинуваченню Ластовецького Вацлава Мар'яновича, 22 листопада 1937 р. – 14 серпня 1989 р., 26 арк.

331. Спр.23288. Справа по звинуваченню Дудковської С. А., 22 лютого 1930 р. – 4 жовтня 1989 р., 26 арк.

332. Спр.25214. Справа по звинуваченню Туровського М. Д., 31 січня 1930 р. – 16 лютого 1990 р., 51 арк.
333. Спр.25483. Справа по звинуваченню Стрончинського В. І., 14 лютого 1930 р. – 13 березня 1990 р., 48 арк.
334. Спр.26290. Справа по звинуваченню Павельчуса А. І., 21 серпня 1935 р. – 24 вересня 1991 р., 93 арк.
335. Спр.27822. Справа по звинуваченню Кржевицького Казимира Йосифовича., 27 червня 1929 р. – 3 березня 1993 р., 33 арк.
336. Спр.28573. Справа по звинуваченню Соколовського Казимира., 17 березня 1925 р. – 1 серпня 1995 р., 116 арк.

Державний архів Хмельницької області (ДАХмО)

Ф. П-3. Кам'янець-Подільський окружний комітет КП(б)У

Оп.1

337. Спр.68. Протоколи засідань комісії з агітації і пропаганди Подільського Губкому і Кам'янець-Подільського окружному КП(б)У., 8 січня – 10 грудня 1923 р., 67 арк.
338. Спр.156. Короткий огляд роботи з агітації, пропаганди, партійному просвітництву в Кам'янець-Подільській окрузі, відомості про релігійний рух та боротьбу з ним., 1925 р., 66 арк.
339. Спр.159. Листування з Китайгородською районною секцією КП(б)У і звіт інструктора Польбюро про роботу серед польського населення району., 30 березня 1925 р. – 4 листопада 1926 р., 16 арк.
340. Спр.205. Протоколи засідань колегії і нарад з агітації і пропаганди., 1926 р., 44 арк.
341. Спр.206. Протоколи окружної наради працівників серед польського населення і бюро по роботі серед поляків при окружкомі., 20 березня – 26 грудня 1926 р., 25 арк.

342. Спр.238. Протоколи засідань окружної антирелігійної комісії, звіти, відомості та інші матеріали про антирелігійну роботу в окрузі., 13 квітня 1927 р. – 25 жовтня 1928 р., 190 арк.
343. Спр. 240. Протоколи засідань Польбюро, наради працівників серед польського населення, звіти про роботу та інші матеріали Польбюро., 26 січня – 26 грудня 1927 р., 27 арк.
344. Спр.264. Протоколи відбірної комісії окружному КП(б)У з прийому в радянську партійну школу, листування з партійними і радянськими організаціями та питанням пропаганди та агітації., 15 лютого 1928 р. – 26 грудня 1929 р., 90 арк.
345. Спр.265. Листування з Центральним комітетом КП(б)У і райкомами партії з питань пропаганди та агітації., 25 жовтня 1928 р. – 18 липня 1929 р., 100 арк.
346. Спр.268. Протоколи засідань бюро секції окружкома КП(б)У по роботі серед польського населення., січень 1928 – грудень 1929 р., 30 арк.
347. Спр.293. Директиви ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань пропаганди та агітації., 29 березня – 31 грудня 1929 р., 54 арк.

Ф.П-301 Проскурівський окружний комітет КП(б)У

Оп.1

348. Спр.15. Резолюції по звіту Польбюро ЦК ВКП(б)У., 21 квітня 1925 р., 14 арк.
349. Спр.41. Протоколи засідань польбюро округи 3-ї окружної наради райпольуповноважених. Лист редактора газети «Серп» польською мовою., 15 березня 1926 р. – 8 червня 1927 р., 19 арк.
350. Спр.119. Директиви, циркуляри, інструкції ЦК ВКП(б) і ЦК ВКП(б)У з питань агітації і пропаганди., 1927 р., 120 арк.
351. Спр.121. Протокол наради пропагандистів округи, вказівки райкомам з питань політичного та антирелігійного виховання серед населення., 20 листопада 1926 р. – 30 листопада 1927 рр., 106 арк.
352. Спр.122. Протоколи агітаційно-пропагандистських нарад окружному., 8 лютого – 22 грудня 1927 р., 17 арк.

353. Спр.124. Протоколи нарад пропагандистів, звіти, інформації про роботу шкіл політграмоти та гуртків мережі партосвіти., жовтень 1926 р. – січень 1927 рр., 78 арк.

354. Спр.125. Протоколи засідань методичних бюро по агітації і пропаганді окружного та районних комітетів КП(б)У., 1927 р., 28 арк.

355. Спр.129. Резолюція про підсумки низової партосвіти серед поляків. Коментарі ЦК ВКП(б) до декларації ініціативної групи ксьондзів про відмову від контрреволюційної роботи. Документи польською мовою., 26 лютого – 9 листопада 1927 р., 54 арк.

356. Спр.130. Протоколи засідань Польбюро окружного і районних комітетів КП(б)У. Політінформація райкомів і звіт про роботу серед польського населення., 9 березня – 21 грудня 1927 р., 65 арк.

357. Спр.171. Директиви ЦК і окружному КП(б)У з питань агітації і пропаганди, протоколи нарад пропагандистів округи, лютий – серпень 1928 р., 182 арк.

358. Спр.176. Протоколи засідань польбюро, директиви райкомам КП(б)У і листування з ними з питань роботи серед поляків., 29 травня – 30 листопада 1928 р., 138 арк.

Ф. Р-6 Відділ народної освіти Кам'янецького повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

359. Спр.70. Листування з волосними виконками та польськими школами про укомплектування шкіл, матеріальне забезпечення вчителів, звіти та зведення про стан польських шкіл та діяльність польських секцій народної освіти., 31 березня 1920 р. – 15 травня 1921 р., 230 арк.

Ф. Р-336 Кам'янецький повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Оп.1

360. Спр.63. Книга реєстрації організацій та об'єднань., 1 грудня 1921 р. – 19 червня 1922 р., 5 арк.

361. Спр. 260. Декрет ВЦВК, накази, циркуляри, телеграми губернської і повітової комісії допомоги голодуючим про збір ресурсів на допомогу голодуючим., 9 листопада 1921 р. – 31 серпня 1922 р., 115 арк.

Ф. Р-1013 Должоцький волосний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Оп.1

362. Спр.23. Розпорядження Кам'янецького повітового відділу записів актів цивільного стану, список церков, костьолів, молитовних будинків волості. Акт про вилучення речей в громадян за невиконання податку., 20 лютого 1921 р. – 20 грудня 1922 р., 23 арк.

363. Спр.35. Циркуляр Кам'янецького повітового виконкому про надання списків, списки церков, костьолів, синагог і священників по селам волості., 4 листопада 1921 р. – 1 серпня 1922 р., 28 арк.

364. Спр.74. Накази, телеграми повітової комісії з вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим., 25 березня 1922 р. – 13 червня 1922 р., 13 арк.

365. Спр.100. Акти з вилучення церковних цінностей в Должоцькій волості., 25 квітня 1922 р., 17 арк.

366. Спр.101. Акти про вилучення церковних цінностей в Должоцькій волості., 24 квітня 1922 р. – 11 травня 1922 р., 39 арк.

Ф. Р-1057 Адміністративний відділ виконавчого комітету Кам'янець-Подільської окружної ради

Оп.1

367. Спр.101. Постанови, розпорядження, циркуляри Наркомату внутрішніх справ УСРР, губернського виконкому і адміністративного відділу з питань відокремлення церкви від держави, про охорону архіві, про видачу особових посвідчень, про порядок ведення торгівлі і документи з інших питань., 2 січня 1924 р. – 13 грудня 1924 р., 184 арк.

368. Спр.271. Плани і звіти про роботу адмінвідділу і його підвідділів окружної ліквідаційної комісії за 1924 – 1925 рр., 10 жовтня 1924 р. – 12 січня 1925 р., 143 арк.
369. Спр.310. Циркуляри і вказівки адміністративного відділу районним виконкомам про порядок видачі дозволів на проведення релігійних обрядів, про реєстрацію майна церков та релігійних громад., 25 січня – 31 грудня 1925 р., 32 арк.
370. Спр.482. Циркуляри, розпорядження Наркомату внутрішніх справ УСРР, виписки з бюлетеня про передачу метричних книг з духовних консисторій відповідним РАЦсам, про представлення у військові органи обліку про померлих військовозобов'язаних, порядку реєстрації актів цивільного стану., 21 грудня 1926 р. – 29 вересня 1927 р., 88 арк.
371. Спр.491. Книга реєстрації затверджених статутів релігійних громад округи., 1923 р., 160 арк.
372. Спр.495. Справа про реєстрацію римо-католицької релігійної громади с. Збриж Лянцкорунського району., 5 лютого 1923 р. – 24 жовтня 1924 р., 70 арк.
373. Спр.504. Постанови, циркуляри, розпорядження про введення типового статуту релігійних громад і нагляду за їх діяльністю, про перехід релігійних громад на державний статут, про терміни реєстрації релігійних громад., 4 лютого 1924 р. – 6 вересня 1924 р., 82 арк.
374. Спр.512. Статут римо-католицької релігійної громади с. Кутківці Чемеровецького району, протоколи загальних зібрань, список членів громади., 24 жовтня 1924 р. – 18 лютого 1926 р., 88 арк.
375. Спр.522. Циркуляри і вказівки губернського адміністративного відділу про порядок реєстрації релігійних громад., 2 лютого – грудень 1925 р., 68 арк.
376. Спр.525. Виписка з протоколів засідання окрадмінвідділу, листування з Лянцкорунським рай адмінвідділом, статут та інші відомості про роботу римо-католицької релігійної громади с. Дранівки і м. Лянцкоруня. Списки членів громади., 19 червня – 29 жовтня 1926 р., 49 арк.

377. Спр.526. Статут Збрижської римо-католицької релігійної громади Чемеровецького району і списки її членів., 28 квітня 1926 р. – 26 січня 1930 р., 44 арк.

378. Спр.529. Листування з районним адміністративним відділом про заборону іноземним підданам служити в релігійних організаціях і реєстрації релігійних громад, акти огляду будівель і майна церкви., 9 листопада 1926 р. – 23 грудня 1927 р., 86 арк.

379. Спр.530. Справа про видачу дозволів на відправлення релігійних культів., 11 січня – 14 липня 1927 р., 114 арк.

Ф. Р-6193 Управління Служби Безпеки України Хмельницької області

Оп.12

380. Спр. П-3585. Справа Дворжецького Владислава Станіславовича, мешканця м. Кам'янець-Подільський., 24 січня 1930 р. – 18 червня 1998 р., 78 арк.

381. Спр. П-14017. Справа Квасневського Сигизмунда Карловича, мешканця м. Проскурів., 15 жовтня 1926 р., 12 березня 1997 р., 95 арк.

382. Спр. П-14111. Справа Нановського Казимира Ксаверійовича, мешканця с. Тарноруда Волочиського району., 14 грудня 1924 р. – 15 січня 1998 р., 118 арк.

383. Спр. П-19253. Кримінальна справа по звинуваченню Матушевича Антона Іпполітовича, мешканця м. Дунаївці., 20 січня 1930 р. – 7 липня 1989 р., 78 арк.

384. Спр. П-26205. Справа по звинуваченню Ендрущака Маріанна Йосифовича., 1924 – 1990 рр., 373 арк.

385. Спр. П-27379. Кримінальна справа по звинуваченню Любчинського Фелікса Миколайовича, 12 грудня 1927 р. – 21 серпня 1928 р., 224 арк.

Оп.16

386. Спр. П-23208. Справа по звинуваченню Бенецького Йосифа Вікентійовича., 30 січня 1930 р. – 10 жовтня 1989 р., 33 арк.

387. Спр. П-23526. Кримінальна справа по звинуваченню Кобця Антона Львовича., 25 червня 1929 р. – 28 листопада 1992 р., 261 арк.

2. Опубліковані джерела

388. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. Москва–Новосибирск: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), «Сибирский хронограф», 1997. 597 с.
389. Влада і костьол в радянській Україні, 1917-1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Зб. док. і мат. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2003. № 2 (21). 508 с.
390. Декреты Советской власти. Т.1. Москва: Гос. Изд-во полит. литературы, 1957. 625 с.
391. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Москва, 1964. Т. II (ноябрь 1918 г. – апрель 1920 г.). 718 с.
392. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Москва, 1965. Т. III (апрель 1920 г. – март 1921 г.). 634 с.
393. Постанови I Всеукраїнського з'їзду спілок безвірників. Харків: 1-а друк. ДВУ ім. Г. І. Петровського. 1928. 20 с.
394. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. / Редакція тому: І. С. Гамрецький, В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. Упорядники: В. П. Лациба, В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. Г. Паламар, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. Кн. 1. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. 908 с.
395. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. / Редакція тому: Л. В. Стебло та ін. Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Біографічні довідки: Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. Кн. 5. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2014. 896 с.
396. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. / Редакція тому: М. П. Вавринчук, В. С. Грищук та ін. Упорядники: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн.1. Хмельницький, 2008. 934 с.
397. РСФСР. Законы и постановления. Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений Правительства РСФСР / ред. М. А. Копыловская; сост. и отв. ред. В.А. Болдырев и др. Москва: Госюриздат. Т.1: 1917-1928 гг. 1959. 602 с.

398. РСФСР. Законы и постановления. Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений Правительства РСФСР / ред. М. А. Копыловская; сост. и отв. ред. В.А. Болдырев и др. Москва: Госюриздат. Т.2: 1929-1939 гг. 1959. 495 с.

399. Polacy na Ukrainie: zbiór dokumentów. Поляки в Україні: збірник документів. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu. Cz.1: Lata 1917-1939, T. 2 / pod red. Stanisława Stępnia, 1917 – 1939 pp. / за ред. Станіслава Стемпеня. 1999. 248 s.

400. Polacy na Ukrainie: zbiór dokumentów. Поляки в Україні: збірник документів. Przemysł : Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu. Cz.1: Lata 1917-1939, T. 3 / pod red. Stanisława Stępnia, 1917 – 1939 pp. / за ред. Станіслава Стемпеня. 2001. 219 s.

401. Polacy na Ukrainie: zbiór dokumentów. Поляки в Україні: збірник документів. Przemysł : Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu. Cz.1: Lata 1917–1939 T. 4 / pod red. Stanisława Stępnia, Ołeksandra Rublowa 1917 – 1939 pp. / за ред. Станіслава Стемпеня, Олександра Рубльова. 2004. 231 s.

402. Polacy na Ukrainie: zbiór dokumentów. Поляки в Україні: збірник документів. Przemysł : Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu. Cz.1: Lata 1917-1939 T. 5 / pod red. Stanisława Stępnia, Ołeksandra Rublowa 1917 – 1939 pp. / за ред. Станіслава Стемпеня, Олександра Рубльова. 2005. 300 s.

3.Періодика

403. Бувший ксьондз про релігію // Червоний Край. 1924. №20 (247). 27 січня. С.2.

404. В протирелігійній пропаганді потрібний вмілий підхід // Червоний Край. 1924. №65. 19 червня. С.2.

405. Геть свята дикунства і темряви. На боротьбу з забобонами минулого // Червоний Край. 1928. №100 (819). 20 грудня. С.6.

406. Гніздо католицьких клерикалів. Знущання над дітьми // Червоний Край. 1924. №197. 23 листопада. С.1.

407. Голинчинські чудотворці перед судом. День 10-й Червоний Край. 1925. №147 (374). 3 липня. С.2.
408. Голинчинські чудотворці перед судом. День 8-й // Червоний Край. 1925. №144 (306). 30 червня. С.2.
409. Голинчинські чудотворці перед судом. День 9-й // Червоний Край. 1925. №146 (373). 2 липня. С.2.
410. Дурман чудес. Про чудеса, як вони виникли і хто їх робить // Червоне Село. 1923. №85 (320). 1 вересня. С.3-4.
411. Еріо воює з католицьким духовенством // Червоний Край. 1925. №65 (292). 22 березня. С.2.
412. З вірою чи без віри. Віра й знання // Червоне Село. 1923. №107 (342). 17 листопада. С.2.
413. З вірою чи без віри. Про моральність і неморальність, про добре і зле в повсякденні людини // Червоне Село. 1923. №106 (341). 14 листопада. С.2.
414. Злочинна діяльність польських агентів на Україні // Червоний Край. 1925. №80 (307). 9 квітня. С.2
415. Зрікаються попівства // Червоний Край. 1924. №200. 27 листопада. С.2.
416. К процесу Цепляка // Известия ВЦИК. 1923. №70 (1807). 30 марта. С.1.
417. Комсомол на Проскурівщині. Комсомольське різдво // Червоне Село. 1923. №18 (262). 1 березня. С.4.
418. Комсомольське різдво // Червоне Село. 1923. №5 (249). 14 січня. С.2.
419. Комсомольці і антирелігійна пропаганда на селі // Червоне Село. 1923. №80 (315). 15 серпня. С.4.
420. Конкурс Червоного Краю на кращу хату-читальню // Червоний Край. 1925. №76 (303). 4 квітня. С.3.
421. Лист ксьондза Нановського до папського нунція у Варшаві // Червоний Край. 1925. №60 (287). 15 березня. С.2.
422. Листи з села за один день. Про що пишуть селяни в «Червоний Край» // Червоний Край. 1925. №73 (300). 1 квітня. С.4.

423. Не вдається задурманити. Поляки Поділля проти шпигунської роботи ксьондзів // Червоний Край. 1925. №54 (281). 7 березня. С.4.
424. Не про селян, а про ксьондза дбає // Червоний Край. 1925. №79 (306). 8 квітня. С.3.
425. Новий побут на селі // Червоне Село. 1924. №22 (376). 14 березня. С.2.
426. Отці духовні. До процесу Кам'янецьких ксьондзів // Червоний Край. 1925. №53 (280). 6 березня. С.4.
427. Падають дзвони і хрести // Червоний Край. 1930. №4 (96). 8 січня. С.2.
428. Перемога безвірників // Червоний Край. 1929. №44 (866). 12 травня. С.4.
429. Подвиги християнские // Известия ВЦИК. 1923. №65 (1802). 24 марта. С.4.
430. Подвиги християнские. Процес католического духовенства // Известия ВЦИК. 1923. №66 (1803). 25 марта. С.6.
431. Поляки Поділля проти шпигунської роботи ксьондзів // Червоний Край. 1925. №48 (275). 28 лютого. С.2.
432. Польське вчительство проти ксьондзів // Червоний Край. 1924. №223. 24 грудня. С.4.
433. Походження Пасхи // Червоний Край. 1925. №88 (315). 18 квітня. С.4.
434. Працюючі маси і католицьке духівництво // Червоний Край. 1925. №41 (268). 20 лютого. С.1, 3.
435. Про походження релігійних свят // Червоне Село. 1924. №3 (357). 9 січня. С.4.
436. Про святкування «Дня врожаю» // Червоний Край. 1925. №187 (414). 6 вересня. С.2.
437. Про чудеса і релігію. Чи можуть бути чуда? // Червоний Край. 1925. №143 (370). 28 червня. С.2.
438. Процес ксьондза Усасса // Червоний Край. 1925. №87 (314). 17 квітня. С.1.
439. Різво Христове. Чому Різдво святкується 25 грудня? // Червоний Край. 1924. №224. 25 грудня. С.2-3.
440. Робота комсомолу на Поділлі // Червоний Край. 1925. №42 (269). 21 лютого. С.2.

441. Сільський учитель і антирелігійна пропаганда // Червоне Село. 1923. №97 (332). 13 жовтня. С.1.
442. Суд над фабрикантами чудес // Червоний Край. 1924. №158. 8 жовтня. С.1, 3.
443. Суд над фабрикантами чудес. День 10-й // Червоний Край. 1924. №165. 15 жовтня. С.2.
444. Таємниці чудес. Подільські «чудеса» // Червоний Край. 1924. №137. 12 вересня. С.1-2.
445. Христос Воскрес // Червоний Край. 1924. №24 (251). 27 квітня. С.1-2.
446. Шпигунство під релігійною фірмою. Лист ксьондза Федуківича до папи римського // Червоний Край. 1924. №193. 19 листопада. С.1.
447. Ще про діяльність польського уряду та ксьондзів // Червоний Край. 1925. №60 (287). 15 березня. С.1.
448. Як виникло Різдво? // Червоний Край. 1928. №102 (821). 27 грудня. С.7.

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії брошури, статті

449. Аверін І. НКВС УСРР як знаряддя партійно-державного апарату в боротьбі проти церкви (20-ті роки ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету» 2004. Вип. XVII. С. 132-137.
450. Амосов Н. Октябрьская революция и церковь. Москва: ОГИЗ, 1937. 46 с.
451. Андрусин Б. Державно-конфесійні відносини доби Української революції 1917-1921 рр. // Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку / за ред. В. Д. Бондаренка та І.М. Мищака. Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. С. 122-135.
452. Андрушак Р. І. Реєстрація римо-католицьких релігійних громад на Вінничині в 20-х рр. ХХ ст. як прояв антикатолицького вектора радянської релігійної політики // Наукові записки державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. Збірник наук. праць / За

заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. С. 51-55.

453. Андрушак Р. І. Роль клубів, хат-читалень та сільбудів в антикатолицькій пропаганді на Поділлі в 20-х рр. ХХ століття // Наука. Інновації. Технології / Матеріали ХХХІІІ Міжнародної науково-практичної конференції м. Чернівці, 30-31 січня 2016 р. Т. 1. Київ: Науково-видавничий центр «Лабораторія думки», 2016. С.17-18.

454. Андрушак Р. І. Римо-католицькі релігійні гуртки Поділля в 1920-х рр. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції « Теорія і практика сучасної науки м. Київ, 30-31 травня 2016 р. Київ.: МЦНД, 2016. С. 29-31.

455. Андрушак Р. І. Доля ксьондза Ф. Любчинського під час радянського переслідування римо-католицького духовенства // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Виховання національної еліти – фундамент довгострокового розвитку суспільства» м. Краматорськ, 30 червня 2016 р. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 95-98.

456. Андрушак Р. І. Місце декрету «Про свободу совісті» в системі радянської антирелігійної політики 1920-х рр. // Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. праць. Вип.6 (9) / редкол.: Р.С. Гуревич. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: ТОВ фірма «Планер» 2016. С. 208-210.

457. Андрушак Р. І. Відновлення Кам'янець-Подільської дієцезії та її організація в 1920-х рр. // Вісник факультету історії, етнології і права: збірник наукових праць. Вип. 15. Вінниця, Нілан-ЛТД, 2017. С. 30-32.

458. Андрушак Р. І. Джерельна база дослідження проблеми Римо-католицької церкви на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / редкол.: Баженов Л. В., Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. Вип.10. С. 33-41.

459. Андрушак Р. І. Вінницький ксьондз Я. Левинський та переслідування його радянською владою // Україна-Польща: історичне сусідство. Матеріали

міжнародної наукової конференції 15-20 травня 2017 р. / Редкол.: Ю. А. Зінько, О. А. Мельничук та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 281-284.

460. Андрущак Р. І. Антирелігійна діяльність Спільноти войовничих безвірників відносно Римо-католицької церкви на Поділлі наприкінці 20-х рр. ХХ століття // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 105 (2). С. 43-45.

461. Андрущак Р. І. Римо-католицька церква на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст.: історіографія проблеми // Наукові записки державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Збірник наук. праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 327-331.

462. Андрущак Р. І. Теоретичні основи радянської антикатолицької політики 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наук. праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2017. С. 284-288.

463. Андрущак Р. І. Правові засади радянської релігійної політики 1920-х рр. щодо Римо-католицької церкви // Вісник аграрної історії. К., 2015. Вип. 11–12. С. 189-195.

464. Андрущак Р. І. Радянські антикатолицькі друковані видання на Поділлі в 1920-х рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. Т.22. С. 183-190.

465. Андрущак Р. І. Римо-католицька церква в Україні в першій третині ХХ ст.: загальні риси // Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. праць. Вип.3 (6) / ред. кол.: Р.С. Гуревич. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського., Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2014. С.175-177.

466. Андрущак Р. І. Релігійна політика державних структур 1900-1918 рр. щодо Римо-католицької церкви на Поділлі // Вісник Інституту історії, етнології і права: зб. наук. пр. Вінниця, 2015. Вип. №13. С. 19-22.

467. Андрущак Р. І. Ставлення більшовиків до католицьких релігійних свят та обрядів в умовах антирелігійного наступу на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. // Наука.

Інновації. Технології / Матеріали XXVII Міжнародної науково-практичної конференції м. Чернівці, 30-31 жовтня 2015 р. Т. 1. Київ: Науково-видавничий центр «Лабораторія думки», 2015. С.23-25.

468. Антирелигиозная пропаганда в пионеротрядах и школах: Сборник статей и материалов / Сост. А. Волков. Москва: Новая Москва, 1925. 240 с.

469. Антирелигиозная пропаганда. К постановке работы. Харьков: Госиздат Украины, 1925. 108 с.

470. Бабенко Л. «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК...»: інструменти антирелігійної політики 1920-1930-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2012. № 1 (38). С. 333-350.

471. Бабенко Л. Координація дій органів державної влади в налагодження контролю і обліку православного духовенства в Україні (1920-ті – початок 1950-х рр.) // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Вид-во «Логос», 2015. Книга I. С. 411-420.

472. Бабенко Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи // Філософські обрії. Полтава, 2010. № 24. С. 222-235.

473. Бабенко Л. Участь органів ВЧК-ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1/2 (22/23). С.410-428.

474. Байдич В. Римо-католицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 36. С. 294-315.

475. Баковецька О. Римо-католицька Церква України в умовах загострення революційної ситуації в Російській імперії в 60-х рр. XIX століття // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: історичні науки, 2012. Вип. 3. С. 83-88.

476. Балуба І. Польська національна меншина України в 20 – 30-ті роки ХХ ст. Київ, 1997. 24 с.

477. Бердяев Н. Религиозные основы большевизма // Русская свобода. № 16-17. 1917. С. 3.
478. Бистрицька Е. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 1920-1930-х рр. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2010. Вип. 3. С. 17-32.
479. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964 рр.). Київ, 2009. 416 с.
480. Буравський О. Римо-католицька церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні на початку ХХ ст. // Мандрівець. 2011. № 1. С. 43-46.
481. Венгер А. Рим и Москва: 1900-1950 / Пер. с фр. Предисл. Н. Струве. Москва: Русский путь, 2000. 616 с.
482. Верменич Я. Регіональна історіографія: зміст і структура поняття // Історіографічні дослідження в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. №11. С. 249-256.
483. Вишковський П. Переслідувана церква. Католики України в часи комуністичного режиму. Католицький Медіа-Центр, 2009. 320 с.
484. Владиченко Л. Державний орган у справах релігій в Україні періоду радянського союзу (1919-1991) // Історія релігії в Україні: науковий щорічник. Львів: «Логос», 2010 Книга I. С. 244-253.
485. Ганзуленко В. Римо-католицька церква: існування в умовах антирелігійного законодавства (20-ті рр. ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2009. Вип. 27. С.176-180.
486. Ганзуленко В. Українська держава 1917-1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2007. Вип. ХХІ. С.165-167.
487. Горбунов К. До питання про чисельність польського населення УСРР за переписом 1926 р. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 18. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2010. С.127-132.

488. Григорчук П. Польське населення на Поділлі у 20-ті роки // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 331-334.
489. Григулевич И. Р. Папство: Век ХХ. Москва, 1978. 424 с.
490. Дудка Л. Журнал «Безвірник» у системі антирелігійної пропаганди в Україні в 1920-1930-х роках // Історія релігії в Україні: науковий щорічник. Львів: «Логос», 2010. Книга І. С. 336-341.
491. Дудка Л. Кадрове забезпечення антирелігійної пропаганди в Україні 1920-1930-х років // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Вид-во «Логос», 2013. Книга І: Історія. С. 489-499.
492. Дудка Л. Музеї в контексті антирелігійної роботи в Україні в кінці 1920-х – 1930-х роках // Держава і церква в новітній історії України / Збірник статей за матеріалами ІІІ Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15-16 жовтня 2009 року). Полтава: ПНПУ. 2010. С. 89-94.
493. Дудка Л. Утвердження радянської обрядовості в умовах політики державного атеїзму в Україні 1920-1930-х років // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Вид-во «Логос», 2014. Книга І. С. 600-607.
494. Дяків В. Аспекти дослідження народної релігійності в підрадянській Україні 1920-1930-х років // Історія релігії в Україні: науковий щорічник. Львів: «Логос», 2010. Книга І. С. 341-350.
495. Євсєєва Т. Діяльність спілки «войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929-1933 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2004. Вип. 11. С. 303-331.
496. Єрмакова Г. Особливості радянської моделі державно-церковних відносин // Порівняльно-аналітичне право, ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2013. Вип. 4. С. 57-60.

497. Жолоб М. Взаємини влади з етнічними релігійними громадами підрадянської України наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. // Вісник аграрної історії. 2013. Вип. 4-5. С. 43-53.
498. Жолоб М. Взаємини радянської влади з національними меншинами України в релігійній сфері (20-і роки ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. С. 133-139.
499. Жолоб М. Вилучення культових цінностей у польських та єврейських релігійних громад України в 1922 р. // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків/ відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. Київ: Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2013. Вип. 1 (5). С. 205-211.
500. Жолоб М. Національні релігійні громади України у системі конфесійних організацій (20-і роки ХХ ст.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2013, № 4. С. 76-83.
501. Завальнюк К. Релігійні чудеса на Поділлі (20-ті рр. ХХ століття) // Історія релігії в Україні: науковий щорічник. Львів: «Логос», 2007. Книга І. С. 409-418.
502. Задворный В., Юдин А. Краткий очерк истории Католической Церкви в России. Москва. 1995. 33 с.
503. Зарецька Т. Польське населення УСРР у 1920-ті роки: перехід до радянського способу життя // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук.пр. 2006. Вип. 15. С. 73-84.
504. Ігнатуша О. Антирелігійні кампанії 1920-1930-х рр. // Історія релігій в Україні: праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16 – 19 травня 2001 року). Львів: «Логос», 2001. Книга І. С. 211-216.
505. Ігнатуша О. М. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці. Історичні науки. Науково-методичний журнал. Миколаїв: Видавництво МДГУ ім.Петра Могили, 2003. Т. 26. Вип.13. С. 92-98.
506. Ігнатуша О. Реєстраційні документи релігійних громад як масові джерела до вивчення історії церкви в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) // Наукові праці

- історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2004. Вип. XVII. С. 265-280.
507. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Київ: Знання України, 2007. 508 с.
508. Карлюк А. Очерки по научному атеизму. Минск, 1961. 585 с.
509. Киридон А. Держава-церква-суспільство: інверсна трансформація в Україні: Монографія. Рівне: РІС КСУ, 2011. 216 с.
510. Киридон А. Засади релігійно-церковної політики радянської влади в Україні (перша половина 1920-х рр.) // Історія релігій в Україні: праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001 року). Львів: «Логос», 2001. Книга I. С. 235-240.
511. Киридон А. Ідеологічне протистояння церкви і держави в умовах утвердження тоталітарної системи в Україні // Влада і церква в Україні (перша половина ХХ століття): зб. наук. пр. / Від-ня релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, Полтав. держ. пед. ун-т ім. В.Г.Короленка. Ред. В. О. Пашенко. Полтава, 2000. С. 123-133.
512. Киридон А. Релігійно церковне життя в період гетьманату: проблемне поле взаємодії // Національна та історична пам'ять: Зб. Наук. Праць. Вип. 7. Київ: ДП НВЦС «Пріоритети», 2013. С. 252-259.
513. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінничини: Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. 1008 с.
514. Копылов А. Католическая Церковь в России (конец IX – начало XXI вв.). Москва: Издательство «Спутник+», 2012. 284 с.
515. Корлюга О. Стан польської національної меншини на Поділлі в 20-30-х рр. ХХ ст. // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. Київ: Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2013. Вип. 1 (5).С. 224-232.
516. Корчева З. Советское законодательство о религиозных культах. Харьков, 1985. 120 с.

517. Космина В. Методологія історії: етапи становлення та невирішені проблеми // Наукові праці іст. ф-ту Запорізького національного університету. 2012. Вип. 32. С. 60-67.
518. Краси́ков П. На церковном фронті (1918 – 1923). Москва, 1923. 311 с.
519. Крилова Н., Лаврова І. Політика українських урядів 1917-1920 рр. щодо релігії та Церкви // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Вид-во «Логос», 2014. Книга I. С. 530-536.
520. Крупская Н. Вопросы атеистического воспитания: Сборник статей и выступлений. 2-е изд., доп. Москва: Просвещение, 1964. 215 с.
521. Лаврик Г. Правове регулювання державно-церковних відносин: традиція українських урядів періоду національно-визвольних змагань та її радянська альтернатива // Історія релігій в Україні: праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16 – 19 травня 2001 року). Львів: «Логос», 2001. Книга I. С. 262-266.
522. Лаврова І., Крилова Н. Відносини держави та церкви в період Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Вид-во «Логос», 2015. Книга I. С. 317-328.
523. Лившиц Г. Очерки по истории атеизма в СССР: 20–30-е годы / Под ред. А. А. Круглова. Минск: Наука и техника, 1985. 215 с.
524. Лисий А. Агонія костьолу Святої Трійці (1917-1937) // Перша Хмельницька наукова історико-краєзнавча конференція: матеріали конференції 23 вересня 2015 р. Вінниця, 2015. С. 190-194.
525. Лисий А. Голгофа ксьондза Стрончинського // Вісник інституту історії, етнології і права. Випуск 9. Вінниця, 2011. С. 30-32.
526. Лисий А. До питання про заснування Хмельницької Римо-католицької парафії // Матеріали наукової конференції викладачів історичного факультету присвяченої 90-річчю Вінницького державного педагогічного університету імені

- Михайла Коцюбинського. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2011. С. 14-17.
527. Лисий А. Нариси історії Гніванського костьолу. 1906-1996. Вінниця, 1996. 112 с.
528. Лисий А. Нариси історії Мурафського костьолу Непорочного зачаття Діви Марії. 1625-2000. Вінниця, 2000. 144 с.
529. Лисий А. Одісея ксьондза Левінського // Історія релігії в Україні: науковий щорічник. Львів: «Логос», 2010. Книга I. С. 529-535.
530. Лисий А. Останні могікани Чернівецького Свято-Миколаївського костьолу // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція: матеріали конференції 16-17 жовтня 2015 р. Могилів-Подільський; Вінниця, 2015. С. 305-310.
531. Лисий А. Польський шпигун в сутані // Україна-Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції 15-20 травня 2017 р. / Редкол.: Ю. А. Зінько, О. А. Мельничук та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 252-256.
532. Лисий А. Репресії радянської влади щодо католиків подільського // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Вінниця, 2006. Кн. 1: розділ 4. С. 854-856.
533. Лисий А. Соловецька голгофа ксьондза Туровського // Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція. Вінниця, 2014. С. 116-119.
534. Лисий А. Хресна дорога подільського ксьондза // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1. Хмельницький, 2014. С.113-120.
535. Лиценбергер О. Римско-католическая Церковь В России: история и правовое положение: монографія. Саратов, 2001. 382 с.
536. Лісевич І. Польська національна меншина в Надніпрянській Україні (1864-1917 // УІЖ, 1997. №2. С. 43-54.
537. Лойко О. Релігійне життя на Поділлі в умовах НЕПу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2002. Вип. 4. С. 91-94.

538. Луначарский А. Почему нельзя верить в Бога? Москва: Наука, 1965. 443 с.
539. Мегружан Ф. Религия и национальная рознь. Москва: Государственное антирелигиозное издательство, 1939. 58 с.
540. Місінкевич Л. Опір духовенства та віруючих більшовицькій політиці: ствердження державного атеїзму в 20-30-х рр. ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2005. №31. С. 63-78.
541. Місінкевич Л. Реалізація державної політики щодо релігії та віруючих на Поділлі в 20 30-ті рр. ХХ ст. // Краєзнавство. 2003. №1. С. 94-97.
542. Морозов А, Мотуз В. Молодіжна політика більшовиків в українському селі у 1920-х рр. // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 3. С. 380-385.
543. Мотричук Р. Атеїстична діяльність більшовиків серед національних меншин України в 1920-ті роки // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. 40. С. 101-104.
544. На пути к свободе совести. Сб. ст. Москва: Прогресс, 1989. 494 с.
545. Наулко В. Етнічний склад населення України: Поляки // Культура і побут населення України: Навч. Посіб. Київ, 1993. С. 34-36.
546. Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // Pamiętnik Kijowski. Kijow, 2004. T. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Stronskiego. S. 173-180.
547. Нестеренко В. Злочини проти розуму і совісті: репресії проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нариси). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 104 с.
548. Нестеренко В. Політика Директорії УНР щодо польського населення правобережної України (1918–1920 рр.) // Ukrainica Polonica. Київ-Житомир, 2009. С. 45-53.
549. Нестеренко В., Сторчовий В. Римо-католицька церква на Поділлі в період Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич.

Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Вид-во «Логос», 2014. Книга I. С. 537-545.

550. Нестеренко В., Сторчовий В. Римо-католицька церква на Поділлі на початку ХХ ст. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Вид-во «Логос», 2013. Книга I.: Історія. С. 387-397.

551. Олещук Ф. Школа и воспитание активных атеистов. Под редакцией В. Н. Ральцевича. Москва. 1929. 127 с.

552. Олійник М. Боротьба влади з «чудесами» та «оновленнями» у Кам'янецькій окрузі на Поділлі (1923 р.) // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Вид-во «Логос», 2012. Книга I. Частина I: Історія. С. 640-644.

553. Олійник М. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви на Поділлі в роки непу // *Wschodni rocznik humanistyczny*, 2013. Т. IX. С. 339-348.

554. Олійник М. Прояви чудес та оновлення ікон на Поділлі в 1923 році та боротьба влади з цими явищами // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм*, 2013. Т.20. С. 509-519.

555. Олійник М. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921 – 1928 рр.): монографія. Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2015. 480 с.

556. Опря А. З історії взаємовідносин подільського селянства й духівництва на початку ХХ ст.: збірка наукових праць // *Тези доповідей чотирнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 5 вересня 1995 р. Вінниця, 1995. С. 32-33.*

557. Опря І. Особливості розвитку православно-католицьких відносин на Поділлі на початку ХХ ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / гол. ред. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський, 2008. Т.11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету».* С. 328-334.

558. Осипова И. «В язвах своих сокрой меня...». Москва: «Серебряные нити». 1996. 240 с.
559. Отрош М. До питання щодо статусу Католицької Церкви в міжнародному праві // Часопис Київського університету права. 2014. № 4. С. 296-300.
560. Пасечник О. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920 – 1941 годах. Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. 188 с.
561. Подкур Р. ВЧК-ГПУ і становлення однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т.15. С. 166-181.
562. Полтевский А. Антирелигиозная фильма. Справочно-методическое пособие по работе с антирелигиозной фильмой в клубе и избе-читальне. М., 1930. 34 с.
563. Присяжнюк Ю. Суб'єкт в «об'єкті» або ще раз про відносність історичного знання // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2008. №133-134. С. 3-7.
564. Пути антирелигиозной пропаганды: К постановке работы. / Под ред. В. Уласевич. Агитпроп ЦК КП(б)У. Харьков: Гос. Изд-во Украины, 1925. Вып. 2. 128 с.
565. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. 1999, №3. С. 3-22.
566. Роод В. Рим и Москва. Львів.: Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1995. 279 с.
567. Росовський В. Доля католицьких храмів на Поділлі (20-30-ті роки ХХ ст.) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2009. Львів, 2009. С. 904-910.
568. Росовський В. Римо-католицька громада в Жмеринці на Поділлі. Історія заснування костьолу і парафії св. Олексія. Люблін, 2010. 153 с.
569. Росовський В. Спілка Войовничих безвірників та її польська секція в боротьбі проти Римо-католицької церкви на Поділлі (20-30-ті рр. ХХ століття) //

Історія релігії в Україні: науковий щорічник. Львів: «Логос», 2010 Книга I. С. 714-721.

570. Рубльов О «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя ХІХ–ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2011. Вип. 20. С. 77-96.

571. Рубльова Н. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1999. № 1/2 (10/11). С. 388-404.

572. Рубльова Н. Вплив доби революційних перетворень на життя римсько-католицької церкви в Україні 1917–1921 рр. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. 1998. Вип. 6. С. 144-152.

573. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 311-330.

574. Рубльова Н. Національний чинник у взаєминах світської влади і Римо-католицької церкви в Україні (перша третина ХХ ст.) // Етнічна історія народів Європи. 200. Вип.5. С. 107-109.

575. Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 1/2 (6/7). С. 228-243.

576. Рубльова Н. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917-1939 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1(28). С. 205-219.

577. Рубльова Н. Римсько-католицька церква в Україні, 1914-1920 роки. // States, societies, cultures: East and West / National Acad. of sciences of Ukraine, European research inst., W. K. Lypynsky East European research inst.; ed. by Janusz Duzinkiewicz. New York: Ross Publishing, 2004. XIV. P. 989-1011.

578. Рудий В. «Церковні цінності вилучити, а служителів церкви розстрілювати!»: відношення до культових споруд в післяреволюційний період // Розстріляне Надбужжя. Вінниця, 2007. С. 88-111.

579. Рябченко О. Студенти України як об'єкт і суб'єкт антирелігійної політики більшовиків у 1920-х роках // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Вид-во «Логос», 2015. Книга I. С. 401-410.
580. Свистович С. Система радянських громадських об'єднань Української СРР у 20-30 роки ХХ століття // Проблеми історії України: факти. Судження, пошуки. 2007. № 16. С. 16-26.
581. Седюмин А. Законодательство о религиозных культах. Москва, 1974. 96 с.
582. Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохотні. Київ: Дніпро, 2001. 228 с.
583. Скрипнікова С. Основні принципи католицького сімейного виховання // Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 4. С. 161-167.
584. Соколовський О. Церква Христова 1920-1940. Переслідування християн в СРСР. Київ: КАЙРОС, 1999. 338 с.
585. Справочник атеїста. К.: Наукова думка. 1986. С. 11-12.
586. Стежко З. В. Проблеми методології історичних досліджень // Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки / ред. В. М. Філоретов. Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 11. С. 174-183.
587. Сторчовий В., Нестеренко В. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті - 90 роки ХХ ст.: іст.-релігієзнав. дослідж. Центр дослідж. історії Поділля Ін-ту історії України НАН України при Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ті. Коломия: ВІК, 2001. 67 с.
588. Стоцький Я. Фіаско пошуків компромісу Римо- і Греко-Католицьких Церков із більшовицькою владою // Українське релігієзнавство. 2008. № 47. С. 128-138.
589. Стронський Г. Злет і падіння: польський національний район в Україні у 20 – 30-ті роки ХХ ст. Тернопіль, 1992. 63 с.
590. Стронський Г. Приречена на мовчання // Людина і світ. 1994. № 3-4. С. 17-20.

591. Стронський Г. Римо-католицький костюл в Україні у 20-30 роки ХХ ст. // Вісник ТДТУ. 1996. №1. С. 77-86.
592. Стронський Г. Українські католики на Поділлі у 20-ті роки: Хто вони? // Тези доповідей Х Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1991. С. 105-106.
593. Тимофеев В. Ленинские принципы политики в отношении религии, церкви, верующих. Москва, 1987. 64 с.
594. Тищенко П. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. // Тези доповідей і повідомлення сімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 18 вересня 1997 р. Вінниця, 1997. С. 65-66.
595. Тітова Н. До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920–1930-х рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2008. Вип. 35. С. 66-86.
596. Тітова Н. Польське та українське населення Поділля 1920–1930-х років: проблеми міжнаціонального співіснування // Український історичний збірник, Хмельницький. 2008. Вип. 11. С. 223-229.
597. Тригуб О. Боротьба органів ДПУ з церковною опозицією у Правобережних єпархіях України (1922-1923 року) // Історія релігії в Україні: науковий щорічник. Львів: «Логос», 2008. Книга I. С. 572-579.
598. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). Київ, 1997. 200 с.
599. Федоренко П. Політика більшовицької влади щодо Римо-католицької церкви у першій половині 1920-х рр. (на прикладі Житомирської діє цезії) // Польські студії, №2-3 Дух і літера №22. Київ, 2010. С. 122-140.
600. Хаварівський У. Генеза державного органу у справах релігії радянського періоду (1920-1943 роки) // Держава і церква в новітній історії України / Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15-16 жовтня 2009 року). Полтава: ПНПУ. 2010. С. 82-89.
601. Хома І. Апостольський Престіл і Україна 1919 – 1922. Рим, 1987. 134 с.

602. Чаплицкий Б., Осипова И. Книга памяти: Мартиролог Католической церкви в СССР. Москва: Серебряные нити, 2000. 766 с.
603. Чертков А. Беседы о религии и атеизме. Москва, 1975. 263 с.
604. Чирко Б. Національні меншини на Україні (20-30 роки ХХ століття). Київ: Асоціація Україно, 1995. 215 с.
605. Чирко Б. Національні меншості на Україні в 20 – 30-х рр. // УІЖ. 1990. № 1. С. 51-64.
606. Чучалін О. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920 – 1930-х рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 30-33.
607. Чучалін О. Роль і місце преси в антирелігійній пропаганді радянської влади в Україні (1920 – 1930-ті рр.) // Гілея: науковий вісник. 2013. № 78. С. 43-46.
608. Шейнман М. Ватикан между двумя мировыми войнами. Москва, 1948. 239 с.
609. Шейнман М. Идеология и политика Ватикана на службе империализма. Москва, 1950. 224 с.
610. Шейнман М. М. От Пия IX до Иоанна XXIII: Ватикан за 100 лет. Москва, 1966. 197 с.
611. Шитюк М. Римо-католицька церква в Україні в першій половині ХХ століття // Повне зібрання наукових праць у 35-ти т. Т. 34. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2013. С. 41-58.
612. Ярославский О. Задачи и методы антирелигиозной пропаганды. Москва: Безбожник, 1925. 35 с.
613. Andrushchak R. I. The Roman-catholic church in the territory of Podilya region in the works of foreign researchers // Proceedings of IV International scientific conference «Perspective scientific research» mar 30, 2017. Morrisville, Lulu Press., 2017. P. 25-27.

614. Dębiński J. Kościół katolicki w Rosji // *Studia Włocławskie*. №14. 2012. S. 472-487.
615. Dzwonkowski R. Represje wobec duchowieństwa polskiego na Ukrainie 1918 – 1938 // *Przegląd Polonijny*. №23. 1997, z. 1. S. 45-58.
616. Dzwonkowski R. Z historii ateizacji w ZSRR 1917 – 1939, w: *Ku prawdzie we wspólnocie człowieka I Boga // Studia dedykowane Ks. Stanisławowi Kowalczykowi*, red. E. Balawajder, P. Nitecki, A. Jablonski, Sandomierz, 1997. S. 327-341.
617. Dzwonkowski R. Kapłani-męczennicy I wyznawcy wiary w diecezji kamieniecko-podolskiej w XX wieku // *Studia Catholica Podoliae*. №1. 2002. S. 235-254.
618. Dzwonkowski R. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR, 1917-1939: martyrologium. Lublin: TNKUL, 1998. 664 s.
619. Dzwonkowski R. Losy hierarchii i administracji kościelnej w ZSRR (1917-1937) // *Wrocławskie Studia Wschodnie*. Wrocław, 1998. № 2. S. 95-107.
620. Dzwonkowski R. Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917-1991: kronika. Lublin: TNKUL, 2010. 612 s.
621. Kumor B. Projekty reorganizacji Kościoła polskiego w latach 1818 – 1925 // *Slackie Studia Historyczno-Teologiczne*. №8. 1975. S. 154-162.
622. Kupchak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939. Wrocław, 1994. 360 s.
623. Rasszczupkin A. Kamieniec Podolski. Antemurale Christianorum. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. 144 с.
624. Rosowski W. Duchowieństwo diecezji kamienieckiej w latach 1918 – 1926 // *SCP*. №1. 2002. S. 475-512.
625. Rosowski W. Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918-1941. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2008. 322 s.
626. Rosowski W. Konfiskata kosztowności kościelnych w 1922 roku a Kościół rzymskokatolicki na Podolu sowieckim // *ABMK*. №87. 2007. S 155-174.
627. Rosowski W. Z dziejów Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji sowieckiej // *Sprawozdanie administratora apostolskiego diecezji kamienieckiej księdza Jana Świdzkiego*. Teka Kom. Hist. OL PAN, 2012, IX. S. 185-202.

628. Stroński H. Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych // Wiąż. Warszawa, 1993. Nr. 8 (418). S. 75–85.
629. Szubtarski G. Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina (1917-1923) // Kościół i Prawo, 2013. №2 (15). S. 63-75.
630. Szymański J. Sytuacja prawna organizacji religijnych w obwodzie winnickim na Ukraine 1918-1964 // Roczniki Teologiczne. №48. 2001, z.4. S. 181-209.
631. Szymański J. Historia laicyzacji. Skala oddziaływania antyreligijnego na sytuację kościoła katolickiego na wschodzie // Sympozjum Między męczeństwem a nadzieją. Kościół katolicki w Europie Wschodniej. № 1(14). Warszawa, 2005. S. 9-59.

5. Дисертації та автореферати дисертацій

632. Ващенко І. Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920 - 1930-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2006. 19 с.
633. Зваричук Е. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2005. 20 с.
634. Іскра С. І. Соціокультурна діяльність Римо-Католицької Церкви у контексті духовної культури Поділля: автореф дис. ... канд. мистецтвознав.: 26.00.01. Вид-во. Львів. держ. музична акад. ім. М. Лисенка. Львів, 2010. 19 с.
635. Мотричук Р. Громадські об'єднання національних меншин України у 20 – 30 роки XX століття: автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 20 с.
636. Олійник М. Поділля в роки нової економічної політики: політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси (1921-1928): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України». М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 546 с.

637. Рубльова Н. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20-30-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис. канд. іст. Наук: 07.00.01. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 1999. 19 с.
638. Рубльова Н. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20- 30-ті роки ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 1999. 234 с.
639. Тітова Н. Українське та польське населення Поділля: проблеми міжнаціональних відносин у прикордонному регіоні УРСР (1920-1930-ті роки): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2009. 246 с.

6. Електронні ресурси

640. Архієпископ Петро Маньковський // Портал «Костьоли та каплиці Римо-католицької церкви в Україні» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rkc.in.ua/index.php?l=r&m=e&f=c904&p=mnkr&n=1>
641. Сайт Кам'янець-Подільської дієцезії Римо-католицької церкви в Україні. – Режим доступу: <http://www.camenecensis.org.ua>
642. Фірсов С. Л. Чи були безбожні п'ятирічки? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=694
643. Чаплицкий Б. Большевицкий коммунизм – гонитель Католической Церкви в России (СССР) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.catholicmartyrs.org/index.php?mod=pages&page=zakonsov>

ДОДАТКИ

Додаток А

Організація деканатів Кам'янець-Подільської дієцезії в 1918-1926 рр. [625, с. 64]

№	Назва деканату	Місце знаходження декана	Площа км ²	Кількість парафій	Чисельність віруючих
1	Кам'янецький	Кам'янець-Подільський	2884	13	39062
2	Проскурівський	Сатанів	2691	12	63822
3	Летичівський	Летичів	2699	7	23819
4	Літинський	Стара Синява, Хмільник	3322	8	22048
5	Вінницький	Вінниця	2981	9	30827
6	Брацлавський	Немирів	6463	10	19074
7	Балтський	Рибніца	11774	10	24226
8	Ямпільський	Мурафа	3618	7	30170
9	Могилівський	Шаргород	2746	9	26608
10	Ушицький	Дунаївці	2840	15	36800
Всього			42018	100	316456

Додаток Б

Склад дієцезіальної курії в першій половині 1920-х рр. [625, с. 102]

Управління	1920 р.	1924 р.
Генеральний вікарій	Носалевський К.	Носалевський К. / Свідерський Я.
Офіціал	Дворжецький В.	Ляхович В.
Віце-офіціал	Ляхович В.	Шишко-Богуш Р., Носалевський К.
Канцлер	Шишко-Богуш Р.	Вишневський С.
Оборонець подружнього зв'язку	Федорович Ч.	Федорович Ч.
Синодальні судді	Шишко-Богуш Р., Шадбей Т.	Баліцький Ф., Домбровський С., Дворжецький В., Ляхович В., Роф Я., Шадбей Т., Шиманський В., Шишко-Богуш Р., Вишневський С.
Синодальні екзаменатори	Дворжецький В., Ляхович В., Рачковський Ф., Матушевич А.	Дворжецький В., Ляхович В., Матушевич А., Шишко-Богуш Р.
Консультанти настоятеля	Дворжецький В., Ляхович В., Рачковський Ф., Матушевич А., Ладиго Я., Добровольський Л., Стрончинський В., Швертберг Е., Маршицький А., Токаржевський М.	Дворжецький В., Ляхович В., Я. Левинський, Матушевич А., Ладиго Я., Швертберг Е., Стрончинський В., Маршицький А., Токаржевський М.
Цензори книг	Дворжецький В., Ляхович В., Шишко-Богуш Р.	Дворжецький В., Ляхович В., Шишко-Богуш Р.
Нотаріус	Войцеховський С., Богушевський Б., гр. Уніатський В.	Хмелевський К., Соколовський М., гр-ни Островський С. та Уніатський В.

Додаток В

Душпастирсько-парафіяльні райони в Кам'янець-Подільській дієцезії в 1925 р. [625, с. 68]

	Назва району (деканату)	Парафії
1	Кам'янецький	Кам'янець-Подільський, Китайгород, Жванець, Оринин
2	Проскурівський	Кутківці, Городок, Купин, Тарноруда, Солобківці, Тинна, Миколаїв
3	Летичівський	Меджибіж, Вовковинці, Новосілка, Михальпіль
4	Ушицький	(Заміхов), Стара Ушиця, Нова Ушиця, Велика Струга, Жванчик, Миньківці
5	Літинський	Куманівці, Новокопачинів
6	Вінницький	Янів, Уланів, Гнівань, Літин, Межирів, Стрижавка, Вороновиця, Красне
7	Могилівський	Ялтушків, Маньківці, Копайгород, (Лучинець), (Заміхов), Вербовець, Мовчани, Озаринці, Яришів
8	Ямпільський	Ямпіль

Додаток Д

Перелік ксьондзів, що працювали на території Поділля в 1920-х рр. [238, арк. 4-8 зв.]

Назва округи	Місцевість	ПІБ ксьондза
Проскурівська	Летичів, Деражня, Оринин	Ганський Станіслав
	Чорний Острів, Миколаїв, Тарноруда	Йослокас (Йосюкас) Йосиф Іванович
	Проскурів	Кваснівський Сигізмунд Карлович
	Городок та Фельштин	Кобець Адальберт Ігнатович
	Летичів, Шарівка	Куровський Антоній Марцелійович
	Сатанів	Ладиго Ян (Іван) Якович
	Куманів	Милевич Антін Теодорович
	Чорний Острів, Завалійка, Миколаїв	Нановський Казимир Ксаверійович
	Стара Синява	Рошкевич Болеслав Станіславович
	Кульчини, Волочиськ	Слотвінський Адольф Францович
Скаржинці, Городок, Купин	Троцький Франциск Іванів	

	Деражня	Чанський Станіслав Григорович
	Яромолинці	Чирський Франциск Хомич
Кам'янецька	Миньківці, Макарів Підлісний	Вежбіцький (Вержбицький) Олександр
	Кам'янець-Подільський	Дворжецький (Двожецький) Владислав Станіславович
	Збриж	Єндрушак Маріан Йосифович
	Тинна	Котак Франциск
	Кам'янець-Подільський	Любчинський Фелікс
	Дунаївці, Жванчик	Матушевич Антоній Іпполітович
	Кам'янець-Подільський	Недзельський Антоній
	Кам'янець-Подільський, Зіньківці, Віньківці	Свідерський Ян Євстафійович
	Солобківці	Чирський Франциск Хомич
	Кам'янець-Подільський	Шиманський Валеріан
	Смотрич	Шиманський Вацлав Казимирович
	Зіньків	Шишко (Шишко- Богуш) Річард (Рішард) Юстинович
Вінницька	Пиків, Янів	Березовський Ян Йосифович
	Вітава-Гнівани, Вахнівка, Браїлів	Келус (Келюс) Антоній
	Вінниця, Стрижавка	Левинський Ян (Іван) Іпполітович
	Куманівці	Ліневич Антоній
	Вахнівка	Ловейко Петро
	Самчинці, Немирів	Любенський Ігнатій
	Великий Острожок, Уланів, Янів	П'ясецький Франц Францович
	Новоконстянтинів	Рошкевич Болеслав Станіславович
	Красне, Вороновиця, Тиврів	Савицький Болеслав Вікентійович
	Бар	Свідерський Ян Євстафійович
	Браїлів	Скальський Антоній
	Жмеринка, Межирів	Соколовський Казимир
	Куманівці, Хмільник	Соколовський Маріан

	Вітава-Гнівань, Браїлів	Федорович Чеслав
Могилівська	Озаринці	Каровець Макарій
	Чернівці	Каспржичковський Станіслав Станіславович
	Маньківці	Лукаш (Люкач) Ян
	Ямпіль, Дзигівка	Райко Станіслав
	Лучинець, Снитків, Вербовець	Савицький Болеслав Вікентійович
	Копайгород, Лучинець, Вербовець, Снитків	Соколовський Маріян Вінкентійович
	Мурафа, Джурин, Станіславчик, Мовчани	Стрончинський Віктор
	Яришів, Шаргород	Туровський Максимільян
	Могилів-Подільський	Федорович Чеслав
Тульчинська	Бершадь, Ободівка	Крживицький (Кривицький) Казимир
	Тульчин, Копіївка	Зданевич Яків Михайлович
	Томашпіль, М'ястківка	Павильчус Антін Осипович
	Брацлав, Самчинці, Печера	Любенський Ігнатій
	Чечельник	Маршицький Олександр Піїв
Гайсинська	Гайсин, Ладижин	Яблоновський Франциск

Додаток Е

Чисельність духовного кліру в Кам'янець-Подільській дієцезії в 1918-1930 рр.

[625, с. 150]

Рік	Чисельність
1918	130
1919	128
1920	112
1921	50
1922	46
1923	44
1924	42
1925	41
1926	41
1927	41
1928	37
1929	36
1930	31

Додаток Ж

Чисельність польського населення на території Подільської губернії згідно зі звітом Комісії національних меншин від січня 1925 р. [14, арк. 27-30]

Рік	Чисельність
1897	339454
1909	294254
1914	90640
1920	49697
1923	53819
1924	171319
1925	106180

Додаток З

Чисельність польського населення на Поділлі згідно з матеріалами про національний склад сілрад та кількість населення в них станом на 1926-1927 рр. [17, арк. 28-29]

Назва округи	Чисельність
Проскурівська	51411
Кам'янецька	26301
Вінницька	13434
Могилівська	11595
Тульчинська	8982
Всього	111723

Додаток И

**Реєстрація римо-католицьких громад на Поділлі в 1923 – 1924 рр. [257, арк.
149-174]**

Назва округи	Дата реєстрації	Місцевість
Вінницька	22.12.23	Соболівка
	29.12.23	Вахнівка
	15.01.24	Літин
	18.02.24	Вінниця
	27.02.24	Вороновиця
	28.02.24	Тиврів
	28.02.24	Красне
	29.02.24	Гнівань
	29.02.24	Браїлів
	10.03.24	Пиків
	26.03.24	Немирів
	20.03.24	Янів
	Проскурівська	31.03.24
31.03.24		Фельштин
31.03.24		Шарівка
31.03.24		Летичів
12.04.24		Сатанів
12.04.24		Проскурів
12.04.24		Зелене
12.04.24		Стара Синява
25.04.24		Куна
29.04.24		Кутківці
29.04.24		Оринин
30.04.24		Михальпіль
30.04.24		Чорний Острів
30.04.24		Кузьмин
30.04.24		Городок
30.04.24		Куманів
30.04.24		Скаржинці
30.04.24		Кривачинці
30.05.24		Віньківці
30.05.24		Зіньків
Тульчинська	31.05.24	Самчинці
	31.05.24	Рашків
	31.05.24	Томашпіль
	31.05.24	Тульчин

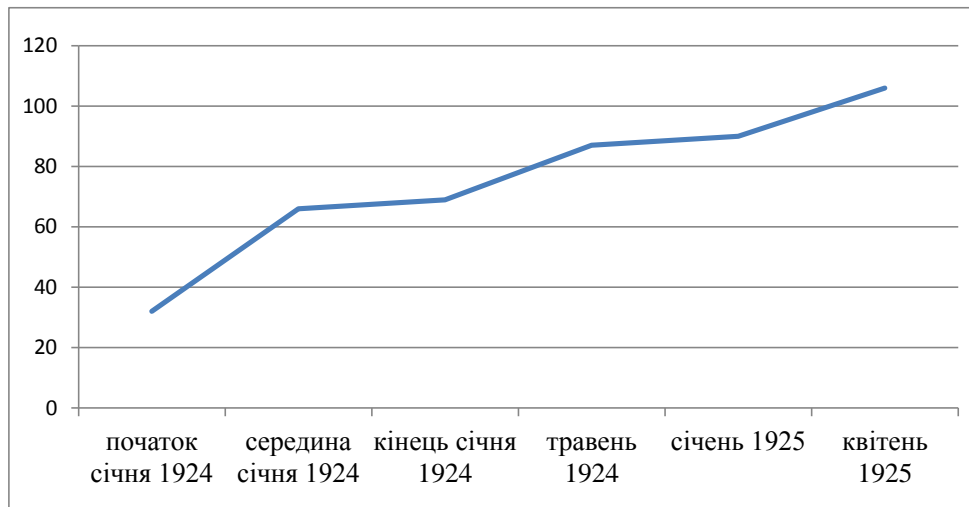
Додаток К

**Загальна відомість вартості культового майна, що знаходилось в костелах
Вінницької округи в 1927 р. [208, арк. 11-16 зв., 45]**

Назва району	Вартість майна
Вінницький	3746 крб. 34 коп.
Вороновицький	1200 крб. 80 коп.
Жмеринський	2555 крб. 71 коп.
Краснянський	1581 крб. 21 коп.
Іллінецький	1786 крб. 50 коп.
Липовецький	2397 крб. 80 коп.
Літинський	16071 крб. 41 коп.
Немирівський	7959 крб. 90 коп.
Піківський	2309 крб. 50 коп.
Вахнівський	950 крб.
Хмільницький	3197 крб.
Тиврівський	10391 крб. 90 коп.
Межирівський	24111 крб. 75 коп.
Всього	78259 крб. 82 коп.

Додаток Л

Інтенсивність державної реєстрації римо-католицьких громад на Поділлі в 1924-1925 рр.

Додаток М

Кількість римо-католицьких громад на Поділлі станом на 1 квітня 1925 р. [6, арк. 37]

Назва округи	Кількість громад
Проскурівська	23
Кам'янецька	21
Вінницька	27
Могилівська	13
Тулчинська	17
Гайсинська	5
Всього	106

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

№ з/п	Назва праці	Назва видання та його вихідні відомості, що дозволяють ідентифікувати та відрізнити це видання від усіх інших	Кількість друкованих аркушів	Прізвища співавторів
1	2	3	4	5
<i>Публікації у наукових фахових виданнях:</i>				
1	Правові засади радянської релігійної політики 1920-х рр. щодо Римо-католицької церкви	Вісник аграрної історії. К., 2015. Вип. 11–12. С. 189-195.	0,45	-
2	Радянські антикатолицькі друковані видання на Поділлі в 1920-х рр.	Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. Т.22. С. 183-190.	0,41	-
<i>Публікації у наукових виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз:</i>				
3	Реєстрація римо-католицьких релігійних громад на Вінниччині в 20-х рр. ХХ ст. як прояв антикатолицького вектора радянської релігійної політики	Наукові записки державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. Збірник наук. праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. С. 51-55.	0,41	-
4	Антирелігійна діяльність Спільноти вояків безвірників відносно Римо-католицької церкви на Поділлі наприкінці 20-х рр. ХХ століття	Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 105 (2). С. 43-45.	0,41	-
5	Римо-католицька церква на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст.: історіографія проблеми	Наукові записки державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Збірник наук. праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 327-331.	0,37	-
6	Теоретичні основи радянської антикатолицької політики 20-х рр.	Наукові записки державного педагогічного університету імені	0,37	-

	XX ст.	Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наук. праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2017. С. 284-288.		
<i>Публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження:</i>				
7	Римо-католицька церква в Україні в першій третині XX ст.: загальні риси	Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. праць. Вип.3 (6) / ред. кол.: Р.С. Гуревич. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського., Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2014. С.175-177.	0,20	-
8	Релігійна політика державних структур 1900-1918 рр. щодо Римо-католицької церкви на Поділлі	Вісник Інституту історії, етнології і права: зб. наук. пр. Вінниця, 2015. Вип. №13. С. 19-22.	0,37	-
9	Ставлення більшовиків до католицьких релігійних свят та обрядів в умовах антирелігійного наступу на Поділлі в 20-х рр. XX ст.	Матеріали XXVII Міжнародної науково-практичної конференції м. Чернівці, 30-31 жовтня 2015 р. Т. 1. Київ: Науково-видавничий центр «Лабораторія думки», 2015. С.23-25.	0,16	-
10	Роль клубів, хат-читалень та сільбудів в антикатолицькій пропаганді на Поділлі в 20-х рр. XX століття	Матеріали XXXIII Міжнародної науково-практичної конференції м. Чернівці, 30-31 січня 2016 р. Т. 1. Київ: Науково-видавничий центр «Лабораторія думки», 2016. С.17-18.	0,20	-
11	Римо-католицькі релігійні гуртки Поділля в 1920-х рр	Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції « Теорія і практика сучасної науки м. Київ, 30-31 травня 2016 р. Київ.: МЦНД, 2016. С. 29-31.	0,20	-

12	Доля ксьондза Ф. Любчинського під час радянського переслідування римо-католицького духовенства	Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Виховання національної еліти – фундамент довгострокового розвитку суспільства» м. Краматорськ, 30 червня 2016 р. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 95-98.	0,16	-
13	Місце декрету «Про свободу совісті» в системі радянської антирелігійної політики 1920-х рр.	Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. праць. Вип.6 (9) / редкол.: Р.С. Гуревич. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: ТОВ фірма «Планер» 2016. С. 208-210.	0,20	-
14	Відновлення Кам'янець-Подільської дієцезії та її організація в 1920-х рр.	Вісник факультету історії, етнології і права: збірник наукових праць. Вип. 15. Вінниця, Нілан-ЛТД, 2017. С. 30-32.	0,20	-
15	Джерельна база дослідження проблеми Римо-католицької церкви на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст.	Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / редкол.: Баженов Л. В., Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. Вип.10. С. 33-41.	0,45	-
16	Вінницький ксьондз Я. Левинський та переслідування його радянською владою	Україна-Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції 15-20 травня 2017 р. / Редкол.: Ю. А. Зінько, О. А. Мельничук та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 281-284.	0,16	-
17	The Roman-catholic church in the territory of Podilya region in the works of foreign researchers	Proceedings of IV International scientific conference «Perspective scientific research» mar 30, 2017. Morrisville, Lulu Press., 2017. P. 25-27.	0,20	-